

Núm. 46, 2024

ISSN 0210-7570 (imprès), ISSN 2014-850X (en línia)

<https://revistes.uab.cat/faventia>

FAVENTIA

46

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

Servei de Publicacions

Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

---

Núm. 46, 2024

ISSN 0210-7570 (imprès), ISSN 2014-850X (en línia)

<https://revistes.uab.cat/faventia>

FAVENTIA

46

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
Bellaterra, 2024

DADES CATALOGRÀFIQUES RECOMANADES PEL SERVEI DE BIBLIOTEQUES DE LA UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Faventia

Faventia / Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Lletres. Departament de Clàssiques ; dir. M. Mayer. — Núm. 1/1 (1979)- . — Bellaterra : Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions, 1979- . — 22 cm

Semestral. — Des del número 16/1 (1994) fins al 18/2 (1996) la menció de responsabilitat és: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Filologia Clàssica ; Des del número 19/1 (1997) fins al 26/2 (2004) a la coberta: Revista de Filologia Clàssica ; A partir del número 27/1 (2005) la menció de responsabilitat és: Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

ISSN 0210-7570

I. Universitat Autònoma de Barcelona
1. Filologia Clàssica — Revistes
807

Directors

Isaías Arrayás
Sebastià Giralt

Consell de redacció

Agustí Alemany Vilamajó (UAB), Isaías Arrayás Morales (UAB), Sebastià Giralt Soler (UAB), J. Antoni Iglesias Fonseca (UAB), Helena Kirchner Granell (UAB), Jordi Pàmias Massana (UAB), Joaquim Pera Isern (UAB)

Consell assessor

Ignacio-Javier Adiego (Universitat de Barcelona), Maria José Azevedo Santos (Universidade de Coimbra), Agustín Azkárte (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea), François Cadiou (Université Bordeaux-Montaigne/Centre Ausonius), Alberto Cantera (Freie Universität Berlin), Albio C. Cassio (Università di Roma La Sapienza), Michele Ferrari (Universität Erlangen-Nürnberg), Paul Freedman (Yale University), Enrique García Ríaza (Universitat de les Illes Balears), †Simon Keay (University of Southampton), John T. Killen (Cambridge University), Luisa Migliorati (Università di Roma La Sapienza), Silvia Orlandi (Università di Roma La Sapienza), Fabio Troncarelli (Università di Viterbo)

Redacció

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana
Facultat de Lletres
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel. 93 581 23 84. Fax 93 581 31 14

Subscripció i administració

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel. 93 581 10 22
sp@uab.cat

Intercanvi

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Biblioteques
Secció d'Intercanvi de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel. 93 581 11 93. Fax 93 581 32 19
sb.intercanvi@uab.cat

Edició i impressió

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel. 93 581 21 31
sp@uab.cat
www.uab.cat/publicacions

ISSN 0210-7570 (imprès)
ISSN 2014-850X (en línia)
Dipòsit legal: B. 18424-1979
Impress a Espanya. Printed in Spain
Impress en paper ecològic

Coberta: Estela d'Abóbada I (BEJ.06.06), Almodôvar (Baixo Alentejo), conservada al Museu Regional de Beja. Fotografia d'Àngel M. Felicísimo.

Bases de dades en què FAVENTIA està referenciada:

— Année philologique	— Index Islamicus Online	— OAISTER
— Carhus Plus+	— JUFO Portal	— Periodicals Index Online (ProQuest)
— Dialnet	— Linguistics & Language Behavior Abstracts	— RACO
— E-Revistas	— MIAR	— Scopus
— ErihPlus		— Sherpa/Romeo

FAVENTIA, fundada el 1979 pel professor Marc Mayer, és una publicació de les àrees d'Arqueologia, Ciències i Tècniques Historiogràfiques, Filologia Grega, Filologia Llatina, Història Antiga, Història Medieval i Lingüística Indoeuropea del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Les opinions expressades en notes, informacions, ressenyes i treballs publicats a FAVENTIA, com també les transcripcions utilitzades per als noms propis, són d'exclusiva responsabilitat dels seus autors.

Aquesta revista comprendrà un volum anual en un o dos fascicles. Els llibres enviats a la redacció en la forma habitual seran objecte de revisió crítica o de notícia.

FAVENTIA es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat:

Reconeixement - NoComercial (by-nc): Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faci un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials.

Sumari

Faventia

Núm. 46, p. 1-137, 2024

ISSN 0210-7570 (imprès), ISSN 2014-850X (en línia)

Les paraules clau són en llenguatge lliure

<https://revistes.uab.cat/faventia>

Articles

- 7-29 **Muñoz Cuadrillero, David** (IES Thos i Codina de Mataró)
Suports epigràfics i funció de l'escriptura a la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica
- 31-44 **Navarro López, Maria** (Universitat de Barcelona)
Vida i obra de l'esclava fenícia: alguns apunts a *Odissea XV*, 417-81
- 45-62 **Warburg, Inés** (Universidad de Buenos Aires/CONICET)
Un tratado de cómputo pascual visigótico transmitido al final del libro x de las *Etymologiae*
- 63-83 **Antela-Bernárdez, Borja** (Universitat Autònoma de Barcelona)
«Un enigme pour tous les temps». L. Cornelio Sila en la historiografía moderna y contemporánea
- 85-103 **Vidal Palomino, Jordi** (Universitat Autònoma de Barcelona)
La primera traducció al català de l'epopeia de Gilgamesh (1893)

Nota

- 107-111 **Vilella, Josep** (Universitat de Barcelona)
Nota a la inscripció de los *nomina episcoporum Oretanorum*
- 113-137 **Ressenyes**
Coşkun, Altay; Wenghofer, Richard (eds.). *Seleukid Ideology: Creation, Reception and Response* (Raúl Navas Moreno)
González Tobar, Iván. *La production d'amphores à huile dans le moyenne vallée du Guadalquivir (conventus Cordubensis, province de Bétique)* (Cèsar Carreras Monfort)

- Gorey, Matthew M. *Atomism in the Aeneid. Physics, Politics, and Cosmological Disorder* (Franco Andrés Lucarelli)
- Licht, Tino von (eingeleitet, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von). *Walahfrid Strabo, De imagine Tetrici/Das Standbild des rußigen Dietrich* (Matthias M. Tischler)
- Weill-Parot, Nicolas. *Le vol dans les airs au Moyen Âge. Essai historique sur une utopie scientifique* (Stefania Buosi-Moncunill)
- García Juan, José Francisco. *La traducción latina interlineal de los LXX en la Biblia Políglota Complutense: Libro de los Proverbios* (Óscar de la Cruz Palma)
- Aguilar Miquel, Julia; Navarro Noguera, Andrea; Pérez Lambás, Fernando (eds.). *Traduir els clàssics: història, reflexions i perspectives d'un ofici mil·lenari* (Eloi Creus)

ARTICLES

Suports epigràfics i funció de l'escriptura a la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica*

David Muñoz Cuadrillero

IES Thos i Codina de Mataró
dmcuadrillero@protonmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5243-3658>

© de l'autor

Recepció: 13/05/2024
Acceptació: 03/06/2024

Resum

Aquest article analitza els suports de la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica, així com els precedents anepigràfics, les influències exògenes i els contextos arqueològics de les inscripcions per tal de donar resposta a quina era la funció de l'escriptura per a aquesta cultura epigràfica. Es pretén modificar la imatge que la societat del sud-oest de la península Ibèrica només emprava l'escriptura com a element funerari i es vol proposar una *literacy* més extensa.

Paraules clau: epigrafia paleohispànica; epigrafia del sud-oest; esteles extremenyas; primera edat del ferro

Abstract. *Epigraphic Supports and Function of Writing in the Epigraphic Culture of the Southwest of the Iberian Peninsula*

This paper analyses the supports of the epigraphic culture of the southwest of the Iberian Peninsula, as well as the anepigraphic precedents, the exogenous influences and the archaeological contexts of the inscriptions in order to respond to why this epigraphic culture uses writing. It is pretended to modify the thought that society in the southwest of the Iberian Peninsula only used writing as a funerary element, and it is also pretended to propose a more extensive literacy.

Keywords: paleohispanic epigraphy; southwestern epigraphy; *stelae* from Extremadura; First Iron Age

* En primer lloc, m'agradaria agrair personalment als dos directors de la meua tesi doctoral, el Dr. Javier Velaza Frías i el Dr. Ignasi Garcés i Estallo, per totes les indicacions durant el meu treball, sense les quals ni aquest article ni la tesi haurien pogut anar endavant. També voldria agrair als membres del tribunal que van tenir la bondat de llegir-se atentament el meu treball i fer-me comentaris que m'han ajudat a precisar alguns dels aspectes: la Dra. Noemí Moncunill i Martí, el Dr. Eugenio Luján i el Dr. Amílcar Guerra. Igualment, m'agradaria agrair l'atenta lectura i comentaris dels revisors, que han ajudat a millorar molt aquest treball. Les errades que hi puguin aparèixer, però, es deuen exclusivament a mi.

Sumari

1. Introducció	4. Recapitulació
2. Funció de l'escriptura en l'epigrafia del SO	Referències bibliogràfiques
3. Els suports de l'epigrafia del SO	

1. Introducció

La cultura epigràfica del sud-oest¹ comprèn uns 88 monuments epigràfics sobre pedra², uns deu esgrafiats sobre altres materials —especialment ceràmica— i unes quantes marques d'escriptura on la filiació a una cultura epigràfica concreta és difícil d'adscriure³.

Tradicionalment, l'escriptura del sud-oest (d'ara en endavant, SO), també anomenada tartèssia o sud-lusitana, ha estat qualificada com un fenomen epigràfic relacionat amb un únic suport: l'estela. Tant és així, que ben sovint ens hem trobat amb la denominació «esteles del SO» per tal de descriure aquesta cultura epigràfica⁴. En aquest treball es pretén donar a conèixer noves reflexions sorgides arran de la meua investigació sobre els suports en què es manifestà aquesta cultura epigràfica i així, doncs, actualitzar la qüestió sobre la funció de l'escriptura, fet que fa ja més de dues dècades que no s'aborda en un treball concret.

En aquest sentit es presentarà, també, a banda de l'estat de la qüestió sobre la funció de l'escriptura en la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica, un resum de les conclusions a les quals hom arriba sobre els aspectes més rellevants d'aquest fenomen epigràfic, sobretot aquells que ens permetin tenir-ne una idea més clara.

1. Per a una posada al dia sobre aquesta cultura epigràfica, vegeu HOZ (2010), RODRÍGUEZ RAMOS (2015 i 2022b), VALÉRIO (2016), FERRER I JANÉ (2016), CORREA i GUERRA (2019).
2. Les inscripcions es citaran seguint la nomenclatura de la *Base de Datos Hesperia* (BDHesp) <<http://hesperia.ucm.es/>>.
3. Els criteris per adscriure un determinat document a l'escriptura del sud-oest són diferents en funció del tipus de suport adoptat. Per a les inscripcions sobre pedra, principalment s'han seguit criteris geogràfics i epigràfics (presència de redundància). Per als esgrafiats, se n'han inclòs molts que tradicionalment alguns investigadors han estudiat conjuntament amb l'escriptura del SO, com per exemple els que apareixen als treballs de BEIRÃO i GOMES (1985). Per tal de sintetitzar s'han escollit tres esgrafiats que considerem significatius: Salvaterra de Magos, Moura i Abul. Malgrat que pot sorprendre la inclusió entre el catàleg de l'escriptura del SO a causa de la geografia o la cronologia, la veritat és que la majoria dels investigadors els han considerat com a pertanyents o relacionats d'alguna manera amb aquesta cultura epigràfica. A l'apartat corresponent del treball hom podrà trobar-hi les referències bibliogràfiques corresponents. Per a la resta d'esgrafiats, hom pot consultar el meu catàleg a MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 524-55), on també s'inclouen alguns del dubtosos.
4. Així a UNTERMANN i WODKO (1997: 132) i MAIA (2016), entre d'altres.

1.1. Estat de la qüestió

L'últim treball *in extenso* sobre la funció de l'epigrafia (i conseqüentment de l'escritura) en la societat que la practicà va ser publicat en aquesta mateixa revista fa més de dues dècades⁵. Aquest treball es presentava encara molt influït per la discussió que gairebé va monopolitzar l'estudi de la prehistòria final de la península Ibèrica: la funció que tenien les esteles decorades del sud-oest o esteles extremeñyes. En aquest sentit, el treball de Jesús Rodríguez Ramos es veu immers en la polèmica sobre si les esteles eren marques de pas o monuments funeraris, simplificant la qüestió, que era més complexa.

Cal remarcar, doncs, que l'objectiu d'aquest treball no serà discutir sobre la funció de les esteles decorades del sud-oest i les esteles alentejanas, encara que més endavant se citaran com a elements que van influenciar la funció de l'escritura dins la cultura epigràfica del sud-oest. Aquestes, penso, serviran més aviat com a elements comparatius a l'hora d'establir una funció específica a l'escritura del SO. En efecte, com que la via lingüística està tancada, s'ha de recórrer a altres elements per esbrinar amb quina funció s'emprava l'escritura en els monuments epigràfics sobre pedra⁶. No obstant això, creiem també que la cultura epigràfica fenícia podria haver influït en els usos de l'escritura en el SO peninsular.

Però abans d'endinsar-nos en els usos i funcions de l'escritura dins la cultura epigràfica del SO, cal que la definim el més exhaustivament i breu possible.

1.1.1. Cap a la definició d'una cultura epigràfica

Un dels objectius principals de la meua tesi doctoral va ser la descripció de la cultura epigràfica del sud-oest⁷. Per definir-la cal contestar una sèrie de qüestions cabdals a l'hora de comprendre tots els aspectes que envolten qualsevol sistema d'escritura. En aquest sentit, hi ha unes qüestions que són, *a priori*, més fàcils de resoldre que d'altres. Aquestes qüestions van ser plantejades per Javier Velaza al XIXe Simposi de la Secció Catalana de la SEEC⁸. Les preguntes principals a respondre serien: On? Quan? Qui? Com? Què? Per a què? Des de quan? Fins quan? Sembla evident que a l'hora de definir qualsevol cultura epigràfica hom ha d'intentar trobar una resposta a la majoria d'aquestes qüestions, o a totes. Després, algunes cultures epigràfiques van desenvolupar uns trets distintius que necessiten qüestions més específiques. Entre aquestes, em va semblar adient proposar les següents:

- Com funcionava aquest sistema d'escritura?
- En quin context social s'usava aquest sistema d'escritura?
- És un sistema d'escritura creat *ex nouo* o és una adaptació d'un sistema d'escritura peninsular precedent?

5. RODRÍGUEZ RAMOS (2002).

6. Per a una revisió general dels principals problemes que comporta l'estudi de la llengua de les inscripcions del SO, vegeu LUJÁN (2021) i RODRÍGUEZ RAMOS (2022b).

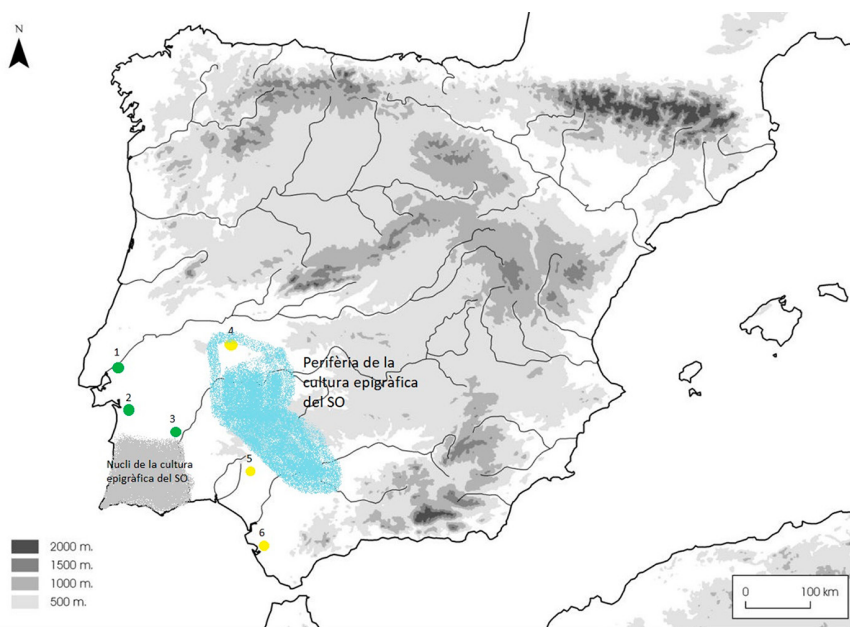
7. Pot consultar-se una versió en línia de MUÑOZ CUADRILLERO (2023), citada a la bibliografia.

8. La comunicació fou intitulada «Hacia una epigrafía comparada», pronunciada el dia 20 d'octubre de 2022.

La primera d'aquestes qüestions —potser la més fàcil de solucionar— és on es va produir aquest fenomen epigràfic. La majoria de troballes es concentren a les actuals regions de l'Algarve portuguès i el Baixo Alentejo, que formarien part del nucli de la cultura epigràfica del SO. Les inscripcions trobades a Extremadura i Andalusia, doncs, formarien part de la perifèria.

La qüestió temporal, és a dir, quan es va donar a terme aquest fenomen epigràfic, és més complicada de contestar. Ja es veurà continuació que el context arqueològic de la majoria de les inscripcions és clarament secundari, atès que els documents es van reutilitzar en època posterior com a tapes de tombes. Crec, però, que proposar una cronologia de la Primera Edat del Ferro (segles VIII-VI aC), seria assenyat amb les dades que posem actualment.

A partir d'aquest moment, però, potser seria massa extens presentar les conclusions a les quals arribo per a les preguntes restants. L'objectiu d'aquest treball serà donar resposta a una de les preguntes clau que ens permetrien definir millor la cultura epigràfica del SO. Em centraré, doncs, en respondre la pregunta «Com?» i «Per a què?». El punt central serà l'anàlisi dels suports epigràfics de l'escriptura del SO, tant pel que fa a diferències materials dels seus suports com formals;

Figura 1. Mapa de dispersió de la cultura epigràfica del SO, on s'assenyalen el nucli i la perifèria, segons MUÑOZ CUADRILLERO (2023). En verd, la localització dels esgrafiats estudiats en aquest treball. 1. Salvaterra de Magos; 2. Abul; 3. Moura. Els punts grocs indiquen altres esgrafiats citats en el treball però no estudiats en detall per ser sospitosos de no pertànyer a la cultura epigràfica del SO. 4. Villasviejas del Tamuja; 5. Niebla; 6. Castillo de Doña Blanca
Font: mapa d'elaboració pròpia.

també ho serà reflexionar sobre el paper que tenia l'escriptura del SO segons els seus suports i, si és possible, establir si existia diferent funció per a un mateix suport epigràfic.

2. Funció de l'escriptura en l'epigrafia del SO

És evident que l'ús d'un suport específic en l'epigrafia del SO és un factor determinant a l'hora de relacionar l'escriptura amb la funció que aquesta podia tenir, però no és pas exclusiu. Això significa que, per exemple, en epigrafies ben conegudes com la grega i la llatina, la llengua és sovint molt més determinant que no pas el suport a l'hora d'assignar una funció a l'escriptura. En aquest cas, emperò, la llengua no és un camí a seguir, car encara no està desxifrada. Per tant, en aquest treball s'analitzarà breument les principals teories sobre els precedents peninsulars a l'escriptura del SO i, també, el context arqueològic en què es van trobar els monuments epigràfics. Finalment, es repassarà breument si aquesta cultura epigràfica podria haver rebut influències exògenes d'altres epigrafies mediterrànies.

2.1. Els precedents peninsulars

A la península Ibèrica existí un fenomen anepigràfic molt significatiu, situat *grosso modo* al període final de la prehistòria: les esteles alentejanes i les anomenades esteles de guerrer, extremenyas o decorades del SO. En efecte, aquestes dues manifestacions culturals presenten una cronologia molt acotada i una decoració molt concreta per al període històric en què es representaren.

Les esteles alentejanes formen un conjunt de vint monuments anepigràfics situats la majoria a l'actual regió portuguesa de l'Alentejo. Tradicionalment s'ha considerat que és una manifestació cultural més antiga que no pas les extremenyas, i se situen al Bronze Mig o inicis del Bronze Final. Malgrat que la investigació inicial les va anomenar «lloses» alentejanes, pel fet que es trobaren com a cobertures de tomba, clarament es va demostrar que foren reutilitzacions posteriors d'uns monuments que originalment estaven pensats per anar clavats al terra⁹.

Les esteles de guerrer o extremenyas són un conjunt de més d'un centenar de monuments que presenten una cronologia posterior a les alentejanes, del Bronze Final, i que també conté una iconografia més rica i variada que la de les trobades a Portugal. La decoració d'aquestes esteles és més rica que la de les portugueses i varia molt en funció de la quantitat d'elements que hi apareixen: des d'esteles simples amb dos o tres representacions d'armes a escenes complexes amb diversos personatges antropomòrfics, miralls, carros, armes, escuts, etc.¹⁰

Sense entrar en gaires detalls de la iconografia d'ambdues manifestacions culturals, el debat sobre la funció de les esteles anepigràfiques, sobretot les extremenyas,

9. Per a les esteles alentejanes, cal veure la tesi doctoral de DÍAZ-GUARDAMINO (2010: 293-327), amb bibliografia.

10. Bons catàlegs de les esteles extremenyas són el ja clàssic treball de CELESTINO (2001) i la tesi doctoral de DÍAZ-GUARDAMINO (2010: 327-414).

Figura 2. D'esquerra a dreta: esteles d'Ategua i Majada Honda (extremenyes) i Santa Vitória i Monte Ulmo (alentejanas)
Font: Wikimedia commons.

fou força intens a la dècada dels 90 i inicis dels 2000¹¹. En efecte, el debat girava entorn de si funcionaven com a marcadors de vies de pas en el marc de societats principalment agropecuàries i seminòmades, o si, d'altra banda, la funció d'aquests monuments era més aviat eminentment funerària. A aquestes dues propostes, s'hi suma una altra que relaciona les esteles extremenyes amb la religió de la cultura que les creà¹². Creiem, però, que potser la solució estaria més a prop del consens entre totes les teories que no pas de tractar-se de teories excloents.

2.2. Influències exògenes

No només cal fixar-se en els precedents anepigràfics peninsulars a l'hora d'aprofundir sobre la funció de l'escriptura dins la cultura epigràfica del SO. Certament, la *communis opinio*, a la qual evidentment m'afegeixo, considera que la cultura que desenvolupà l'escriptura del SO va aprendre a escriure, directa o indirectament, dels fenicis¹³. En aquest sentit, com que sabem arran de les últimes troballes arqueològiques que cal situar la presència d'agents fenicis al sud de la península Ibèrica al voltant del segle X aC, no s'ha de menysprear el paper que aquesta civilització podria haver tingut en el desenvolupament de la cultura epigràfica del SO¹⁴. En

11. Consultar, entre d'altres, els treballs de GALÁN DOMINGO (1993); CELESTINO (2001); DÍAZ-GUARDAMINO (2010: 440-48).
12. Tal com es proposa a TEJERA GASPÀR *et al.* (2006) i a TEJERA GASPÀR i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ (2012).
13. HOZ (2010: 488-517), amb discussió i referències a treballs anteriors.
14. Sobre l'inici de la presència de fenicis a la península Ibèrica, cal veure els treballs recents de SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *et al.* (2018), SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *et al.* (2020), NIVEAU DE

Figura 3. A l'esquerra, estela de Lisboa. Font: NETO *et al.* (2016). A la dreta, estela de Nora. Font: Wikimedia commons.

un altre treball plantejo que la influència de la cultura fenícia podria haver alterat d'alguna manera els hàbits autòctons peninsulars, afegint noves funcions a les que ja coneixien per tradició¹⁵.

En resum, aquesta proposta gira entorn de l'anàlisi d'alguns documents epigràfics en escriptura i llengua fenícies, però localitzats fora del nucli territorial fenici al Pròxim Orient. El primer d'ells és l'estela de Nora. Aquest document, datat aproximadament a finals del segle VIII aC, fou trobat a Nora, a l'illa de Sardenya. Tot i que la interpretació del document encara és objecte de debat entre els especialistes, l'última interpretació de la inscripció proposa que el monument tindria una funció propagandística i d'autorepresentació d'un agent comercial exitós¹⁶.

Un altre document, molt interessant per al tema que afecta aquest treball, és el fragment d'estela funerària trobat a Lisboa. Segons la interpretació dels seus editors, no es tractaria d'una inscripció d'un agent oriental, sinó d'un autòcton que, se suposa, hauria adoptat els hàbits epigràfics funeraris dels fenicis¹⁷.

Així doncs, a més d'epigrafia funerària els fenicis coneixien altres usos per a l'escritura sobre pedra, fet que podrien haver traspassat als pobles indígenes amb què van contactar a la seva arribada a la península Ibèrica.

VILLEDARY (2019 i 2020) i MEDEROS (2021), que actualitzen la visió tradicional representada per AUBET (2009).

15. MUÑOZ CUADRILLERO (en premsa).

16. PUECH (2020).

17. NETO *et al.* (2016).

2.3. *El context arqueològic de l'epigrafia del SO.*

Pel que fa l'epigrafia del SO, podríem suposar que el context arqueològic de les troballes hauria d'indicar-nos amb una mica més de claredat la funció de l'escriptura en la societat. Ara bé, tal com passa amb les manifestacions anepigràfiques del sud-oest de la península Ibèrica, la majoria de troballes manquen de context. Certament, molts documents han estat trobats mentre es feien treballs agrícoles i, posteriorment, no s'ha excavat l'indret ni s'hi han fet prospeccions. Les que sí tenen un context arqueològic, principalment arran dels treballs de Caetano de Mello Beirão durant la dècada dels 80 i 90, aquest tampoc és fiable, atès que, tal com s'ha vist que passava amb el fenomen de les esteles alentejanes, es troben clarament reutilitzades en contextos funeraris. Aquest fet, juntament amb el caràcter formular de l'epigrafia del SO, ha fet pensar a molts investigadors que la funció principal d'aquesta escriptura era funerària¹⁸.

Malauradament, un percentatge bastant elevat del *corpus* d'inscripcions del SO presenta un context arqueològic desconegut, atès que són troballes fruit de l'atzar, generalment quan es realitzaven treballs agrícoles a la zona. Malgrat això, han arribat al nostre coneixement alguns monuments que sí que es van trobar en excavacions arqueològiques, la majoria d'elles realitzades a necròpolis datades *grosso modo* a la Primera Edat del Ferro. Algunes d'aquestes necròpolis són Fonte Velha (Algarve), Mealha Nova, Fonte Santa, Pardieiro, Abóbada i Herdade do Pego (Baixo Alentejo)¹⁹. Tot i el possible optimisme que podria generar el fet de poder contextualitzar arqueològicament la vintena de monuments epigràfics que es van trobar en aquests jaciments, la veritat és una altra. En efecte, dues dificultats surten a la llum quan hom analitza amb deteniment adés els jaciments en si, adés el context de les inscripcions. En primer lloc, com ja s'ha assenyalat correctament²⁰, els jaciments van ser excavats a les dècades dels 70 i 80, i les dades que es poden extreure respecte a cronologia disten molt, encara ara, de ser fiables. En efecte, ni s'han realitzat nous estudis aplicant-hi revisions i noves metodologies, ni l'estratigrafia ni els materials trobats al jaciment permeten obtenir-ne una seqüència cronològica clarament datable. Els intents que s'han realitzat per avançar en aquest aspecte són, en certa manera, més intuïtius que no pas recolzats per dades fefaents. En qualsevol cas, ens trobem que les propostes que es basen en una anàlisi formal de les necròpolis proporcionen una cronologia al voltant dels segles VIII i V aC²¹, mentre que els investigadors que s'aferren principalment a les evidències obtingudes dels objectes arqueològics clarament datables apareguts als jaciments proposen una cronologia d'entre els segles VII i V aC. Com es pot veure, existeix una clara coincidència en situar de forma irrevocable aquestes necròpolis dins la Primera Edat del Ferro²².

18. Vegeu BEIRÃO (1986); una actualització de tots els treballs arqueològics es pot trobar a GOMES (2014-15 i 2021) i JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

19. DIAS *et al.* (1970); BEIRÃO (1986); RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 86-87); GOMES (2021); JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

20. JIMÉNEZ ÁVILA (2021: 150-51).

21. CORREIA (1993).

22. JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

N'és un cas especial el jaciment de Neves II, on es va trobar la placa de Neves²³. Aquest document va aparèixer al terra d'una habitació excèntrica d'un edifici de funció encara dubtosa. Mentre els seus excavadors consideraren que l'edifici podria considerar-se una mena de santuari o, en certa manera, tenir una funció religiosa ben marcada, recentment se n'ha proposat un ús residencial relacionat amb l'extracció metal·lúrgica²⁴. Aquestes dues propostes es diferencien, també, en el fet de considerar el monument epigràfic usat en context primari o reutilitzat. En efecte, els excavadors i defensors del caire religiós de l'edifici consideren que el document es va trobar sense reutilitzar. En canvi, Javier Jiménez Ávila considera que, donat el caràcter «reutilitzador» de la societat de la Primera Edat del Ferro respecte els monuments epigràfics del SO, aquesta placa podria haver-se reutilitzat en la construcció de l'habitació, tal com les altres esteles, trobades en les necròpolis, foren reutilitzades com a tapes de tomba. Malgrat aquestes diferències, una qüestió en què sembla haver-hi coincidència és en la cronologia del jaciment: aquest edifici va col·lapsar i abandonar-se al segle v aC. Aquest fet ens proporciona un *terminus ante quem* més segur per a aquesta inscripció, un aspecte que podria estendre's amb facilitat a la resta d'inscripcions del SO.

A tot això, ara cal intentar contestar la pregunta més difícil: quant de temps ha passat entre l'ús primari de la inscripció i la seva reutilització? Jiménez Ávila opina que, degut al «bon» estat de conservació d'alguns monuments, com el d'Abóbada I (BEJ.06.06), l'espai de temps en la reutilització de l'estela com a tapa de tomba o com a qualsevol altre material constructiu no hauria d'haver estat gaire llarg. Això, emperò, es contradiu amb un exemple que ell mateix cita en el seu treball, que seria l'estela de Mesas do Castelinho. Aquesta estela, molt respectada en relació al camp d'escriptura, es va trobar reutilitzada com a material de construcció d'una calçada d'època romana²⁵. Si el final de l'epigrafia del SO és al 400 aC, estariem parlant d'uns tres segles de «respecte» d'aquest monument fins a la reutilització final. Un altre exemple seria el de Abóbada II (BEJ.06.07), trobada a la mateixa necròpolis que Abóbada I i que va aparèixer en bon estat pel que fa la lectura, però molt escapçada. En aquest sentit, no s'acaba d'entendre del tot l'argumentació de Jiménez Ávila. Ell decideix datar l'inici del fenomen epigràfic al 500 aC, descartant, doncs, cronologies anteriors, en base a aquest respecte pel monument reutilitzat, que indicaria un lapse de temps curt entre l'ús primari i la seva reutilització. Emperò, el fet de mutilar un document epigràfic per adaptar-lo a un altre ús no sembla *a priori* gaire respectuós, i seria un indicador d'un lapse de temps més extens (3 generacions, un segle aproximadament) entre l'ús primari i la reutilització. Com a segon indicador per a la datació de l'escriptura del sud-oest, Jiménez Ávila només té en compte els esgrafiats trobats en la costa andalusa, que proporcionen dates de ple segle VIII aC (Cabezo San Pedro) i segle VII aC (Doña Blanca)²⁶. Creiem,

23. MAIA i CORREA (1985); JIMÉNEZ ÁVILA (2021: 158).

24. JIMÉNEZ ÁVILA (2021: 157-59).

25. És cert que GUERRA (2013) indica que l'estela es va trobar una mica malmesa, sobretot pel fet d'haver estat transportada, com es podrà apreciar a la imatge corresponent.

26. Cal assenyalar, en aquest sentit, que arriba a les mateixes conclusions de RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 86-87), ampliades per l'aparició dels esgrafiats andalusos, no inclosos en el treball de Rodríguez

en efecte, que el fet que es puguin datar els monuments epigràfics reutilitzats en necròpolis a Portugal al 500 aC ha de ser un indicador clar de la seva pertinença a l'horitzó cultural de la Primera Edat del Ferro al sud de Portugal (segles VIII-V aC). Les dates proporcionades pels esgrafiats només confirma que, en una època tan antiga, els indígenes peninsulars ja eren capaços de produir un sistema d'escriptura derivat de l'alefat fenici i adaptat a la seva llengua. Independentment de si els esgrafiats de la costa andalusa formen part de la cultura epigràfica del SO, aquesta dada objectiva proporciona evidències febaents de l'adaptació per part de pobles paleohispànics del sistema d'escriptura fenici per a representar les seves pròpies llengües. Si aquesta innovació tecnològica va arribar a pobles on l'estela era un suport molt emprat per a certs rituals d'importància social, ja siguin funeraris, religiosos, marcadors de pas, o tot a l'hora plegat, el següent pas, en certa manera obvi pel marcat caràcter de prestigi per a les elits locals que tindria el fet d'adaptar una tecnologia nova, seria canviar les representacions anepigràfiques de les esteles per la versió escrita.

2.4. La funció de l'escriptura

Arribats a aquest punt, cal plantejar-se si realment el context arqueològic de les inscripcions, l'anàlisi dels precedents peninsulars anepigràfics i la comparació amb l'epigrafia fenícia poden proporcionar-nos resultats definitius per a donar resposta a la pregunta següent: per a què s'emprava l'escriptura en la cultura epigràfica del SO? Tradicionalment, s'ha considerat que les esteles epigràfiques del SO tindrien una funció funerària²⁷. Amb les dades que s'han exposat fins ara, allò que tenim clar és el següent:

- Els monuments dels quals s'ha documentat context arqueològic apareixen reutilitzats principalment en àmbit funerari, però, ni hem d'oblidar la reutilització romana de l'estela de Mesas do Castelinho, ni tampoc podem descartar que la placa de Neves fos una reutilització constructiva en un context no funerari.
- L'epigrafia del SO presenta unes seqüències de mots de caràcter formulari, que ens recorda al que presenten les inscripcions funeràries de cultures epigràfiques millor conegudes, com la grega i la romana.
- Els monuments anepigràfics peninsulars anteriors a l'epigrafia del SO plantegen problemes seriosos d'interpretació, sobretot en relació a la seva funció, ja que semblen manifestacions culturals «polivalents» de la societat que els creà.

Amb tot això, sembla difícil ser tan optimista com alguns investigadors anteriors, que assignen amb molta convicció una funció majoritàriament o exclusi-

Ramos perquè encara no s'havien trobat. Ara bé, l'adscripció d'aquests esgrafiats a la cultura epigràfica del SO es pot posar fàcilment en dubte.

27. Vegeu la discussió i els arguments a RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 87-89), HOZ (2010: 478-80), MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 231-38).

vament funerària als monuments amb epigrafia del SO²⁸. En primer lloc, pensem que el fet que la majoria d'inscripcions es relacionin amb reutilitzacions en contextos clarament funeraris no és motiu suficient per afirmar que la funció primària del document era funerària. En segon lloc, el caràcter formulari de l'epigrafia del SO no indica, *per se*, una relació amb el món funerari. Una anàlisi superficial de l'epigrafia votiva o honorífica romana també palesa aquesta «formularitat» (mateixos verbs, mateixa sintaxi, etc.). Finalment, ja s'ha vist que les esteles anepigràfiques podien tenir una funció diversa i, al mateix temps, l'epigrafia practicada pels fenicis també coneixia diverses funcions per a l'escriptura sobre pedra. En conclusió, malgrat que la hipòtesi que considera les esteles epigràfiques del SO com a monuments funeraris és molt atractiva i, el més important, no sembla haver-hi indicis feaents que en descartin aquesta funció, cal considerar també que, probablement, l'escriptura al SO de la península Ibèrica durant la Primera Edat del Ferro podria haver tingut multifunció i no haver-se especialitzat exclusivament en l'àmbit funerari. En aquest sentit, les proves més evidents serien tres: la multifunció de les esteles anepigràfiques, la de l'epigrafia fenícia i, per últim, l'absència de l'anomenada «fórmula» en determinats epígrafs del SO, tal com veurem a continuació.

3. Els suports de l'epigrafia del SO

La cultura epigràfica del SO ens ha arribat principalment inscrita sobre pedra. Si es va usar l'escriptura en suports tous, ara per ara ens és desconegut. Pel que fa l'epigrafia sobre pedra o, com la va anomenar recentment Rodríguez Ramos, monumental²⁹, l'estela destaca com a suport més emprat. Ara bé, no n'era l'únic. En efecte, tenim un percentatge rellevant de monuments que semblen no correspondre's amb l'estela. Com que la via lingüística per identificar la funció del suport està tancada, no podem relacionar ni les esteles ni els altres monuments amb una proposta més acurada de classificació. Per això s'ha decidit classificar els monuments sobre pedra en esteles o plaques, per fer servir un mot de caràcter genèric i d'ús en el llenguatge relacionat amb l'epigrafia del SO. A més, també s'inclouran els esgrafiats sobre ceràmica que, ben sovint, han estat oblidats o deixats al marge de la investigació sobre la funció de l'escriptura en la cultura epigràfica que la practicà.

3.1. Les esteles

L'estela és, amb molt, el suport epigràfic més emprat en la cultura epigràfica del SO. Tenint en compte que moltes troballes han aparegut escapçades i, per tant, no podem assegurar completament quin tipus de suport es tracta, per sort l'espai inferior deixat sense escriptura molt sovint s'ha conservat i és un bon indicador

28. UNTERMANN i WODKO (1997: 132-136); RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 86-89); HOZ (2010: 478-80); JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

29. RODRÍGUEZ RAMOS (2015).

per a considerar un monument com a estela o no. En general la tipologia és clara: l'escriptura flueix en espiral, de dreta a esquerra. Malgrat les clares excepcions, l'epigrafia del SO és força regular i això ha dut a molts investigadors a pensar en un única funció per a l'escriptura.

Ara bé, tenint en compte que un dels arguments per a mantenir una funció única per a l'escriptura del SO és el seu caràcter formulari, també caldria demanar-se quin paper jugaria l'escriptura en els pocs, però existents, documents en què no apareix la «fórmula». En aquest sentit, cal proposar una nova via de treball que podria ser considerar que, tot i no entendre encara la llengua que s'amaga sota l'epigrafia del SO, la diferència dels mots que apareixen i també dels suports emprats, podrien indicar, també, una funció diferent per a l'escriptura.

Abans, però, cal recordar que l'anomenada «fórmula» consta d'un mínim, $\eta\omicron\lambda\alpha\eta$, transcrit generalment com a *naṛkēn*, que apareix amb claredat a 36 documents epigràfics. Tenint en compte que la gran majoria de l'epigrafia del SO està incompleta, és a dir, que només conservem fragments més o menys extensos de les inscripcions, he agafat una petita mostra d'inscripcions, les úniques que

Figura 4. Esteles del SO. A l'esquerra l'estela d'Abóbada I. A la dreta, la de Mesas do Castelinho

Font: fotografies pròpies.

hem conservat completes, unes tretze³⁰. D'aquestes tretze inscripcions, precisament dotze són esteles i contenen la «fórmula», tot i que no totes ni en la mateixa posició ni amb els mateixos signes, però sí que hi apareix el mínim, *na'k'en*.

Certament, malgrat que la majoria de documents epigràfics que han arribat als nostres dies han aparegut escapçats i bastant malmesos, les dades que actualment posseïm ens porten a concloure que les esteles del SO podrien tenir una mateixa funció totes elles, fins que aparegui un document que ens demostrï el contrari.

Ara bé, és necessari que aquesta funció sigui la funerària? El fet de trobar-se reaprofitades en necròpolis i el fet que —no cal oblidar-ho— molta de l'epigrafia conservada de totes les cultures antigues evidencia una gran rellevància de la funció funerària de l'escritura per a aquestes cultures porten a la conclusió molt plausible que també en el cas de les esteles del SO la funció predominant d'aquest tipus de documents també ho fos. Sigui com sigui, cal igualment mantenir el dubte i pensar que tenim evidències suficients per a considerar la possibilitat d'una multifunció de l'escritura en la cultura epigràfica del SO, atès que existeix un grup de monuments que no serien esteles i que s'anomenen tradicionalment «plaques».

3.2. Les plaques

A banda de les esteles, també tenim constància de monuments epigràfics del SO en un altre suport, les plaques³¹. Actualment sembla que tenim uns set documents epigràfics que clarament no serien esteles, sobretot per la mida, i alguns altres amb una adscripció dubtosa a un suport en concret. En efecte, sembla evident que, enfront de les esteles, col·locades en posició vertical, clavades al terra, i amb una monumentalitat evident per les seves mides, la placa, més petita, més estreta i sense espai per anar clavada a terra, hauria de tenir una funció diferent. Tal com es veurà a continuació, en contra d'allò que passa amb les esteles epigràfiques del SO, les plaques no semblen mantenir una uniformitat tan marcada i això porta a pensar en usos diferents de l'escritura.

Del conjunt de plaques, dos dels monuments segurament més destacables serien les plaques dobles d'Espanca (BEJ.05.03) i Fonte Santa III (BEJ.04.04). La placa d'Espanca és un monument paleohispànic excepcional. Es tracta d'un signari complet de 27 signes, reduplicat, escrit per dues mans diferents. Inicialment es va considerar que es tractava d'un exercici d'escritura, en què la primera mà (la superior) corresponia al mestre i la segona (la inferior i més maldestre) a l'aprenent³². Ara bé, aquest tipus de documents són infreqüents en l'antiguitat, ja que les pràctiques d'escritura s'acostumen a dur a terme en suports tous. Per tant, una interpretació

30. BEJ.04.01; BEJ.04.12; BEJ.04.16; BEJ.05.03; BEJ.06.01; BEJ.06.02; BEJ.06.06; BEJ.06.13; FAR.02.01; FAR.02.02; FAR.02.05; FAR.03.06; FAR.04.05; CC.05.01 i SE.01.01. D'aquestes, la d'Almoroquí (CC.05.01) podria no ser una estela, sinó una placa; la d'Alcalà del Río (SE.01.01) podria no pertànyer a la cultura epigràfica del SO. Per últim, la placa d'Espanca (BEJ.05.03) seria una placa amb un signari i no l'he inclòs en aquesta selecció.

31. BEJ.02.01; BEJ.04.06; BEJ.04.07; BEJ.05.02; BEJ.05.03; FAR.04.07 i la ja esmentada com a probable placa CC.05.01.

32. CORREA (1993).

Figura 5. Placa d'Espanca

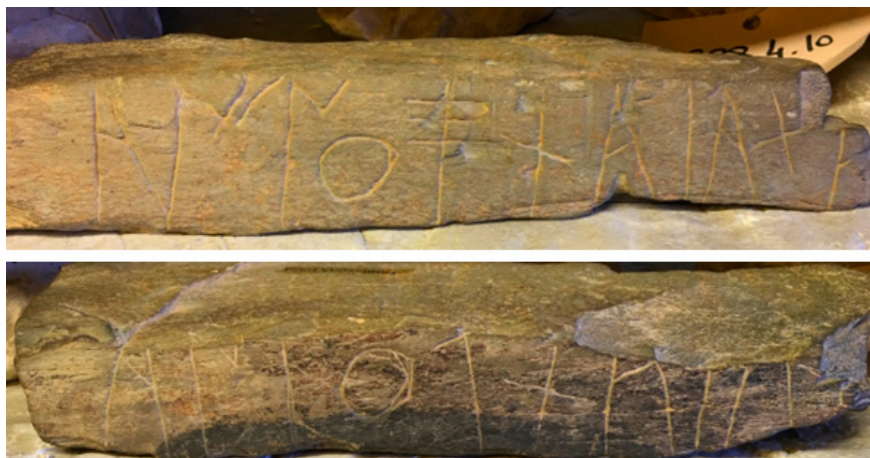
Font: fotografia pròpia.

potser més raonable seria considerar la placa més aviat un ritual de tipus màgic, on potser dos *deuouentes*, representants de la comunitat, l'un amb més traça que l'altre, van oferir el document a les divinitats amb un alfabet complet³³. Un últim aspecte sobre el document, encara que aquest no seria l'espai per a fer-ne el comentari, és que el signari no acaba de correspondre's completament amb l'epigrafia del SO, fet que també ha sigut objecte de controvèrsia entre els investigadors³⁴. La majoria dels investigadors, entre els quals m'incloc, no accepta la inclusió d'aquest document dins la cultura epigràfica del sud-oest. Tot i així, pel fet d'haver-se tro-

33. MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 234-35).

34. Tradicionalment s'ha considerat aquest monument com un estadi previ a l'epigrafia del SO i representaria, doncs, el signari paleohispànic original, el primer, relacionat amb la cultura tartèssica (CORREA, 1993 i HOZ, 2010: 514-17, entre d'altres). D'una forma més raonada, FERRER I JANÉ (2020 i 2021) i RODRÍGUEZ RAMOS (2022a, amb bibliografia seva anterior) han argumentat la possibilitat de més d'una cultura epigràfica en la zona meridional de la península Ibèrica, encara per definir degut a les escasses restes epigràfiques trobades. El signari d'Espanca i el paral·lel corresponent, l'*ostrakon* de Villasviejas del Tamuja (CC.04.03; FERRER I JANÉ, 2017), serien representants d'una altra cultura epigràfica, posterior a la del SO. Ara bé, la nova troballa d'una inscripció del SO on apareix clarament un signe (𐌂), que fins aleshores no s'havia trobat a cap inscripció del SO però que sí que apareixia al d'Espanca (GUERRA, BARROS i CORTES, 2021: 142-46), convida a reflexionar de nou sobre la relació entre Espanca, l'escriptura del SO i les escriptures epicòriques meridionals.

Figura 6. Inscripció de Fonte Santa III. La fotografia superior correspon a la cara A, la inferior a la B

Font: fotografia pròpia.

bat en el nucli de la zona geogràfica on es desenvolupà aquesta cultura epigràfica tots els catàlegs d'inscripcions l'inclouen i l'estudi d'aquesta peça ha d'anar unit amb el de l'epigrafia del sud-oest.

La inscripció Fonte Santa III (BEJ.04.04) presenta unes característiques clarament diferents a la placa d'Espanca. Es tracta d'una inscripció sobre pedra local, allargada, de $(36) \times (8) \times 5,75$ cm, i incompleta, en la qual hom hi pot llegir la mateixa sèrie de signes per les dues cares. La traça diferent a l'hora d'escriure en una cara i a l'altra indica que el text podria haver estat gravat per dues mans diferents, una més hàbil que no pas l'altra, tal com passa amb el signari d'Espanca. El text de la cara A, més complet i més llegible, corre d'esquerra a dreta, fet no molt habitual a l'escriptura del SO, i els signes a vegades semblen enllaçats entre si per la part inferior. En una reflexió anterior vaig proposar que l'escrivà estaria llegint els signes inscrits prèviament en un suport tou, fet pel qual va copiar igualment les lligadures entre els signes³⁵. Evidentment no tenim ni rastre de l'anomenada «fòrmula», però aquesta dada podria ser a causa de l'estat fragmentari de la inscripció. Malgrat això, la forma del monument i les seqüències de signes que hi apareixen semblen indicar més aviat l'existència d'un suport diferent de l'estela que no pas una estela fragmentària. L'escàs gruix del suport, l'absència de pautat, la direcció de l'escriptura i la gravació de la mateixa seqüència de signes a les dues cares del monument són motius febaents per tal d'afirmar la funció diferent d'aquest suport epigràfic, encara que ignorem quina era.

La placa de Neves (BEJ.05.02) és un altre document epigràfic rellevant per la seva peculiaritat, ja que, tal com passa amb les esteles, desconeixem la majo-

35. MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 290).

Figura 7. Placa de Neves
Font: fotografia pròpia.

ria dels contextos arqueològics de les plaques. N'és una excepció aquesta placa, trobada en un context precís i, segurament, sense reutilitzar. Sembla que la placa penjaria d'una de les parets de l'habitació de la sala en què es va trobar. La qüestió més difícil és, doncs, discernir entre si les habitacions pertanyien a un habitatge privat o si el context de l'edifici era religiós. En qualsevol cas, l'absència de la «fórmula» (malgrat que el text és fragmentari i no es conserva tota la inscripció) també seria un indicador d'una funció diferent a la de les esteles i, per tant, justificaria un possible ús de l'escriptura monumental en un context més privat i/o religiós. Es tracta d'una placa fragmentada, les circumstàncies de la troballa de la qual ja s'han comentat anteriorment. Aquesta placa presenta, en comparació amb la resta d'epígrafs del SO, una direcció caòtica, i sovint hom es pregunta fins a quin punt la reconstrucció dels fragments ha estat l'adequada.³⁶ En general, seguint o no la lectura tradicional de la inscripció, clarament es veu que als fragments conservats no apareix rastre de la «fórmula» i, per tant podríem arribar a la conclusió que aquest monument no tindria la mateixa funció que les esteles. Hi ha diversos altres motius a favor d'aquesta interpretació: primerament el suport —la placa—, diferent a l'estela; en segon lloc, l'absència de «fórmula»;

36. Vegeu-ne un comentari a MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 330-34).

després, el seu context arqueològic. Certament, els excavadors van afirmar que la placa de Neves seria un dels únics monuments epigràfics del SO que ens hauria arribat en el seu context primari i no seria, doncs, una reutilització posterior. Per als excavadors, l'habitació on es va trobar la placa pertanyia a un complex habitacional la funció del qual encara avui en dia sembla estar en dubte, entre la religiosa i la privada. En qualsevol cas, el fet de no haver-se trobat en la necròpolis n'exclouria la funció funerària.

3.3. Ceràmica i esgrafiats

Canviant el material del suport, la cultura epigràfica del SO també va realitzar mostres d'escriptura sobre ceràmica. Es tracta, en efecte, dels testimonis d'escriptura més breus i difícils d'interpretar. La majoria de testimonis presenten pocs signes i apareixen escapçats. Amb la poca varietat de documentació sobre ceràmica que posseïm actualment, és molt difícil establir una funció més acurada que no pas aquella que tradicionalment s'associa als fragments ceràmics trobats en altres cultures epigràfiques com la ibèrica o la romana (noms personals, pràctiques d'escriptura, epigrafia religiosa, etc.).

Altres autors han presentat com a exemples antics d'escriptura del SO els esgrafiats del Cabezo de San Pedro i del Castillo de Doña Blanca. Aquests, emperò, s'han trobat fora de l'àmbit geogràfic de l'escriptura del SO i, a més, l'absència de redundància podria ser un argument a favor de considerar que aquests documents no pertanyen formalment a la mateixa epigrafia del SO³⁷.

Coneixem, però, esgrafiats sobre ceràmica que sí que semblen pertànyer amb claredat a la cultura epigràfica del SO. A banda dels ja coneguts esgrafiats de Medellín, publicats arran de les excavacions de Martín Almagro-Gorbea³⁸ i que, sobretot els més llargs, presenten alguns problemes d'interpretació rellevants, m'agradaria centrar-me en el recentment trobat esgrafiat de Salvaterra de Magos, de només dos signes. La peculiaritat d'aquest esgrafiat sobre ceràmica és el fet que presenta redundància vocàlica, fet rar en l'epigrafia sobre ceràmica. A banda d'aquest fet, i que la seqüència *ti* és freqüent en la llengua del SO, es pot assegurar amb una certa seguretat que pertany a la cultura epigràfica del SO.

Un altre esgrafiat interessant és el trobat a Abul, que conserva només cinc signes. Malgrat les interpretacions que el consideren una mostra d'escriptura fenícia, José Antonio Correa va demostrar amb evidències que podria tractar-se d'una mostra d'escriptura paleohispànica. Un dels arguments més clars a favor d'aquesta identificació és que, tal com passa amb l'esgrafiat anterior, també presenta redundància vocàlica, fet indicatiu d'aquesta cultura epigràfica³⁹.

37. Per als esgrafiats de Doña Blanca, veure CORREA i ZAMORA (2008). Per als de Huelva, CORREA i TOSCANO (2014).

38. ALMAGRO GORBEA (2004). Considerem aquests esgrafiats pertanyents a la cultura epigràfica del SO per raons geogràfiques i també cronològiques, malgrat la manca de redundància dels grafitos. Vegeu MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 533-36).

39. CORREA (2011). D'altra banda, SZNYCER (2001) considera l'esgrafiat com a fenici.

Figura 8. Esgrafiat de Salvaterra de Magos
Font: RODRIGUES *et al.* (2020).

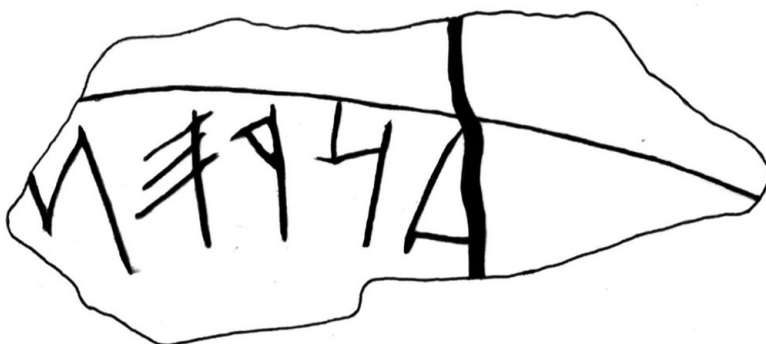

Figura 9. Calc de l'esgrafiat d'Abul
Font: CORREA (2011).

El tercer esgrafiat és el trobat a Moura (BEJ.08.02), que consta de cinc signes llegibles i presenta restes de dos més. Aquest esgrafiat sembla no presentar redundància, ja que s'ha llegit tradicionalment de dreta a esquerra per la direcció dels signes, però si es llegís en direcció contrària sí que hi apareixeria el segment redundant $b^a a^{40}$. A favor d'una lectura contrària a la direcció dels signes seria la fórmula lingüística que hi apareix, molt semblant a l'anomenada «fórmula» de

40. GUERRA (2013).

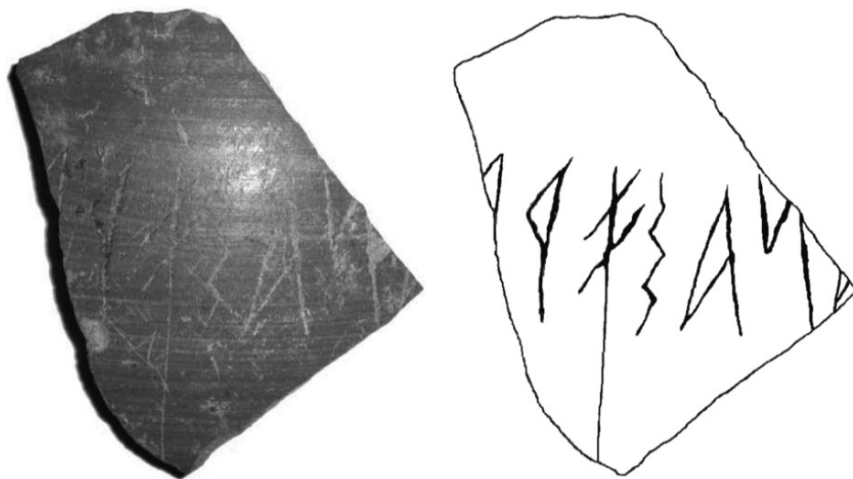

Figura 10. Esgrafiats de Moura amb el seu calc al costat, segons GUERRA (2013, fig. 4-5)

l'escritura del sud-oest (*[^{te}]**rob^aa[re]na...*). En qualsevol cas, sigui quina sigui la lectura adoptada, és l'esgrafiats que trobem més relacionat geogràficament amb el nucli de la cultura epigràfica del sud-oest i, per tant, sembla no haver-hi tants dubtes sobre la seva adscripció epigràfica.

Així doncs, malgrat que els esgrafiats en si mateixos ens proporcionen poca informació a causa del nostre desconeixement sobre la llengua del SO, cal considerar el fet que, a banda de les inscripcions monumentals sobre pedra, majoritàriament en forma d'estela, la cultura epigràfica del SO presenta un *corpus* d'esgrafiats gens menyspreable i que ens indicaria que la *literacy* no seria exclusiva de monuments «funeraris» sobre pedra, sinó que s'empraria l'escritura per a altres funcions probablement d'un àmbit més privat i personal.

4. Recapitulació

En definitiva, s'ha vist clarament com el context arqueològic de les inscripcions del SO no és del tot fiable, atès que totes les troballes realitzades en necròpolis de la Primera Edat del Ferro són clarament reutilitzacions. Si hom vol esbrinar per quin motiu la societat del SO de la península Ibèrica va practicar l'escritura a la Primera Edat del Ferro, no hi ha més opció que realitzar una anàlisi comparativa dels precedents anepigràfics peninsulars i dels hàbits epigràfics fenicis, cultura que va traspasar l'escritura a la península Ibèrica.

Segons els antecedents peninsulars, tampoc s'hi troba cap dada fefaent que faci decantar-se per una funció exclusiva. Titllades sovint de funeràries, de marcadors de pas, o de religioses —o de tot a la vegada—, no aporten *a priori* una solució, o almenys no pas una de senzilla. D'altra banda, els hàbits epigràfics fenicis són

ben diversos. Sobre pedra, el més preponderant és, sens dubte, el funerari, si més no al seu territori nuclear. Ara bé, els fenicis d'ultramar van desenvolupar hàbits epigràfics híbrids, com les famoses esteles de Nora i de Killamuwa, adaptats potser a les societats autòctones amb les quals convivia. Un cas ben representatiu seria l'estela funerària de Lisboa, que no només demostra la presència d'epigrafia fenícia antiga a la vessant atlàntica de la península Ibèrica, sinó que, a més, evidencia que els fenicis establerts a la península usarien l'escriptura amb finalitat funerària. El fet que els editors de la inscripció creguin que qui va fer gravar aquesta làpida va ser un autòcton seria un argument a favor de considerar que aquest hàbit l'hauria après de la cultura epigràfica fenícia.

Centrant-nos més en l'anàlisi interna dels monuments pertanyents a la cultura epigràfica del SO, hom sembla trobar-se igualment en un atzucac. En efecte, la majoria de documents no només apareixen reutilitzats o descontextualitzats arqueològicament, sinó que també incomplets i alguns molt malmesos. A banda dels evidents problemes de lectura de les inscripcions que això genera, el fet que conservem només 13 monuments complets implica que les evidències sobre aspectes tan rellevants com el suport i la funció de l'escriptura passin desapercibudes a les mirades dels investigadors. D'aquests, dotze són esteles i presenten l'anomenada «fórmula», relacionada sovint amb el món funerari. La primera conclusió a la qual hom arriba, doncs, seria que no hi ha motius per descartar que les esteles amb epigrafia del SO fossin funeràries. El fet, però, que la llengua no estigui desxifrada convida a prendre's aquesta primera conclusió amb prudència i a esperar noves evidències que demostrin o desmenteixin tals afirmacions.

Un dels punts principals d'aquest treball era destacar que, a banda de l'epigrafia monumental, va existir a la cultura epigràfica del sud-oest una tradició paral·lela sobre pedra, en un suport més petit i estret que no pas l'estela, i també sobre ceràmica. Els primers, que anomenem plaques, semblen presentar una tipologia molt diversa. Aquí s'ha vist els testimonis més monumentals, com la placa d'Espanca, un signari escrit dues vegades en la part superior d'una placa d'esquist local, la placa de Fonte Santa III, una pedra més gran i gruixuda que la resta, però amb unes característiques formals que l'allunyen clarament de les esteles. Per últim, la placa de Neves, un document trobat possiblement *in situ*, amb un context arqueològic primari i en cap cas relacionat amb una necròpolis.

A totes aquestes plaques cal afegir-hi els esgrafats, de tots els quals hem triat els que geogràficament i epigràfica s'adiuen de manera clara amb la cultura epigràfica del SO. Malgrat que des del punt de vista lingüístic no podem esbrinar gran cosa d'aquests esgrafats, es pot concloure també que, per força, la funció era diferent de la de l'epigrafia monumental sobre pedra, segurament no amb una finalitat pública, sinó relacionada amb l'àmbit privat o comercial.

Com, doncs, practicava l'escriptura la cultura epigràfica del sud-oest? La resposta a aquesta pregunta sembla ser, en conclusió, que hi havia una certa preferència per la monumentalitat, per la pedra i, sobretot, per usar l'estela com a suport epigràfic. Però no cal deixar de banda les cada vegada més nombroses troballes que indiquen que la cultura epigràfica del SO anava més enllà de l'estela, emprant l'escriptura per a d'altres funcions, bé sobre pedra, bé sobre ceràmica.

Per quin motiu usaven l'escritura? Aquesta pregunta, amb una llengua encara sense desxifrar, avui en dia és impossible de respondre. Ara bé, podem concloure categòricament que, sense cap mena de dubte, l'escritura al sud-oest de la península Ibèrica durant la Primera Edat del Ferro no només estava adscrita a un únic àmbit, ja sigui funerari o honorífic o votiu, sinó que tenia diverses funcions i que aquestes estaven molt relacionades amb el suport que s'emprava per escriure.

Referències bibliogràfiques

- ALMAGRO GORBEA, M. (2004). «Inscripciones y grafitos tartésicos de la necrópolis orientalizante de Medellín». *Paleohispanica* 4, p. 13-44.
- AUBET, M.E. (2009). *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- BEIRÃO, C. de Mello (1986). *Une civilisation protohistorique du sud du Portugal (1er Âge du Fer)*. Paris: De Boccard.
- BEIRÃO, C. de Mello; GOMES, M. Valera (1985). «Grafitos da Idade do Ferro do Centro e Sul de Portugal». A HOZ, J. de (ed.). *Actas del III Coloquio sobre lenguas y culturas Paleohispanicas (Lisboa, 5-8 de noviembre de 1980)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 465-99.
- CELESTINO, S. (2001). *Estelas de guerrero y estelas diademadas. La precolonización y formación del mundo tartésico*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- CORREA, J.A. (1993). «El signario de Espanca (Castro Verde) y la escritura tartésica». A UNTERMANN, J.; VILLAR, F. (eds.). *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, p. 521-62.
- (2011). «La leyenda indígena de las monedas de Salacia y el grafito de Abul (Alcácer do Sal, Setúbal)». A CARDOSO, J.L.; ALMAGRO-GORBEA, M. (eds.). *Lucius Cornelius Bocchus, escritor lusitano da Idade de Prata da literatura latina*. Lisboa-Madrid: Academia portuguesa da História - Real Academia de la Historia, p. 103-12.
- CORREA, J.A.; TOSCANO, C. (2014). «Grafitos tartesios hallados en Niebla (Huelva) y su contexto arqueológico». *Onoba* 2, p. 45-54.
<<https://doi.org/10.33776/onoba.v0i2.2408>>
- CORREA J.A.; ZAMORA, J.A. (2008). «Un grafito tartesio hallado en el yacimiento del castillo de Doña Blanca (puerto de Santa María, Cádiz)». *ActPal* X, p. 179-96.
- CORREA, J.A.; GUERRA, A. (2019). «The Epigraphic and Linguistic Situation in the South-West of the Iberian Peninsula». A SINNER, A.G.; VELAZA, J. (eds). *Paleohispanic Languages and Epigraphies*. Oxford: Oxford University Press, p. 109-37.
<<https://doi.org/10.1093/oso/9780198790822.003.0005>>
- CORREIA, V.H. (1993). «As necrópoles da Idade do Ferro do Sul de Portugal: arquitectura rituais». A OLIVEIRA JORGE, S. (coord.). *I Congresso de Arqueologia Peninsular (Porto, 12-18 de Outubro de 1993)*. Porto: Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia, p. 351-70.
- DIAS, M.M. Alves; BEIRÃO, C. de Mello; COELHO, L. (1970). «Duas Necrópoles da idade do Ferro no Baixo Alentejo: Ourique». *O Arqueólogo Português* III/4, p. 175-219.
- DÍAZ-GUARDAMINO, M. (2010). *Las estelas decoradas en la prehistoria de la Península Ibérica*. Madrid: Universidad Complutense [Tesi doctoral].
<<https://hdl.handle.net/20.500.14352/47389>>

- FERRER I JANÉ, J. (2016). «Una aproximació quantitativa a l'anàlisi de l'escriptura del sud-oest». *Paleohispanica* 16, p. 39-79.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v0i16.25>>
- (2017). «El abecedario paleohispánico meridional del *ostrakon* de Villasviejas del Tamuja (Botija, Cáceres)». A HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F.; MARTÍN BRAVO, A.M. (eds.). *Las Necrópolis de El Romazal y el Conjunto Arqueológico de Villasviejas del Tamuja (Cáceres)*. Cáceres: La Ergástula Ediciones, p. 433-47.
- (2020). «Las escrituras epicóricas de la Península Ibérica». *Paleohispanica* 20, p. 969-1016.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v0i20.385>>
- (2021). «La escritura turdetana en el contexto de las escrituras paleohispánicas». A MONCUNILL, N.; RAMÍREZ-SÁNCHEZ, M. (eds.). *Aprender la escritura, olvidar la escritura. Nuevas perspectivas sobre la historia de la escritura en el Occidente romano*. Vitoria-Gazteiz: UPV-EHU, p. 67-94.
- GALÁN DOMINGO, E. (1993). *Estelas, paisaje y territorio en el bronce final del suroeste de la Península Ibérica*. Madrid: Editorial Complutense.
- GOMES, F. (2014-15). «O mundo funerário da I Idade do Ferro no Sul do actual território português: notas para uma síntese». *Arqueologia & história* 66-67, p. 42-67.
<http://museuarqueologicodecarmo.pt/publicacoes/arqueologia_historia/serie_13/Vol_66_67/AH_vol66-67.pdf>
- (2021). «Reflexiones sobre escritura, identidad(es) y memoria(s) en la I Edad del Hierro del sur de Portugal». *Paleohispanica* 21, p. 95-125.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.402>>
- GUERRA, A. (2013). «Algumas questões sobre as escritas pré-romanas do sudoeste hispânico». *ActPal* XI, p. 323-45.
- GUERRA, A.; BARROS, P.; CORTES, R. (2021). «El proyecto ESTELA y sus resultados más recientes». *Paleohispanica* 21, p. 127-48.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.424>>
- HOZ, J. de (2010). *Historia lingüística de la Península Ibérica en la antigüedad. (I) Preliminares y mundo meridional prerromano*. Madrid: CSIC.
- JIMÉNEZ ÁVILA, J. (2021). «El contexto arqueológico de la escritura paleohispánica del suroeste peninsular». *Paleohispanica* 21, p. 149-88.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.408>>
- LUJÁN, E. (2021). «La lengua de las inscripciones del Sudoeste: estado de la cuestión». *Paleohispanica* 21, p. 189-217.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.434>>
- MAIA, M. (2016). «Turdetânia um Estado Centralizado ou um Estado Tribal». *Cuadernos do Museu da Lucerna* 2, p. 241-55.
- MAIA, M.; CORREA, J.A. (1985). «Inscripción en escritura tartesia hallada en Neves y su contexto arqueológico». *Habis* 16, p. 243-74.
- MEDEROS, A. (2021). «El santuario fenicio de la calle Méndez Núñez-plaza de las Monjas (Huelva, España) y el inicio de los asentamientos fenicios en la península Ibérica». *Saguntum* 53, p. 35-57.
<<https://doi.org/10.7203/sagvntvm.53.20784>>
- MUÑOZ CUADRILLERO, D. (2023). *Estudis sobre el corpus d'inscripcions del sud-oest de la península Ibérica*. Barcelona: Universitat de Barcelona [Tesi doctoral].
<<http://hdl.handle.net/10803/690265>>
- (en prensa). *Autoctonisme i innovació en les esteles del sud-oest. Una visió des de l'epigrafia comparada*. Roma: Armarium, Scienze e Lettere.

- NETO, N.; RABELO, P.; RIBEIRO, R.A.; ROCHA, M.; ZAMORA, J.A. (2016). «Uma inscrição lapidar fenícia em Lisboa». *RPA* 19, p. 123-28.
- NIVEAU DE VILLEDARY I MARIÑAS, A.M. (2019). «La etapa arcaica de la Ciudad fenícia de Gadir». *Lucentum* 38, p. 111-38.
<<https://doi.org/10.14198/lvcentvm2019.38.05>>
- (2020). «La Gadir arcaica: cronología, topografía y morfología urbana». A CASTRO, J.L. (ed.). *Entre Útica y Gadir: navegación y colonización fenicia en el Mediterráneo Occidental a comienzos del I Milenio*. Cadis: Comares Editores, p. 315-52.
- PUECH, É. (2020). «La stele et le fragment phéniciens de Nora en Sardaigne et Tarsis». A CELESTINO, S.; RODRÍGUEZ, E. (eds.). *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo. IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*. Mérida: Instituto de Arqueología de Mérida, p. 317-26.
- RODRIGUES, M.; PIMENTA, J.; DE SOUSA, E.; MENDES, H.; ARRUDA, A.M. (2020). «A cerâmica cinzenta de Porto do Sabugueiro (Salvatera de Magos, Portugal)». *Cira-Arqueologia* 7, p. 34-59.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002). «Las inscripciones sudlucitano-tartésias; su función, lengua y contexto socioeconómico». *Complutum* 13, p. 85-95.
- (2015). «De nuevo sobre la lectura de la escritura monumental tartésia o sudlucitana». *Veleia* 32, p. 125-50.
<<https://doi.org/10.1387/veleia.14983>>
- (2022a). «Entre Tartésios y Bastetanos: cuestiones de la epigrafía paleohistórica del sur de España». *REAL* 3, p. 97-126.
- (2022b). «Nuevas perspectivas en el análisis de las inscripciones tartésias». *Astarté. Estudios del Oriente Próximo y el Mediterráneo* 5, p. 125-60.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO, V.; GALINDO SAN JOSÉ, L.; JUZGADO NAVARRO, M.; BELMONTE MARÍN, J.A. (2018). «La Rebanadilla, santuario litoral fenicio en el sur de la península Ibérica». A BOTTO, M. (ed.). *De Huelva a Malaka: los fenicios en Andalucía a la luz de los descubrimientos más recientes*. Roma: CNR Edizioni, p. 305-23.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO, V.; GALINDO SAN JOSÉ, L.; JUZGADO NAVARRO, M. (2020). «El santuario fenicio de La Rebanadilla». A CASTRO, J.L. (ed.). *Entre Útica y Gadir: navegación y colonización fenicia en el Mediterráneo Occidental a comienzos del I Milenio*. Cádiz: Comares Editores, p. 189-200.
- SZNYCER, M. (2001). «Une ancienne inscription phénicienne découverte à Abul (Portugal)». *Semitica* 50, p. 226-28.
- TEJERA GASPAS, A.; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, J. (2012). *Los dioses de los tartésios*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- TEJERA GASPAS, A.; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, J.; RODRÍGUEZ PESTANA, M. (2006). «Las estelas tartésicas: ¿Losas sepulcrales, marcadores étnicos o representación de divinidades guerreras?». *SPAL* 15, p. 149-65.
<<https://doi.org/10.12795/spal.2006.i15.07>>
- UNTERMANN, J.; WODKO, D. (1997). *Monumenta linguarum hispanicarum. Band IV. Die Tartessischen Inschriften. Die Keltibersichen Inschriften*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- VALÉRIO, M. (2016). «Reflexões sobre a origem e formação da escrita paleo-hispânica do Sudoeste e o seu lugar na História dos sistemas de escrita». *Paleohispanica* 16, p. 115-51.
<<https://doi.org/10.36707/paleohispanica.v0i16.28>>

Vida i obra de l'esclava fenícia: alguns punts a *Odissea* XV, 417-81*

Maria Navarro López

Universitat de Barcelona

marianavarro@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0003-0028-9652>

© de l'autora

Recepció: 13/05/2024

Acceptació: 17/07/2024

Resum

Seixanta-quatre versos de l'«autobiografia» d'Eumeu estan dedicats al relat del seu segrest, a mans de l'esclava encarregada de criar-lo (*Od. XV*, 417-81). El passatge relata la vida d'aquesta dona, un personatge significativament anònim, des del seu naixement fins a la seva mort. Una anàlisi des de la narratologia i la referencialitat tradicional dels tòpics i fórmules de l'episodi fa palesa la relació d'aquesta «biografia» femenina amb altres personatges de l'obra homèrica, com Nausicaa i Euryclea, així com herois i heroïnes mítics mencionats a l'èpica.

Paraules clau: Homer; fenicis; estudis de gènere; esclavitud

Abstract. *Life and work of the Phoenician woman slave: some notes to Od. XV, 417-81*

Sixty-four verses of Eumaios' "autobiography" are dedicated to the story of his abduction by the slave woman who raised him (*Od. XV*, 417-81). The passage narrates the life of this woman, who is significantly an anonymous character, from birth to death. An analysis of this episode's topics and formulae, through the approach of narratology and traditional referentiality, shows the connection of this feminine "biography" with other characters in Homeric works, such as Nausicaa and Eurykleia, as well as mythic heroes and heroines mentioned in epic.

Keywords: Homer; Phoenicians; gender studies; slavery

* Una versió prèvia d'aquest treball va ser exposada oralment a les VIII Jornades sobre el Mundo Antiguo organitzades per la Asociación Pensamiento y Cultura de la Antigüedad (APCA) de la Universidad Autónoma de Madrid. La seva elaboració ha estat possible gràcies a un ajut FPI associat al projecte «TOPOI: El repertorio de la *paideia* en la literatura griega de época imperial y tardoantigua», dirigit per la Dra. Pilar Gómez i finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades (PID2022-137964NB-I00). Voldria agrair a la Dra. Marta Oller i al Dr. Sergi Grau els suggeriments sobre l'esborrany d'aquest treball, així com als dos revisors anònims pels seus comentaris. Tots ells han contribuït a millorar-lo significativament.

Sumari

1. Introducció	3. Conclusions
2. Vides paral·leles: l'esclava fenícia des de la narratologia i la referencialitat tradicional	Referències bibliogràfiques

1. Introducció

Al cant quinzè de l'*Odissea*, el protagonista parla llargament amb el porquer Eumeu i li pregunta per la situació familiar al palau d'Ítaca. Després, l'interroga sobre els seus orígens (vs. 381-88) i aquest li explica la seva vida des del seu naixement, com a fill de Ctèsias, que regnava a l'illa de Síria (vs. 403-14), fins al present de la narració, on és esclau al palau itaquès. La seva història se centra a narrar com va ser segrestat quan era un nen petit i convertit en esclau. Així doncs, tota l'atenció recau en l'episodi del seu segrest i, especialment, en la caracterització de la seva segrestadora, la responsable del seu infortuni i de la seva pèrdua d'estatus —un motiu freqüent a l'*Odissea*—¹, precisament la serventa que s'encarregava de la seva criança. D'aquesta manera, seixanta-quatre versos de la seva autobiografia (*Od.* XV, 417-81)², de fet, giren al voltant d'aquest personatge femení, en tant que agent responsable de la pèrdua de la seva llibertat, i inclouen, per tant, un resum de la seva trajectòria vital³. Podem esperar, doncs, que la caracterització d'aquesta dona estigui condicionada pel punt de vista del narrador, Eumeu, que ha estat víctima dels seus actes⁴.

2. Vides paral·leles: l'esclava fenícia des de la narratologia i la referencialitat tradicional

L'inici d'aquesta digressió de caràcter biogràfic té lloc amb la descripció de l'esclava, una dona d'origen fenici, «bonica, alta i entesa en feines magnífiques» (*Od.* XV, 418: καλή τε μεγάλη τε καὶ ἀγλαὰ ἔργ' εἰδυῖα), de qui no es menciona el nom. Els epítets amb què és presentada, per bé que són formularis i típicament femenins, descriuen els atributs propis d'una valuosa esclava instruïda⁵. Malgrat aquesta primera impressió aparentment positiva, ràpidament es farà manifest el defecte de la

1. MINCHIN (1992: 261).

2. Ens servim d'aquest concepte anacrònic per referir-nos a la narració que un mateix fa de la seva pròpia trajectòria vital. Tenint en compte que la biografia com a gènere literari ni tan sols tenia un nom propi a l'Antiguitat (McGING i MOSSMAN, 2006: x; TEMMERMAN, 2020: 3, 7, 9), en aquest context entenem la (auto)biografia més com una tendència o recurs literari que no pas un gènere amb unes característiques ben definides (OSLEY, 1946: 7; CAMASSA, 1994: 316-17).

3. DOHERTY (1995: 151); JONG (2001: 380).

4. PERADOTTO (2002: 7).

5. Com es veu, per exemple, a *Od.* XXIV, 278-9: γυναικας ἀμύμονα ἔργ' εἰδυίας / τέσσαρας εἰδαλίμας «dones expertes en feines irreprotxables, / quatre dones de bonica aparença». Hem fet servir les edicions WEST (1998-2000 i 2017).

dona fenícia que va deixar-se seduir: «la seduïren uns fenicis molt arterosos»⁶ (*Od.* XV, 419: τὴν δ' ἄρα Φοίνικες πολυπαίπαλοι ἠπερόπενον). El to pejoratiu contra els fenicis té els seus precedents en la narració del mateix Odisseu, que al cant anterior li havia explicat una història fictícia segons la qual ell, un suposat cretenc, gairebé hauria estat segrestat i venut com a esclau per un comerciant fenici (*Od.* XIV, 285-320)⁷.

La història comença amb l'episodi d'aquesta seducció que, de fet, és una escena prototípica (*Od.* XV, 420-21): l'esclava se n'anà a fer la bugada (v. 420: πλυνούσῃ), allà va conèixer uns comerciants fenicis i va jaure amb un d'ells. Semblantment, Nausica va conèixer Odisseu quan era al riu rentant la roba (*Od.* VI, 85-144). En aquell episodi, després d'ajudar-lo i indicar-li com arribar al palau dels feacis, la mateixa Nausica s'excusa de no dur-lo ella mateixa per mantenir el seu honor, i tot seguit reproduïx els comentaris dels ciutadans davant la hipotètica situació de creuar les muralles de la ciutat acompanyada de l'estranger: els uns dirien que es tracta d'un estranger vingut de lluny i els altres d'un déu que s'hi hauria volgut unir (*Od.* VI, 278-84). Paral·lelament, Tiro, la primera heroïna del catàleg de l'episodi de la Νέκυια, va ser víctima del desig sexual de Posidó quan feia un dels seus habituals passejos a la vora del riu Enipeu (*Od.* XI, 235-59)⁸. En aquest sentit, la de l'esclava fenícia es tracta d'una unió sexual clandestina i, per tant, és expressada amb termes semblants als que apareixen en les teogàmies característiques de les genealogies d'herois i heroïnes. Així, la trobada entre el fenici i l'esclava té lloc «vora la còncava nau» (*Od.* XV, 420: κοίλῃ παρὰ νηϊ), un lloc perifèric que permet consumir l'acte «d'amagat» (*Od.* XV, 430: λάθρη). Moltes teogàmies es produeixen de manera similar: per exemple, Posidó s'uní a Toosa «en coves balmades» (*Od.* I, 73: ἐν σπέεσι γλαφυροῖσι). Altres ubicacions especialment apartades que acullen aquest tipus d'unions, a més a més dels amagatalls naturals, són el pis de dalt de la casa (ὑπερώϊον) —un espai domèstic reservat a les dones⁹— i els camps de pastura —i, per tant, a certa distància de la civilització¹⁰. A diferència de com succeeix en els casos de les

6. Traduíem πολυπαίπαλοι com «molt arterosos» tenint en compte les consideracions de WINTER (1995: 249; 256), que relaciona l'adjectiu amb la traïdoria característica dels fenicis, tot traduint-lo com «tricky» i «devious». Les traduccions d'aquest treball, tret que s'indiqui el contrari, són pròpies.

7. Els paral·lelismes entre les històries narrades per Eumeu i Odisseu i la funció del relat del porquer dins de l'argument general del poema ja han estat objecte d'estudi i anàlisi en altres treballs, com els de MINCHIN (1992), OLSON (1995: 135-39), WINTER (1995: 248-49), JONG (2001: 153-55, 378), MORRISON (2003: 129-30) i ALDEN (2017: 273-77).

8. HEUBECK i HOEKSTRA (1989: 259); ALDEN (2017: 50).

9. *Il.* II, 514-5: παρθένος αἰδοίη ὑπερώϊον εἰσαναβᾶσα / Ἄρηϊ κρατερῶι· ὃ δέ οἱ παρελέξατο λάθρη, «en haver pujat al pis de dalt la casta donzella / amb el vigorós Ares. Ell hi va jaure d'amagat» i *Il.* XVI, 184: αὐτίκα δ' εἰς ὑπερῶι' ἀναβᾶς παρελέξατο λάθρη, «De seguida va pujar al pis de dalt i hi jagué d'amaga».

10. *Il.* VI, 24-5: πρεσβίτατος γενεῆι, σκότιον δέ ἐ γείνατο μήτηρ· / ποιμαίνων δ' ἐπ' ὄεσσι μίγη γλότῃτι καὶ εὐνῇ, «el més gran en edat, d'amagat va engendrar-lo la mare. S'hi va unir en jac amorós quan pasturava les ovelles».

relacions sexuals entre mortals i divinitats, la unió sexual de la fenícia amb el comerciant (*Od.* XV, 420-21: μήγη [...] / εὐνήϊ καὶ φιλότῃτι, «s'hi va unir / en jaç amorós») no produirà cap fruit¹¹: al cap i a la fi, només «els llits dels immortals no són estèrils» (*Od.* XI, 249-50: οὐκ ἀποφώλοιο εὐναί / ἀθανάτων), i en aquest cas tots dos amants són de condició humana.

És especialment rellevant l'èmfasi donat a l'episodi de la unió sexual, ja que, segons diu Eumeu, és justament això, el sexe, la feblesa de les dones: «això els sedueix el cor / a les dones per la seva feminitat, fins i tot si n'hi ha una de feïnera» (*Od.* XV, 421-22: τὰ τε φρένας ἡπεροπεύει / θηλυτέρησι γυναιξί, καὶ ἦ κ' εὐεργὸς ἔχουσιν)¹². Aquesta sentència generalitzadora sobre la naturalesa femenina és pronunciada també per Agamèmnon fins a dues vegades quan parla de la infàmia que Clitemnestra ha vessat sobre totes les dones (*Od.* XI, 434 i XIV, 202)¹³. La seva, igual com la que durà a terme l'esclava fenícia, va ser una traïció familiar desencadenada arran d'una unió sexual il·lícita¹⁴. Així doncs, ambdós narradors, l'Atrida i el porquer, tenen en comú que en els seus respectius relats destaquen la manca de fiabilitat característica del gènere femení. Segons l'anècdota d'Eumeu, la lleialtat i l'honestedat de les dones, inclús les d'aquelles abocades a la feina, poden ser corrompudes per les relacions sexuals¹⁵.

En la narració tal com la presenta el porquer, tot seguit té lloc una conversa entre els dos amants, en què el fenici li preguntà «qui era i d'on venia» (v. 423: τίς εἶη καὶ πόθεν ἔλθοι) i ella va respondre amb l'inici de la seva biografia:

11. Significativament, aquesta fórmula, que segons KYRIAKOU (2020: 214) refereix un amor recíproc, l'empra també Circe quan convida Odisseu a passar la nit amb ella (*Od.* X, 334-35: ὄφρα μίγντε / εὐνήϊ καὶ φιλότῃτι πεποιθόμεν ἀλλήλοισιν) i apareix de nou quan Penèlope menciona la relació d'Hèlena amb el príncep troià (*Od.* XXIII, 219: ἐμίγη φιλότῃτι καὶ εὐνήϊ). Per a més exemples, vegeu ALUJA (2017: 212-13), on exposa la recurrència a l'èpica homèrica del motiu tradicional de les relacions sexuals entre mortals i divinitats, i ALUJA (2017: 222-24), on analitza la productivitat d'aquesta fórmula i les seves connotacions.
12. L'adjectiu θηλυτέρησι, en grau comparatiu, apareix una vegada a la *Iliada* (*Il.* VIII, 520), sis vegades a l'*Odissea* (*Od.* VIII, 324; XI, 386; XI, 436; XV, 422; XXIII, 166; XIV, 202) i tres vegades a l'*Himne homèric a Demèter* (*h. Cer.* 119, 167, 222) acompanyant γυναικας tret d'un cas (*Od.* VIII, 324), en què acompanya θεαί. No es tracta d'una simple repetició tautològica («dones més femenines») sinó que té un sentit emfàtic que ressalta allò propi de les dones, la feminitat, en oposició als homes: KIRK (1990: 337), GARVIE (1994: 305), RICHARDSON (1974: 187). En aquest sentit, aquest darrer estudi planteja la traducció «the goddesses because of their femininity» a *Od.* VIII, 324, proposta que hem decidit seguir també en aquest cas. A *Il.* V, 348, Diomedes increpa Afrodita amb una expressió molt semblant, malgrat que empra un adjectiu de significat diferent: ἦ οὐχ ἄλις ὄττι γυναικας ἀνάκιδας ἡπεροπεύεις; («que no en tens prou de seduir les covardes dones?»). D'altra banda, ens decantem per anotar εὐεργὸς com «feïnera» i no com «ben obrada» per a mantenir la possible referència interna amb l'epítet amb què és descrita al vers 418: ἀγλαὰ ἔργ' εἰδυῖα, «entesa en feines magnífiques»: CROTTY (1994: 173), DOHERTY (1995: 151).
13. PERADOTTO (2002: 8).
14. Un altre cas paral·lel dins del mateix poema és el de les esclaves deslleials d'Ítaca, que són penjades per Telèmac i Odisseu a *Od.* XXII, 462-73 com a càstig per haver tingut relacions sexuals amb els pretendents de Penèlope: OLSON (1995: 137), THALMANN (1998a: 60-61) i (1998b: 31-2, 35).
15. OLSON (1995: 138); ALDEN (2017: 102-03).

ἐκ μὲν Σιδῶνος πολυκάλχου εὖχομαι εἶναι,
 κούρη δ' εἴμ' Ἀρύβαντος ἐγὼ ῥυδὸν ἀφνειοῖο·
 ἀλλά μ' ἀνήρπαξαν Τάφιοι λήιστορες ἄνδρες
 ἀγρόθεν ἐρχομένην, πέρασαν δέ με δεῦρ' ἀγαγόντες
 τοῦδ' ἀνδρὸς πρὸς δῶμαθ'· ὃ δ' ἄξιον ὄνον ἔδωκεν.

Od. XV, 425-29

Em vanto de ser de Sidó, plena de bronze, / i soc filla d'Aribant, ric en abundància.
 / Però uns pirates tafis em van segrestar / quan venia del camp, em van dur aquí i
 em van vendre / a la casa d'aquest home, que va pagar un preu digne.

Malgrat que aquest personatge romandrà anònim tota la narració, si que en coneixem el lloc d'origen, la filiació paterna i, amb un grau de detall molt superior al d'altres personatges femenins de l'èpica, la seva trajectòria vital. L'esclava s'enorgulleix dels seus orígens nobles, tal com faria un guerrer en el combat (amb la fórmula d'εὖχομαι del v. 425)¹⁶, i destaca l'episodi decisiu del seu segrest i la consegüent pèrdua de llibertat a mans dels pirates¹⁷. En termes generals, la seva vida pot equiparar-se a la d'Eumeu, a qui va causar la mateixa desgràcia que li succeí a ella de jove i que l'explica, com veiem, amb tota mena de detalls. Encara que la fenícia es presenta com una víctima del destí, no dubtarà ni un segon, com s'exposa tot seguit, a esdevenir ella mateixa la segrestadora d'algú altre, el nen innocent de qui tenia cura al casal, per tal de disposar d'una garantia per tornar a casa (*Od.* XV, 449-53)¹⁸. Significativament, el mateix porquer sentenciarà, més endavant, que «Zeus arrabassa la meitat de l'excel·lència d'un home, quan el dia de l'esclavitud el pren» (*Od.* XVII, 322-23: ἡμισυ γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνυται εὐρύοπα Ζεὺς / ἀνέρος, εὗτ' ἄν μιν κατὰ δούλιον ἡμαρ ἔλῃσιν)¹⁹. Així s'explica també el comportament de l'esclava: és, en part, la seva trajectòria vital el que justifica la seva dolenteria, factor que se suma a la feblesa del gènere femení davant del sexe i a la naturalesa pròpia dels fenicis, ja retratats per Odisseu com una raça d'homes maliciosos, entabanadors i proclius a l'engany. Com correspon a aquesta caracterització, en la figura de l'esclava fenícia s'exploten al màxim els defectes femenins més perillosos (l'engany, la sensualitat i l'astúcia) alhora que es transgredeixen les virtuts més valuoses (la castedat, la lleialtat, l'obediència i la submissió)²⁰.

Després que la dona fenícia doni a conèixer als seus compatriotes els seus orígens, els comerciants li fan una proposta que no pot rebutjar: dur-la de tornada a Sidó, on encara viuen els seus pares, i recobrar així la seva llibertat (*Od.* XV, 431-33). Un cop els ha fet jurar que la duran sana i estalvia a casa, organitza la fuga i els dona ordres de mantenir la discreció perquè el seu amo no els descobreixi (*Od.* XV, 436-39). És interessant destacar que el narrador es refereix a

16. MUELLNER (1976: 100).

17. Les històries de segrestos a mans de pirates són habituals a l'imaginari homèric, vegeu *Od.* XIV, 334s. i *H.Cer.* 125s.; RICHARDSON (1974: 188).

18. OLSON (1995: 136).

19. CROTTY (1994: 174-75).

20. WINTER (1995: 249); GARCÍA SÁNCHEZ (1999: 48).

aquestes intervencions de l'esclava i al pla que ella mateixa ha ordit com a μῦθος (*Od.* XV, 434, 439, 445), un terme que denota, en paraules de Gregory Nagy, un «discurs especial»²¹. És, en definitiva, una marca lingüística que assenyala «a speech-act indicating authority, performed at length, usually in public, with a focus on full attention to every detail»²². A més a més, l'esclava promet donar-los en compensació tot l'or que pugui engrapar de la casa on treballa i encara una altra cosa de més valor: el fill del seu amo, del qual té cura (*Od.* XV, 450: ἀτιτάλλω), «un nen d'allò més espavilat» (*Od.* XV, 451: κερδαλέον δὴ τοῖον), perquè el venguin com a esclau (*Od.* XV, 449-53). Després d'un any, arriba la data assenyalada per a la fuga: quan els fenicis van haver omplert la nau de mercaderies, van enviar un missatger, el qual, amb el pretext de vendre un collaret, va entrar al casal de Ctèsias, on va fer-li un senyal silenciós a l'esclava (*Od.* XV, 458-63). Aleshores, ella va endur-se els tres vasos que va poder amagar-se sota les faldilles i al petit Eumeu que, «inconscient» (ἄεσιφροσύνησιν), la seguia (*Od.* XV, 460-70).²³ Tot seguit pugen al vaixell, els comerciants, la serventa i Eumeu, i salpen mar endins:

ἐξῆμαρ μὲν ὁμῶς πλέομεν νύκτας τε καὶ ἡμαρ·
 ἀλλ' ὅτε δὴ ἔβδομον ἡμαρ ἐπὶ Ζεὺς θῆκε Κρονίων,
 τὴν μὲν ἔπειτα γυναῖκα βάλ' Ἄρτεμις ἰοχέαιρα,
 ἄντλωι δ' ἐνδοῦπησε πεσοῦσ' ὡς εἰναλίη κήξ·
 καὶ τὴν μὲν φώκησι καὶ ἰχθύσι κύρμα γενέσθαι
 ἔκβαλον, αὐτὰρ ἐγὼ λιτόμην ἀκαχήμενος ἦτορ.

Od. XV, 476-81

Així vam estar navegant durant sis jornades, dia i nit. / Però quan Zeus el Crònida va donar pas al setè dia, / llavors Àrtemis, la llença-fletxes, va encertar la dona, / que va fer un cop fort en caure a la sentina, tal com una au marina. / I a ella, perquè esdevingués presa de foques i peixos / la van llençar daltabaix, i jo vaig quedar-me amb el cor angoixat.

Al final d'aquesta digressió es troba una de les poques mencions al corpus homèric de la mort d'una dona que, a més a més, també fa referència al destí posterior del seu cadàver²⁴. En primer lloc, el fet que mori per una fletxa d'Àrtemis

21. NAGY (1996: 128).

22. MARTIN (1989: 12 i 37-42), CRIPPA (2015: 47). Ens trobem davant d'un mostra d'autoritat femenina en què una dona ordeix un estratagema per traïr la família d'Eumeu i dona ordres a un grup d'homes. Com argumentarem tot seguit, aquest punt contrasta amb els actes de parla de la dida Euriclea, amb implicacions i conseqüències radicalment oposades.

23. Significativament, en altres mites la corrupció femenina s'associa a objectes de valor o estris i ornaments destinats específicament a les dones (els ἀθύρματα amb què comercien els fenicis, vegeu *Diccionario Griego-Español s.v. ἄθυρμα*), com són els casos de Procris i Erifile (mencionades a *Od.* XI, 321 i 326-27, respectivament), i DAVIDSON (1997: 173).

24. Entre la *Iliada* i l'*Odissea* hi ha unes deu mencions a morts femenines (Laodamia a *Il.* VI, 205, la mare d'Andròmaca a *Il.* VI, 428, les filles de Níobe a *Il.* XXIV, 603-09, potser la mateixa Níobe a *Il.* XXIV, 617, Anticlea a *Od.* XI, 197, Epicasta a *Od.* XI, 271-89, Ariadna a *Od.* XI, 325, Cassandra a *Od.* XI, 421-24, l'esclava fenícia, les esclaves d'Ítaca a *Od.* XXII, 457-73 i les

és significatiu: és la deessa verge l'encarregada de posar fi a la vida de les dones com li plagui de manera ràpida i sobtada²⁵ i, en alguns casos, es serveix d'aquest poder per castigar les conductes impropres de les dones, com Níobe, Laodamia i Ariadna²⁶. Tanmateix, de totes les mencions a aquest tipus de mort femenina que hi ha al corpus homèric, la de l'esclava fenícia és la que té una descripció més detallada: en morir, el seu cos «va fer un fort soroll en caure a la sentina, tal com una au marina» (*Od.* XV, 479: ἄντλωι δ' ἐνδοῦπησε πεσοῦς ὡς εἰναλίη κήξ). La mort trunca el seu retorn a Sidó i, de fet, s'esdevé paral·lelament a la història fictícia que tot just al cant anterior ha explicat Odisseu, un pretès cretenc, segons la qual Zeus va fer naufragar la nau dels fenicis que volien segrestar-lo (*Od.* XIV, 308-09). Semblantment, la mort de la fenícia és un càstig per haver traït la família a la qual servia²⁷. Recordem que la seva traïció no només va consistir en la seva fugida, sinó que, a més a més, va robar tot allò de valor que va poder endur-se i va segrestar el fill dels seus senyors²⁸. El tractament que tot seguit rep el seu cadàver és proporcional a la gravetat dels actes que va cometre. Així doncs, quan els tripulants de la nau es desemalleguen del seu cos i, com no pot ser d'altra manera donades les circumstàncies d'una mort sobtada a alta mar, la llencen a l'aigua i fan que es converteixi en presa dels animals marins. La degradació que pateix el cadàver en aquestes condicions és la pitjor imaginable, amb la qual cosa s'accentuen les connotacions morals que envolten el personatge. D'aquesta manera, algú que ha actuat així només pot rebre un «funeral» deshonorós, completament oposat als paràmetres de la «belle mort» homèrica²⁹. Endemés, el motiu del «festí de bèsties» és un tipus de mutilació passiva molt present a l'èpica homèrica, ja que els guerrers caiguts en combat sovint són abandonats al camp de batalla, on esdevenen presa de gossos i ocells³⁰. No obstant això, la mort de l'esclava fenícia és l'únic cas en què aquest motiu afecta una dona i també és l'únic en què el medi on s'abandona el cadàver és el mar, perquè ni tan sols en les descripcions de morts per naufragi mai no es fa referència als animals marins com a devoradors dels

---

filles de Pandareu a *Od.* XX, 61-78) i només quatre referències al destí del cadàver de difuntes: la tomba de Mirina (*Il.* II, 814), l'enterrament de les filles de Níobe pels mateixos déus (*Il.* XXIV, 610-12), el banquet després del sepeli de Clitemnestra (*Od.* III, 309-10) i el de la pròpia esclava fenícia.

25. Vegeu *Il.* XXI, 483; cf. MACLEOD (1982: 153); HEUBECK i HOEKSTRA (1989: 87, 258); VALDERRÁBANO (2021: 194-96). Es tracta, doncs, d'un vers formulari, com en el cas de *Il.* VI, 428.
26. A *Il.* XXIV, 603-09 mata les filles de Níobe per castigar la supèrbia de la mare; a *Il.* VI, 205 sembla castigar Laodamia per haver jagut amb Zeus, STOEVEsandt (2016: 87); i a *Od.* XI, 324-25, si l'escoli és encertat, castiga Ariadna per haver jagut amb Teseu en un recinte sagrat: HEUBECK i HOEKSTRA (1989: 97); DOHERTY (1995: 99); GAZIS (2015: 94); ZIOGAS (2021: 72).
27. DOHERTY (1995: 151). El naufragi de la tripulació d'Odisseu, en què moren tots els seus companys (*Od.* XII, 397-425), també és un càstig diví contra aquells, per haver-se menjat les vaques d'Hèlios, i, significativament, els versos amb què s'introdueix l'acció divina són els mateixos versos formularis que apareixen en l'episodi de la mort de l'esclava fenícia (*Od.* XV, 476 = *Od.* XII, 397 i *Od.* XV, 477 = *Od.* XII, 399).
28. THALMANN (1998b: 33); JONG (2001: 380); SIMONS (2016: 40).
29. VERMEULE (1979: 184); THALMANN (1998a: 98).
30. PLAS (2020: 468); SIMONS (2016: 41 n. 84), amb nombroses referències. Sobre el tema de la mutilació passiva dels cadàvers a la *Iliada* és encara vigent la monografia de SEGAL (1971).

cossos³¹. D'altra banda, hi ha un sol cas en què els animals que devoren els cadàvers dels morts són aquàtics: *Il.* XXI, 203, quan «les anguiles i els peixos s'alimenten» (ἐγγέλυνες τε καὶ ἰχθύες... ἐρεπτόμενοι) dels guerrers morts que Aquil·leu deixa en el riu Escamandre.

Segons Stephen Olson, l'esclava fenícia pot ésser assimilada a Anticlea, la mare d'Odisseu, que va educar Eumeu al costat de Ctímena gairebé com si fos fill seu (*Od.* XV, 363-65) i, llavors, després de treure'l del casal i enviar-lo a treballar al camp (*Od.* XV, 368-79), va morir i va abandonar-lo com a esclau (*Od.* XV, 358-60)³². Tanmateix, el recorregut de la fenícia recorda encara més Euriclea, l'anciana serventa d'Ítaca que va encarregar-se de la criança d'Odisseu i Telèmac quan eren petits³³:

τῶι δ' ἄρ' ἄμ' αἰθομένας δαΐδας φέρε κέδν' εἰδυῖα
 Εὐρύκλει', Ὠπος θυγάτηρ Πεισηνορίδαο,
 τὴν ποτε Λαέρτης πρίατο κτεάτεσσιν ἑοῖσιν
 πρωθήβην ἔτ' ἐοῦσαν, ἑικοσάβουα δ' ἔδωκεν·
 ἴσα δέ μιν κεδνῆι ἀλόχῳ τίεν ἐν μεγάροισιν,
 εὐνῆι δ' οὐ ποτ' ἔμικτο, χόλον δ' ἄλεεινε γυναικός.
 ἦ οἱ ἄμ' αἰθομένας δαΐδας φέρε, καὶ ἑ μάλιστα
 δμωιάων φιλέεσκε, καὶ ἔτρεφε τυτθὸν ἐόντα.

Od. I, 428-35

I li duia les torxes enceses la curosa de mena / Euriclea, la filla d'Ops Pisenòrida, / a qui, temps enrere, Laertes adquirí entre els seus béns / ben joveneta encara, i va pagar-ne vint bous. / La venerava al palau igual que a la diligent esposa, / però mai no hi jagué: evitava la ira de la dona. / Ella, doncs, li duia les torxes enceses, i era ella, / d'entre les serventes, qui més l'estimava, i el criava quan era un nen de pit.

Les semblances entre els recorreguts vitals de l'una i l'altra es troben en els punts estructurants de les seves biografies³⁴. Ambdues són filles d'un llinatge il·lustre —les seves genealogies són referides tot seguint l'esquema formulari de les persones d'alt rang³⁵— i de joves van ser venudes com a esclaves per un alt preu —Euriclea per la suma gens menyspreable de vint bous i l'esclava

31. Vegeu, per exemple, *Od.* XIV, 308-09, on Odisseu explica el naufragi de la nau dels fenicis que l'haurien volgut segrestar. Cal destacar que hi ha algunes referències a sepelís de dones a la *Iliada* i l'*Odissea* que contrasten amb l'abandonament del cadàver de la fenícia: el túmul de Mirina (*Il.* II, 814), l'enterrament dels fills i filles de Niobe (*Il.* XXIV, 610-12) i el banquet fúnebre en honor d'Egíst i Clitemnestra (*Od.* III, 309-10).

32. OLSON (1995: 136). Ctímena és la germana d'Odisseu, que únicament és mencionada en aquest moment.

33. Aquest passatge té un paral·lel evident a *Od.* VII, 7-13, on es resumeix en uns termes molt semblants i amb una estructura gairebé idèntica el recorregut vital d'Eurimedusa, la serventa de confiança de la cort dels feacis a Esquèria que fou l'encarregada de la criança de Nausica: HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 320-21); JONG (2001: 72).

34. Per a l'ús anacrònic que fem del terme biografia, vegeu la n. 3 anterior.

35. Per als estudis que consideren que Euriclea és de procedència noble: HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 126); DOHERTY (1995: 158); KARYDAS (1998: 60); KYRIAKOU (2020: 87).

fenícia per un ἄξιον ὄνον³⁶. En el cas de la serventa d'Ítaca, va arribar a assolir una posició privilegiada entre les altres esclaves i era respectada pel senyor del casal, fet que va concedir-li la criança del seu fill i del seu net³⁷. Semblantment, l'esclava fenícia ocupà la mateixa tasca al palau de Ctèsias: tenia cura del nen petit que «la seguia corrent cap a les portes» (*Od.* XV, 451: ἄμα τροχόωντα θύραζε).

D'altra banda, les diferències entre les vides d'aquestes serventes les caracteritzen com personatges moralment oposats. En primer lloc trobem la qüestió del nom: l'esclava fenícia roman en l'anonimat durant tota la narració, i Eumeu s'hi refereix com «una dona fenícia» (*Od.* XV, 417: γυνὴ Φοίνισσ') i, després, amb expressions anafòriques, com «la dona» (*Od.* XV, 434: γυνὴ) o, senzillament, «ella» (*Od.* XV, 430: τὴν i 454: ἡ, entre d'altres). En canvi, Euriclea no només és identificada amb un nom i patronímic, sinó que el narrador i els altres personatges utilitzen epítets i apel·latius afectuosos per adreçar-s'hi³⁸. El punt central de la narració de la fenícia, la trobada amb els comerciants i la unió sexual il·lícita amb un d'ells, té el seu paral·lel contrari en la castedat perpètua d'Euriclea: la dida no només era respectada pel seu amo Laertes sinó que, a més a més, aquest mai no s'hi volgué ajaçar per evitar la ira de l'esposa³⁹. Així doncs, la relació sexual que esdevé el detonant de la traïció de l'esclava fenícia s'oposa radicalment a la veneració que manifesta Laertes envers la seva criada, llavor que germina en la lleialtat incorruptible del personatge⁴⁰. En aquest sentit, la serventa d'Odisseu i Penèlope és una dida exemplar que fins i tot recrimina la conducta sexual de les serventes que van jeure amb els pretendents (*Od.* XXII, 495-96). Contràriament, la fenícia és seduïda i, a continuació, moguda a traïr el seus amos. Seguint amb les oposicions, en la narració d'Eumeu és l'esclava fenícia qui ordeix el pla de fugida, tot donant ordres i indicacions als fenicis sobre com procedir (*Od.* XV, 440-49). En canvi, quan la dida Euriclea dona ordres i s'imposa autoritàriament ho fa únicament sobre les seves subordinades, les altres serventes, i amb la intenció de fer-les treballar per als amos (*Od.* XX, 149-56). És a partir d'aquest moment que la jove serventa, lluny d'esdevenir una figura maternal com ho és Euriclea, subverteix completament el model de dida que hauria d'acomplir, aprofitant-se de la confiança de què gaudeix al casal. Els seus actes l'abocaran a una mort sobtada i prematura, mentre que la lleial Euriclea

36. Els vint bous que es pagaren per Euriclea indiquen un preu molt elevat, si tenim en compte que a *Il.* XXIII, 705 es valora en quatre bous l'esclava instruïda que Aquil·leu ofereix com a premi en els jocs fúnebres de Pàtrocle, HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 126-27). D'altra banda, l'adjectiu ἄξιος, en relació amb coses en venta, significa «valuós», tal com indica el *Diccionario Griego-Español* s.v. ἄξιος, consultable a <<http://dge.cchs.csic.es/xdge/ἄξιος>> [últim accés 02/05/2024]. Aquest fet, sumat al tret que ambdues tenen un llinatge noble, pot fer-nos pensar que Euriclea, com la fenícia, també hauria estat segrestada i venuda com a esclava.

37. HAVELOCK (1995: 186); BORGUÑO (2021: 209); SKEMPIS i ZIOGAS (2009: 230).

38. Tals com κέδν'εἰδυῖα, τροφός, μαῖα i γρηῖς. Vegeu AUSTIN (1975: 165); KANAVOU (2015: 152); BORGUÑO (2021: 236, 272); KARYDAS (1998: 62-63).

39. HAVELOCK (1995: 186).

40. Significativament, les úniques dones homèriques que són venerades (en grec s'expressa amb el verb τίω) per un home són Arete i Euriclea: SKEMPIS i ZIOGAS (2009: 230).

arriba a una edat avançada —en el present de la narració se la descriu com una anciana— i és respectada i estimada pels membres de la família itaqueua⁴¹.

3. Conclusions

Com hem vist per mitjà de la comparació amb altres episodis i personatges de l'epopeia homèrica, la narració de la vida de la dona fenícia presenta una trajectòria vital fora de la norma, ja que subverteix els elements que caracteritzen les dones normatives de la *Iliada* i l'*Odissea*. Aquesta subversió té lloc mitjançant un desenvolupament inversament paral·lel dels eixos vertebradors de les vides femenines normatives, tal com evidenciem a continuació:

- a) *Identitat*. El cas de l'esclava fenícia és insòlit perquè, malgrat ésser un personatge a qui es dedica una quantitat de versos considerable i que, fins i tot, compta amb una referència genealògica (*Od*, XV, 425: κούρη δ' εἴμ' Ἀρύβαντος ἐγὼ), resta anònima durant tot l'episodi. D'altra banda, la seva genealogia recorda els patronímics de què gaudeixen algunes dones notables de l'*Odissea*, com Penèlope, Arete, Euriclea, Eurínome i Eurimedusa, entre d'altres. Significativament, però, l'ètnia fenícia és un tret característic destacat que la diferencia de totes elles.
- b) *Castedat*. Una de les virtuts femenines imprescindible en l'èpica homèrica és completament absent en la figura de l'esclava fenícia, en oposició als personatges clau amb qui la comparàvem: Euriclea, que sembla que va romandre verge tota la vida, i Nausica, que fou prou curosa d'atendre l'estranger que necessitava ajuda sense deixar que el seu honor virginal fos posat en dubte⁴². D'altra banda, la manca de castedat d'aquest personatge l'acosta a figures paradigmàtiques com Clitemnestra i les esclaves d'Ítaca.
- c) *Unió sexual*. Les dones que són raptades o seduïdes per un déu viuen episodis semblants al de la trobada de l'esclava amb els comerciants fenicis. Tanmateix, aquelles eren descrites com donzelles castes (com, per exemple, Astíoque a *Il.* 2, 514: παρθένος αἰδοίη)⁴³ i, després de la teogàmia, esdevenien mares d'herois il·lustres. En canvi, per bé que la dona fenícia és seduïda per uns homes fenicis, la seva unió serà estèril i en la seva caracterització, com acaben de remarcar, està completament mancada de castedat.
- d) *Actància*⁴⁴. Les accions de què és agent la nostra protagonista formen part de la traïció al casal al qual serveix, des de la relació sexual amb el fenici fins al segrest d'Eumeu, passant pel robatori i per la seva pròpia fugida. A l'*Odissea* també es mencionen altres dones que són conegudes precisament per la

41. HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 151); KARYDAS (1998: 62-63).

42. GARCÍA SÁNCHEZ (1999: 37). A més a més, el mateix Odisseu compara la princesa feàcia amb Àrtemis, deessa casta i verge (*Od.* VI, 151-52).

43. També Tiro, de qui Posidó deslliga el cinturó de verge (*Od.* XI, 245: παρθεϊνήν ζώνην).

44. Ens servim d'aquest neologisme per anotar el terme anglès «agency», ja que creiem que transmet millor el seu significat i és més adient en la nostra llengua que no pas el terme «agència» que sol emprar-se en els estudis recents per parlar de la capacitat d'acció femenina en el món antic.

seva dolenteria, com «l'odiosa Erifile» (*Od.* XI, 326: *στυγερὴν τ' Ἐριφύλην*) i l'«astuta Clitemnestra» (*Od.* XI, 422: *Κλυταιμῆστρη δολόμητις*), però només les serventes del palau d'Ítaca comparteixen amb la fenícia la seva condició esclava i el fet d'haver comès una transgressió contra els seus respectius amos, per bé que la fenícia se'n segueix diferenciant pel paper que desenvolupa la seva astúcia en la trama, estretament relacionada amb la seva caracterització com a fenícia⁴⁵. En aquest sentit, trobem de nou el contrast amb el personatge d'Euriclea, figura maternal i paradigmàtica de la lleialtat, que s'oposa a l'astuta traïdoria de la fenícia envers el seu casal i el nen a càrrec seu.

- e) *Mort*. La manera com mor i el consegüent tractament del cos poden considerar-se un càstig diví i, per tant, són punts clau de la seva caracterització com una dona fora de la norma. Les fletxes d'Àrtemis serveixen per castigar algunes heroïnes mítiques que van ofendre la divinitat amb les seves paraules (Níobe) o accions (Laodamia i Ariadna), i, d'alta banda, el cadàver, a diferència de com estableix el costum homèric, no és sepultat.⁴⁶ Aquest abandonament recorda els cossos dels herois caiguts en combat, de què s'alimenten els animals salvatges, però la caracterització d'aquestes defuncions com a morts heroïtzadores s'oposa radicalment a la mort sobtada de l'esclava fenícia i a l'abandonament improvisat del seu cadàver.

Aquest treball ha pretès fer un breu comentari a *Od.* XV, 417-81, un passatge que tot i haver estat objecte d'estudi en articles acadèmics i tractat en alguns llibres⁴⁷ mai no ha estat extensament analitzat amb perspectiva de gènere, fet que, tal com hem tractat de demostrar, és un punt clau en la seva anàlisi i dona resultats significatius. En primer lloc, hem fet palès que la caracterització de l'esclava fenícia es construeix al voltant de tres eixos centrals interrelacionats: la classe social (esclava), la raça (fenícia) i el gènere (dona). A continuació, hem vist que el passatge conté una descripció detallada i completa (començant per la genealogia i arribant fins a la mort del personatge) d'una trajectòria vital femenina antinormativa. Això s'ha mostrat amb la identificació de les referències internes que enriqueixen la digressió narrativa d'Eumeu. Aquesta no només presenta alguns motius tradicionals presents a l'èpica homèrica, sinó que, a més a més, de la majoria en fa un tractament especial, tot presentant-los com a termes de comparació oposats. Així, finalment hem posat de manifest els contrastos —lèxics i semàntics— que apareixen al passatge en relació amb aquests motius.

45. THALMANN (1998a: 60-61 i 1998b: 31-32).

46. Vegeu la n. 31 anterior.

47. MINCHIN (1992); OLSON (1995: 135-39); WINTER (1995: 248-49); JONG (2001: 153-55, 378); ALDEN (2017: 273-77), entre d'altres ja esmentats.

Referències bibliogràfiques

Fonts

- WEST, M.L. (1998-2000). *Homerus: Ilias*. Berlín: De Gruyter.
 — (2017). *Homerus: Odyssea*. Berlín: De Gruyter.

Estudis

- ALDEN, M.J. (2017). *Para-Narratives in the Odyssey. Stories in the Frame*. Oxford: Oxford University Press.
 <<https://doi.org/10.1093/oso/9780199291069.001.0001>>
- ALUJA PÉREZ, R. (2017). *Comentari referencial al cant XI de l'Odissea: Un estudi de l'estètica de la poesia oral a partir de la teoria de la referencialitat tradicional*. Barcelona: Universitat de Barcelona [Tesi doctoral]. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/458997>>
- AUSTIN, N. (1975). *Archery at the Dark of the Moon. Poetic problems in Homer's Odyssey*. Berkeley: University of California Press.
- BORGUÑO VENTURA, I. (2021). *Personal femenino dependiente en la Grecia antigua. Un estudio comparado de los textos micénicos y los poemas homéricos*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona [Tesi doctoral]. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/672021>>
- CAMASSA, G. (1994). «Biografia». A CAMBIANO, G; CANFORA, L.; LANZA, D. (eds.). *Lo spazio letterario della Grecia antica*, Vol. I, Tom. 3. Roma: Salerno Editrice, p. 303-32.
- CRIPPA, S. (2015). *La voce. Sonorità e pensiero alle origini della cultura europea*. Milà: Edizioni Unicopli.
- CROTTY, K.M. (1994). *The Poetics of Supplication. Homer's Iliad and Odyssey*. Londres: Cornell University Press.
- DAVIDSON, J. (1997). «Antoninus Liberalis and the Story of Prokris». *Mnemosyne* 50, p. 165-84.
- Diccionario Griego-Español*. Madrid: CSIC. <<http://dge.cchs.csic.es>>
- DOHERTY, L.E. (1995). *Siren Songs. Gender, Audiences, and Narrators in the Odyssey*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
 <<https://doi.org/10.3998/mpub.14790>>
- GARCÍA SÁNCHEZ, M. (1999). *Las mujeres de Homero*. València: SEMA.
- GARVIE, A.F. (1994). *Homer. Odyssey. Books VI-VIII*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GAZIS, G. A. (2015). «The Nekyia's catalogue of heroines: Narrative Unbound». *LEC* 83, p. 69-99.
 <<https://doi.org/10.1093/oso/9780198787266.003.0006>>
- HAVELOCK, C.M. (1995). «The Intimate Act of Footwashing: *Odyssey* 19». A COHEN, B. (ed.). *The Distaff Side. Representing the Female in Homer's Odyssey*. Oxford: Oxford University Press, p. 185-200.
- HEUBECK, A.; HOEKSTRA, A. (1989). *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol II. Books IX-XVI*. Oxford: Oxford University Press.
- HEUBECK, A.; WEST, S.; HAINSWORTH, J.B. (1988). *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol I. Introduction and Books I-VIII*. Oxford: Oxford University Press.
- JONG, I.J.F. de (2001). *A Narratological Commentary on the Odyssey*. Cambridge: Cambridge University Press.
 <<https://doi.org/10.1017/CBO9780511482137>>

- KANAVOU, N. (2015). *The Names of Homeric Heroes: Problems and Interpretations*. Berlin: De Gruyter.
<<https://doi.org/10.1515/9783110421972>>
- KARYDAS, H. Pournara (1998). *Eurykleia and her Successors. Female Figures of Authority in Greek Poetry*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- KIRK, G.S. (1990). *The Iliad: a Commentary. Volume II: books 5-8*. Cambridge: Cambridge University Press.
<<https://doi.org/10.1017/CBO9780511620270>>
- KYRIAKOU, I. (2020). *Généalogies épiques. Les fonctions de la parenté et les femmes ancêtres dans la poésie épique grecque archaïque*. Berlin: De Gruyter.
<<https://doi.org/10.1515/9783110656237>>
- MACLEOD, C.W. (1982). *Homer. Iliad, Book XXIV*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MARTIN, R.P. (1989). *The Language of Heroes: Speech and Performance in the Iliad*. Nova York: Cornell University Press.
- MCGING, B.; MOSSMAN, J. (2006). «Introduction». A MCGING, B.; MOSSMAN, J. (eds.). *The Limits of Ancient Biography*. Swansea: The Classical Press of Wales, p. IX-XX.
<<https://doi.org/10.2307/j.ctvvn9rn.4>>
- MINCHIN, E. (1992). «Homer Springs a Surprise: Eumaios' Tale at *Od.* o 403-484». *Hermes* 120, p. 259-66.
- MORRISON, J. (2003). *A Companion to Homer's Odyssey*. Westport (CT): Greenwood Press.
- MUELLNER, L.C. (1976). *The Meaning of Homeric εὔχομαι Through Its Formulas*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität.
- NAGY, G. (1996). *Homeric Questions*. Austin: University of Texas Press.
<<https://doi.org/10.7560/755611>>
- OLSON, S.D. (1995). *Blood and Iron. Stories and Storytelling in Homer's Odyssey*. Leiden: Brill.
<<https://doi.org/10.1163/9789004329539>>
- OSLEY, A.S. (1946). «Greek Biography before Plutarch». *G&R* 15, p. 7-20.
<<https://doi.org/10.1017/S0017383500008937>>
- PERADOTTO, J. (2002). «Prophecy and Persons: Reading Character in the *Odyssey*». *Arethusa* 35(1), p. 3-15.
<<https://doi.org/10.1353/are.2002.0012>>
- PLAS, M. van der (2020). «Corpse Mutilation in the *Iliad*». *CQ* 70, p. 459-72.
<<https://doi.org/10.1017/S0009838821000136>>
- RICHARDSON, N.J. (1974). *The Homeric Hymn to Demeter*. Oxford: Oxford University Press.
- SEGAL, C. (1971). *The Theme of the Mutilation of the Corpse in the Iliad*. Leiden: Brill.
<<https://doi.org/10.1163/9789004327245>>
- SIMONS, K. De Boer (2016). *Death and Female Body in Homer, Vergil, and Ovid*. Chapel Hill: University of North Carolina [Tesi doctoral].
<<https://doi.org/10.17615/gtas-5g53>>
- SKEMPIS, M.; ZIOGAS, I. (2009). «Arete's Words: Etymology, ehoie-Poetry and Gendered Narrative in the *Odyssey*». A GRETHLEIN, J.; RENGAKOS, A. (eds.). *Narratology and Interpretation: The Content of Narrative Form in Ancient Literature*. Berlin: De Gruyter, p. 213-40.
<<https://doi.org/10.1515/9783110214536.3.213>>
- STOEVE SANDT, M. (2016). *Homer's Iliad. The Basel Commentary. Book VI*. Berlin: De Gruyter.
<<https://doi.org/10.1515/9781501501760>>

- THALMANN, W.G. (1998a). «The View from Above: The Representation of Slaves in the *Odyssey*». A THALMANN, W.G. (ed.). *The Swineherd and the Bow: Representations of Class in the Odyssey*. Ithaca-Nova York: Cornell University Press, p. 49-108.
<<https://doi.org/10.7591/9781501738999-006>>
- (1998b). «Female Slaves in the *Odyssey*». A JOSHEL, S.R.; MURNAGHAN, S. (eds.). *Women and Slaves in Greco-Roman Culture. Differential Equations*. Londres-Nova York: Routledge, p. 23-35.
- TEMMERMAN, K. de (2020). «Writing (about) Ancient Lives: Scholarship, Definitions, and Concepts». A TEMMERMAN, K. de (ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Biography*. Oxford: Oxford University Press, p. 3-18.
<<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198703013.013.1>>
- VALDERRÁBANO GONZÁLEZ, I. (2021). *Al amparo de Artemis: virginidades humanas y divinas en la Grecia Antigua*. Madrid-Sevilla: UAM Ediciones-Editorial Universidad de Sevilla.
- VERMEULE, E. (1979). *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley: University of California Press.
<<https://doi.org/10.2307/jj.8306126>>
- WINTER, I.J. (1995). «Homer's Phoenicians: History, Ethnography, or Literary Trope? [A Perspective on Early Orientalism]». A CARTER, J.B.; MORRIS, S.P. (eds.). *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*. Austin: University of Texas Press, p. 247-71.
<<https://doi.org/10.1163/ej.9789004172371.i-640.62>>
- ZIOGAS, I. (2021). «Life and Death of the Greek Heroine in *Odyssey* 11 and the Hesiodic *Catalogue of Women*». A GAZIS, A.; HOOPER, A. (eds.). *Aspects of Death and the Afterlife in Greek Literature*. Liverpool: Liverpool University Press, p. 49-68.
<<https://doi.org/10.2307/j.ctv1qp9gc9.6>>

Un tratado de cómputo pascual visigótico transmitido al final del libro X de las *Etymologiae*

Inés Warburg

Universidad de Buenos Aires/CONICET
 ineswarburg@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4360-5275>

© de la autora

Recepción: 25/03/2024
 Aceptación: 26/07/2024

Resumen

Un tratado inédito con fórmulas para determinar las fechas de pascua cristianas a partir de la pascua de los judíos es transmitido por un conjunto de códices de las *Etymologiae* de Isidoro de Sevilla (Bern 224, Clm 4541, Montecassino 320, Groningen 8, Legnica 29, Stralsund 1072, Clm 14334, Ljubljana 16 y también Augsburg Cod. I.2.4° 14). Aunque el contenido no ofrece dataciones concretas, la adición misma al libro X, junto con la serie de inscripciones denominada *Anthologia Isidoriana*, permite vincular este Cómputo a una tradición textual producida en la España visigoda hacia mediados del siglo VII. El breve tratado constituye un primitivo antecedente del homogéneo corpus posterior, donde emerge directa y manifiestamente la particularidad hispánica de computar la pascua cristiana de acuerdo con los cálculos de los judíos.

Palabras clave: cómputo pascual; *Etymologiae*; *pascha hebreorum*; cómputo visigodo; edición crítica

Abstract. *A Computistical Visigothic Treatise attached to Book X of the Etymologiae*

An unedited treatise with formulae to determine Christian Easter dates from Jewish Passover is transmitted in some codices of the *Etymologiae* of Isidore of Seville (Bern 224, Clm 4541, Montecassino 320, Groningen 8, Legnica 29, Stralsund 1072, Clm 14334, Ljubljana 16 and also Augsburg Cod. I.2.4° 14). Although the content does not give specific dates, the attachment itself to Book X, along with a group of inscriptions known as *Anthologia Isidoriana*, seems to link this Computus to a textual tradition produced in Visigothic Spain by the mid-7th century. This brief treatise constitutes a primitive antecedent of the later homogeneous corpus, where the Hispanic specificity of computing Easter according to the calculation of the Jews emerges directly and manifestly.

Keywords: Easter computus; *Etymologiae*; *pascha hebreorum*; Visigothic computus; critical edition

Sumario

1. La tradición textual
  2. El contenido
  3. Edición y traducción del *Computus Paschalis*
- Referencias bibliográficas

Entre los códices que contienen adiciones al final del libro x de las *Etymologiae* de Isidoro de Sevilla, hay una tradición particular que añade un tratado computístico para determinar, a partir de la pascua de los judíos —*pascha hebreorum*—, las fechas de la celebración cristiana¹. El ejemplar del cual proceden los manuscritos conservados llevaba como título *Argumentum quomodo mensis nouorum et embolismorum paschalium lunae sine ullo errore inuenire (!) possit* y, en los catálogos de bibliotecas, suele denominarse *Computus Paschalis* (= *CP*). Sobre este cómputo, la primera consideración se debe a Walter Porzig en relación con el manuscrito Bern 224 (siglo IX 1/3), donde estas adiciones de textos sugieren una primitiva posición del libro x como último libro de las *Etymologiae*². Al mismo manuscrito, aunque sin mención del *CP*, se había referido Bernhard Bischoff, al comprobar en Bern 224 la presencia de otra adición al libro x, la serie de epigramas llamada *Anthologia Isidoriana* (= *AI*), cuyo primer editor, Giovanni Battista De Rossi, suponía que había sido añadida a un arquetipo isidoriano hacia la mitad del siglo VII en España³. Por último, Carmen Codoñer, integrando estas observaciones, encuentra en los manuscritos representados por Bern 224 una tradición muy próxima a Hispania⁴.

En los manuscritos Bern, Burgerbibliothek, 224 (*B*), Montecassino, Biblioteca Statale del Monumento Nazionale di Montecassino, 320 (*M*), Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8 (*G*), Legnica, Dolnośląska Biblioteka Pedagogiczna we Wrocławiu, 29 (*D*), Stralsund, Stadtarchiv der Hansestadt Stralsund, HS 1072 (*S*) y München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14334 (*R*), el *CP* precede a la *AI*. En München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4541, (*C*) falta la *AI* y, en Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, 16 (*L*), ambas adiciones fueron copiadas al final del libro xx. El manuscrito Augsburg, Universitätsbibliothek Augsburg, Cod. I.2.4° 14 (*A*) consiste en una recopilación computística y el texto del *CP* se encuentra emparentado con los códices isidorianos. Aunque el cómputo no ofrece fechas para una datación interna precisa, su contexto de transmisión, junto con la *AI* en los códices de Isidoro, y el formulario expresado en el contenido apuntan, como se verá, a una producción textual propia de la Hispania visigótica de mediados del siglo VII.

1. La tradición textual

Desde la perspectiva macrotextual, es decir, de la ubicación del texto en el marco de un conjunto mayor de textos, con los cuales concurre en una misma tradición textual, la transmisión del *CP* se encuentra evidentemente ligada a las *Etymologiae* y, de manera especial, a la *AI*: una serie de ocho epigramas, mayoritariamente epigráficos y romanos, que presenta un orden diferente según su posición al final

1. Sobre la repercusión de Isidoro de Sevilla y la computística, cf. WARNTJES (2020: 457-523); STEINOVÁ (2022) <<https://db.innovatingknowledge.nl/#detail/M0043>>.
2. PORZIG (1937: 134); BISCHOFF (1961: 325).
3. BISCHOFF (1961: 325); DE ROSSI (1888: 250-51).
4. CODOÑER (2012: 14).

del libro x o bien al final del libro xx de la obra de Isidoro. Con el orden *Versus Eucheriae* (A), *Epitaphium Damasi* (1), *Epitaphium Monicae* (2), *Epitaphium Gregorii* (3), *Item eiusdem Gregorii* (4), *In icona sancti Petri* (5), *In basilica sancti Pauli* (6), *In uelo Chintilae* (7), la *AI* suele figurar a continuación del *explicit* del libro xx (cf. Voss. Lat. F 82, Klosterneuburg 723, Göttweig 64); mientras que la secuencia iniciada por el epigrama damasiano y concluida por el poema de Eucheria, *Epitaphium Damasi* (1), *Epitaphium Monica* (2), *Epitaphium Gregorii* (3), *Item eiusdem Gregorii* (4), *In icona sancti Petri* (5), *In basilica sancti Pauli* (6), *In uelo Chintilae* (7), *Versus Eucheriae* (A), siempre aparece añadida al libro x y precedida por el *Computus Paschalis*⁵.

Para Giovanni B. De Rossi, el epigrama de Chintila, rey de los visigodos (636-640), inscripto en un velo enviado desde España, probablemente Toledo, como ofrenda a Roma, es la clave para determinar el «origen hispano» de la *AI*⁶. De acuerdo con la praxis habitual de las síloges epigráficas, el copista habría añadido, al término de la colección de inscripciones romanas, otra inscripción de un relevante personaje local. Más allá de la historia particular de las inscripciones, la cual supone la temprana partida, desde España hacia Francia, de uno o más códices isidorianos con la *AI*, la complejión particular del *CP* —el único texto con el cual converge sistemáticamente al final del libro x de las *Etymologiae*— constituye un indicio fundamental para delinear la formación y procedencia de toda la rama textual.

Frente a los restantes manuscritos de esta rama, Bern 224 sobresale por su relevancia en los estudios isidorianos: incorporado por Wallace M. Lindsay en la familia I *Francica siue integra* como pariente próximo de Bern 101⁷ y, sobre todo, es examinado en la cuestión acerca de la composición de las *Etymologiae* en dos partes, donde la «primera parte» correspondería a los diez primeros libros de la edición de Lindsay dividida en tres apartados⁸. Desde el punto de vista paleográfico, resulta ejemplar el manuscrito Groningen 8, ya que los diez últimos libros fueron copiados por una mano diferente⁹. Al margen del plan inicial de Isidoro para la estructura de su obra, lo cierto es que la independencia en la circulación de la «primera parte» favoreció la incorporación de textos ajenos a las *Etymologiae* al final del libro x¹⁰. El caso de un breve tratado con fórmulas específicas para encontrar la luna pascual complementa instructivamente la obra isidoriana, de hecho, como expone Immo Warntjes, «Isidore was strong on the definition of terms, but he was very weak in the explanation of calendrical technicalities»¹¹; posiblemente en relación con la tabla pascual para los años

5. WARBURG (2022: 56-75).

6. DE ROSSI (1888: 250).

7. LINDSAY (1911a: 45); LINDSAY (1911b: vii-ix).

8. PORZIG (1937: 134-39); REYDELLET (1966: 394); CODOÑER, MARTÍN Y ANDRÉS (2005: 285-86); BÜREN (2007: 34-35). Sobre la cuestión de la división de libros de las *Etymologiae*, ELFASSI (2020: 252-53).

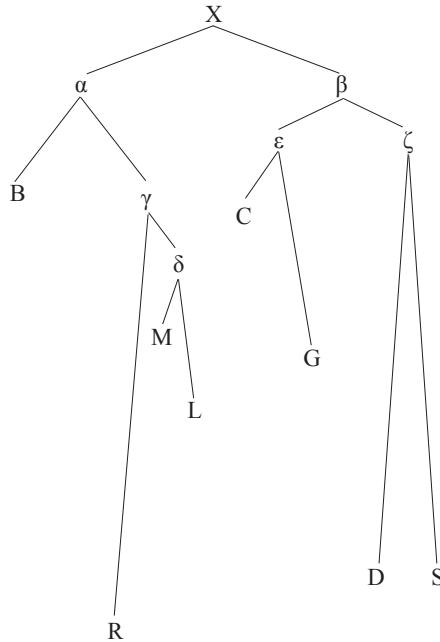
9. BECK (1895: 270-86); CODOÑER, MARTÍN Y ANDRÉS (2005: 283-84).

10. CARDELLE DE HARTMANN (2014: 496-97); CODOÑER (2012: 11-14).

11. WARNTJES (2020: 471).

627-721 del libro VI, que en Bern 224 contiene una glosa marginal *in praesentem annum*, para el año 658. En síntesis, nos encontramos frente a un testimonio excepcionalmente temprano de la tradición computística visigótica y, al mismo tiempo, valioso para la comprensión de la composición y transmisión de las *Etymologiae* de Isidoro.

Sobre el grado de precisión del *stemma* trazado para esta edición, cabe aclarar que se trata de un esquema tentativo de relaciones, fundado, sobre todo, en la distribución de errores conjuntivos y en la suma de variantes comunes en las diversas ramas de testimonios:

El arquetipo (X) tenía el título *Argumentum quomodo mensis nouorum et embolismorum paschalium lunae sine ullo errore inuenire (!) possit*, que en la familia α [*B / γ (R / δ (m L))*] se conserva solo en *B* y se pierde o modifica en *γ*; dentro de *γ*, *R* se titula *De paschali inuentio*, mientras que en *δ*, el título es *De inueniendo paschate hebraeorum et christianorum* en *M (m)* y se omite en *L*. En la familia β [*ε (C G) / ζ (D S)*] se mantiene el título de X en *ε*, pero en *C* *inuenire* aparece corregido en una segunda instancia por *inueniri*; en tanto que en *ζ* se encuentra la forma correcta *inueniri*. El texto incompleto del manuscrito no isidoriano *A*, incluido en el aparato crítico, coincide en el título con X. Ciertos lugares difíciles comunes a las familias α y β pueden atribuirse a X: vii- 33 *paschae hebreorum erroneae inueniendae sunt*; viii- 37 *ipsae quattuor paschae*; xi- 52 *dices*; xii- 57 *dices*; xvii- 84 *XIII epacta*; xviii- 86 *epactam lunarem uel*

lunam; xviii- 89 *XXIII*; xxii- 105 *pascha*; xxiv- 116 *VIII*; xxx- 143 *hiis*. De suma importancia para la datación del cómputo es la lección correcta de ϵ (*C G*) *VII kal. maias* (25 de abril) para la pascua más tardía y única en el ciclo de 95 años, en correspondencia con la tabla pascual de Bern 224 para los años 627-721, ya que en este período la fecha del 25 de abril ocurre únicamente para el año 672 y no se repite nuevamente por 247 años.

Los errores comunes que caracterizan a toda la familia α son: viii- 37 *paschas*; xv- 72 *XVII* por *XLIII* y xviii- 90 *sabbatos* o *sabbata* por *sublatos*. Son variantes de γ (*R* y δ): i- 4 *et cum mox*; ix- 40 *occurrat*; xiii- 63 *sic in ipso anno erit*; xvii- 75 *erit*; xix- 95 *mox ut finierit ciclos*; xxix- 134 *III*; xxix- 135 *III*; xxx- 142 *XV* y variantes propias de δ (*m L*): ii- 11 *pascha celebrare*; xii- 58 om. *et*; xiii- 62 *per diem*; xv- 71 *cursum*; xvii- 80 *accedas*; xxii- 109 *rationem calculandi*; xxiii- 102 *quod*; xxiii- 112 *CCCV*; xxiv- 115 *annis*; xxv- 119 om. *expleta*; xxvi- 123 *uel*; xxviii- 130 *istis*; xxviii- 130 *diebus*; xxix- 132 om. *dies*. Comunes a la familia β son: vii- 31 om. *uno*; vii- 33 *paschas*; xxvi- 122 *primo ciclo (prima) paschae celebratur*. Variantes propias de ϵ (*C G*): ii- 9 *ex tunc quod est in XII*; iii- 13 *computabis*; v- 25 *idus*; xi- 53 *dipundi*; xviii- 90 *luna*; xxiv- 116 *VII*; xxvii- 128 *celebrauit*; xxix- 136 *hebreos*, mientras que de ζ (*D S*) son: inc. *inueniri*; viii- 38 *qua et aliter*; ix- 40 *idem*; xvii- 81 *supputatum*.

2. El contenido

El *CP* comienza con la adecuación de la primera luna del mes de los nuevos frutos, Nisán, al sistema cronológico romano y con los límites para la pascua de los judíos según la luna 14° de este mes, es decir, 29 días desde el 21 de marzo hasta el 18 de abril (i-iv). En los cinco ciclos de 19 años, en total 95 años, siempre se computa del mismo modo desde la primera fecha, que es el 5 de abril, hasta la última fecha de la pascua judía, que es el 17 de abril. En este punto, *ultima* se refiere a la pascua del año conclusivo del ciclo de 19 años, o sea, el 17 de abril, y no a la fecha más tardía posible, que es el 18 de abril, correspondiente al octavo año de dicho ciclo (v-vi). Sin embargo, si se utiliza el cálculo que suma la edad de la luna a partir del 31 de diciembre, hay cuatro resultados erróneos para la pascua de los hebreos en un ciclo: los días 13 de abril, 18 de abril, 15 de abril y 17 de abril, con la suma respectiva de 30, 25, 28 y 26 a la edad lunar del 31 de diciembre, no resultan en la luna 14°, sino en la luna 15° (vii-xii). Hay que calcular la luna 14° de todo el ciclo pascual, a partir de la epacta en el 22 de marzo, con la respectiva fórmula para epactas menores y mayores (xiii-xix). La epacta aumenta 11 cada año del ciclo y 12 entre el último año de un ciclo y el primero del siguiente ciclo (xx-xxii). Los cristianos pueden modificar la fecha de pascua desde la luna 15° hasta la luna 21°, desde el 22 de marzo hasta el 25 de abril, que son 35 días. La última pascua del ciclo es el 25 de abril y ocurre solo una vez en este ciclo de 95 años (xxiii-xxv). Los judíos no pueden modificar la fecha pascual, que es siempre en la luna 14°, desde el 21 de marzo hasta el 18 de abril, que son 29 días (xxvi-xxviii). Dentro de los 29 días, los hebreos no celebran la pascua los días 23 de marzo, 26 de marzo, 28 de marzo, 31 de marzo, 3 de abril, 6 de abril, 8 de abril,

11 de abril, 14 de abril y 16 de abril (xxix). Quedan 19 fechas, en las cuales los hebreos pueden celebrar la pascua: 5 de abril, 25 de marzo, 13 de abril, 2 de abril, 22 de marzo, 10 de abril, 30 de marzo, 18 de abril, 7 de abril, 27 de marzo, 15 de abril, 4 de abril, 24 de marzo, 12 de abril, 1 de abril, 21 de marzo, 9 de abril, 29 de marzo y 17 de abril (xxx).

Los enunciados del *CP* son decisivamente lacónicos, faltan aclaraciones sobre los temas tratados o los subtítulos explicativos que aparecen en tratados computísticos similares y para el cómputo de la luna pascual se basa en los ciclos alejandrinos. Sin embargo, la configuración del texto a partir de la *pascha hebreorum* y, consecuentemente, del formulario, léxico y sucesión de los cálculos otorga al *CP* un carácter distintivo. Esta insistencia peculiar en determinar la pascua de los judíos para encontrar la fiesta cristiana es un elemento exclusivo y constante en los cómputos visigodos¹². En efecto, sobre los cómputos españoles de Albelda del año 976, de San Millán del año 994, de León del año 1069 y de Silos del año 1072, todos escritos en minúscula visigótica y estrechamente vinculados entre sí, dice Joan Gómez Pallarès: «Esta *pascha Hebreorum et Romanorum*, con la conjunción de dos corrientes de conocimiento distintas, es, a nuestro entender un elemento caracterizador de este tipo de mss. hispanos»¹³. Por este motivo, aunque parco en extensión y datos concretos, entendemos que el *CP*, ya extensamente difundido fuera de España en el siglo IX junto con las *Etymologiae*, constituye un primitivo antecedente del homogéneo corpus visigótico más tardío, donde emerge directa y manifiestamente la particularidad hispana de calcular la pascua según el cómputo de los judíos.

3. Edición y traducción del *Computus Paschalis*¹⁴

B = Bern, Burgerbibliothek, 224, ff. 83vb-84va, s. IX 1/3, Francia, Isidorus, *Etymologiae*, al. (corpus), Eucharius, Glossaria¹⁵.

12. No hay, al parecer, evidencias concretas de la influencia directa del ciclo de 19 años de los cálculos de los judíos en el ciclo de los cristianos. Las referencias más tempranas de cálculos judíos basados en este ciclo corresponden al siglo X. Cf. MOSSHAMMER (2008: 87).
13. GÓMEZ PALLARÈS (1991: 461-68). Cf., también, GÓMEZ PALLARÈS (1999).
14. A los fines de la legibilidad del texto con su correspondiente aparato crítico, hemos optado por la división del texto en párrafos, los cuales obedecen, en líneas generales, a la segmentación según las letras capitales empleadas en los manuscritos; para una mayor coherencia de sentido, han sido agrupadas en un mismo párrafo ciertas sentencias que en los manuscritos aparecen segmentadas. Asimismo, para los numerales, hemos unificado los criterios de transcripción, conservando el uso preponderante en los testimonios: de la distinción entre cardinales y ordinales, que es vacilante y confusa en los manuscritos, o de la escritura en letras o cifras, mantuvimos en la traducción un criterio unificado. Para usos gramaticales específicos en las fechas (por ejemplo, genitivo *aprilis*, acusativo *maias*) y para la ortografía y grafía particular (por ejemplo, *LXLV* / *XCV*; *ciclus* / *cyclus*) se han conservado las formas empleadas por los principales testimonios manuscritos. En cuanto a la traducción, el criterio general de literalidad respecto del texto latino fue modificado únicamente en aquellos casos en los que la expresión original hubiese resultado demasiado confusa en la lengua de llegada; por el mismo motivo de claridad, numerales y fechas aparecen transcritos y traducidos según el uso actual.
15. BISCHOFF (1998: 118, n.º 557); HAGEN (1875: 274-75); *Virtual Manuscript Library of Switzerland* <<https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/bbb/0224>>.

- C* = München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4541, ff. 158vb-160rb, s. IX 2/2, Benediktbeuern, Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*¹⁶.
- M* = Montecassino, Biblioteca Statale del Monumento nazionale di Montecassino, 320, p. 215-17 (= ff. 106r-107r), s. IX/X o bien X in., Italia (?), Isidorus, *Etymologiae*.
- [*m* = Bibliotheca casinensis seu Codicum manuscriptorum qui in tabulario casinensi asservantur 5, 1895, 108-11]¹⁷.
- G* = Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8, ff. 176r-177r, s. X/XI, Frenswegen, Isidorus Hispalensis¹⁸.
- L* = Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, 16, ff. 162ra-162vb, s. XII, c. 1180, Stična, Isidorus Hispalensis, *Chronicon rhythmicum Sitticense, Varia*¹⁹.
- D* = Legnica, Dolnośląska Biblioteka Pedagogiczna we Wrocławiu (olim Petro-Paulinische Kirchenbibliothek), 29, ff. 103ra-104vb, s. XIV, a. 1369, *Etymologiarum libri I-XX*²⁰.
- S* = Stralsund, Stadtarchiv der Hansestadt Stralsund, HS 1072, ff. 201v-203v, a. 1394-1398, Alemania norte (?), Isidorus Hispalensis. *Etymologiae, Computus paschalis, Anthologia Isidoriana*²¹.
- R* = München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14334, ff. 137va-139rb, s. XV, a. 1442, Regensburg, Isidorus Hispalensis²².
- A* = Augsburg, Universitätsbibliothek Augsburg, Cod. I.2.4° 14, ff. 42v-43v, s. X 4/4, Tegernsee, Komputistische Sammelhandschrift²³.

16. BISCHOFF (2004: 227, n.º 2964); GLAUCHE (1994: 58-59); *Münchener Digitalisierungszentrum*: <<https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00071097>>.
17. BISCHOFF (2004: 195, n.º 2810); REIFFERSCHIED (1872: 407-11); INGUANEZ (1934: 156-57). Puesto que no fue posible acceder a este manuscrito (*M*), aquí se reproducen las variantes del texto transcrito en el catálogo (*m*).
18. STAHL (1994: 43-45, n.º 4); Bischoff data la primera parte del códice en el siglo XII y, en el siglo IX 1/3, la segunda parte (ff. 178-325); BISCHOFF (1961: 325); BISCHOFF (1998: 307); BRUGMANS (1898: 5-6).
19. KOS y STELE (1931: 31-32); *Mittelalterliche Handschriften in Österreich, Slowenien* <<https://manuscripta.at/?ID=1773>>.
20. GEMOLL (1900: 29-31); *Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu* <bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/134245>.
21. UMANN y EIFLER (2021); <<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31640748>>.
22. WUNDERLE (2011: 257-58); *Münchener Digitalisierungszentrum* <http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00046588/image_1>; BISCHOFF (1966: 192).
23. HARDO (2007).

**Argumentum quomodo mensis nouorum et embolismorum
paschalium lunae sine ullo errore inueniri possit**

5 i- Ab VIII idus martias usque ad nonas aprilis, quod sunt dies XXVIII, luna, quae nata fuerit prima, ipsa facit mensem nouorum et mox uenerit ad XIII lunam, sic est hebreorum pascha.

10 ii- Peraccede legitime ad requirendum christianorum pascha, idest, si fuerit prima luna VIII idus martias atque XIII dies ex tunc quod erit in XII kal. Aprilis, sic est pascha hebreorum, quae utique et ipsa est plus temporanea, quia ante XII kal. aprilis non licet hebreis celebrare pascha.

15 iii- Si certe in ultimo nata fuerit prima luna, idest nonas aprilis, ex tunc computabis XIII dies et sine dubio ueniet tibi XIII kal. maias pascha hebreorum, quae et ipsis ultima est, quia sicut ante XII kal. aprilis non licet hebreis celebrare pascha sed in ipso XII, quod est et temporanior in omni ipso hebreorum ciclo paschali.

20 iv- Ita ne post XIII kal. maias non licet eis pascha celebrare, quia ipsa ultima in ciclo habetur, sed in istos XXVIII dies, idest ab ipso XII kal. aprilis usque ad XIII kal. maias, et mensis nouorum et XIII hebreorum luna sine ullo errore uel ambiguitate inuenitur.

25 v- Vno tamen modo toti quinque cicli de festa hebreorum paschali requiruntur, idest, quoto nonas, kal. uel idus unus ciclus supputatus fuerit, reliqui similiter supputantur, idest, in primo ciclo a prima pascha, quae inchoat a nonas aprilis et per decem et nouem ad ultimam peruenit, quae est XV kal. maias.

1-2 Argumentum...possit] De inueniendo paschate hebraeorum et christianorum *m* : *om. L* : De paschali inuentio *R* || embolismorum] emolismorum *post corr. A* || ullo] ulla *C* || inueniri] inuenire *B A G L ante corr. C*

i- 3 VIII] octavo *C* : octaua *R* || martias] *post corr. marcias C* || quod] quot *B A G D* : qui *R* 4 luna] lunae *G* || facit] fecit *G* 5 et mox] et mox ut *C* : et cum mox *A m L R*

ii- 7 legitime] legitime *m* : legitime *D S R* 8 prima luna] luna prima *G S* 9 ex tunc quod erit in XII] ex tunc quod est in XII *C G* : quod ex tunc erit XII *m* : quae ex tunc erit XII *L* : ex tunc quod in XII *D* || sic est...XII kal. aprilis] *om. C* 10 utique] ut quae *G* || temporanea] temporania *B* : temporana *G D S* 11 aprilis] *om. A* || celebrare pascha] caelebrare pascha *C* : pascha celebrare *m L*

iii- 12 nata] nota *R* 13 computabis] conpotabis *B A* : computabit *S* : computabis *C G* || XIII] XIII *G* 14 ipsis] ipsa *D* 15 celebrare] caelebrare *C* 16 in ipso] ipsos *m* : ipso *D* || quod] qui *L* || et] *om. D* || temporanior] temporaneor *A L S R* 17 paschali] pacali *ante corr. C*

iv- 18 celebrare] caelebrare *C* 21 luna] *om. G*

v- 23 Vno] uni *S* || tamen modo] tantummodo *C L* || de festa] deferta *L* : de festo *D S R* 24 paschali] paschalia *L* || quoto] quinto *m* 25 supputantur] *post. corr. A* || idest] idus *C G* : idem *D* 26 pascha] *om. A* || inchoat] inchoat *B* || nonas] nonis *m* : nono *L* 27 decem] *decim A* || ad] *om. L*

- vi- Eo modo et reliqui quattuor cicli per ipsum ordinem
currunt. Nec est uarius supputandi ordo. Sicut in requisitione
30 paschali christianorum per totos quinque ciclos contigit.
- vii- In toto tamen uno ciclo, si ad istas partes, quas in usu
partiendi habemus, computare uolueris, adiecto per ordinem
lunae cursu in decennouennali ciclo quattuor paschae
hebreorum erroneae inueniendae sunt.
- 35 viii- Vnde et nullo loco seniorum instituit constitutio, ut per
istas partes aut lunae cursus supputaretur aut paschalis
sollemnitas quaereretur, et quoto sint ipsae quattuor paschae,
quae taliter per partes supputando in errorem perueniunt, subter
notatum est.
- 40 ix- Idus aprilis dies CIII et occurret, ut ponantur XXX ad
lunae cursum, et efficiuntur CXXXIII dies et, dum dicis in
quarta parte, quater XXX, CXX, et supersunt XIII, quater
semissi dipondi, efficitur de errore partium luna XV
hebreorum, quae debuit esse XIII.
- 45 x- Similiter et dum uenerit XIII kal. maias pascha
hebreorum, in eo anno adduntur ad lunae cursum super CVIII,
XXV, et efficiuntur CXXXIII. Quos, dum in quarta parte
partieris, dices quater XXX, CXX, et supersunt XIII. Quater
semis dipondi efficitur XV, quae XIII esse debuit.

vi- 28 quattuor] quattuor *G D R* || ipsum] isum *A* 29 uarius] uarii *m* || supputandi]
supputandi *A* || requisitione] requisicione *L* 30 totos] totus *A* || contigit] contingit *A*
vii- 31 uno] unno *A* : *om. C G D S* || istas] ista *R* 32 partiendi] parciendi *C L* 33
cursu] cursum *B C M* || decennouenali] decem nouenali *B* : decem nouenali *C* :
decennocenali *m* : decennouenale *A* : X nouenali *G* : decennouennali *S* || quattuor]
quattuor *R* || paschae] pascha *se B m R* : paschas *C A G D S* : pascha *L* 34 inueniendae]
inuenienda *m L R* : inuenidi *G* || erroneae inueniendae sunt] *om. D*
viii- 35 et nullo] et in nullo *A* || seniorum] semisse *R* || constitutio] constituto *C*
S : contitucio *L* 36 supputaretur] *om. L* 37 sollemnitas] sollempnitas *G L S R* ||
quaereretur] quaeretur *B M* || aut paschalis sollemnitas quaereretur] *om. A* || quoto]
quota *C* || ipsae] ipsas *B C m A G L D S R* || quattuor] quattuor *G* || paschae] paschas
B m A R : pascha *L* 38 quae taliter] qua et aliter *D S* : quae] *om. A* || subter] supter
A : supra *G*
ix- 40 Idus] idest *m A R* : idem *D S* || occurret] occurrit *A* : occurrat *m L R* || ponantur]
ponatur *m A* || ad] a *A* 41 cursum] cursu *B* || efficiuntur] efficiuntur *A* || CXXXIII]
CXXX *C* : cicli XXXIII *D* 42 supersunt] superest *m* || XIII] XIII *m L R* || quater] *om.*
R 43 efficitur] et efficitur *A* 44-46 quae debuit esse XIII. Similiter et dum uenerit
XIII kal. maias pascha hebreorum] *om. D*
x- 45 pascha] pascha *A* 47 quarta parte] quartam partem *A* 48 partieris] parietis
A : parcieris *L* || dices] dicis *C G D R* : dicebis *A* || CXX] CXII *L* || et] *om. C m A G L*
S R || XIII] XIII *m L* 49 semis dipondi] semi dipondi et *A*

- 50 xi- Pari modo, dum occurrerit XVII kal. maias pascha hebreorum, super CV adduntur ad lunae cursum XXVIII, qui efficiuntur CXXXIII, et dices quater XXX, CXX, et supersunt XIII. Quater semis dipondi et efficitur cum errore quartae partis et errore lunae cursus luna XV, ubi esse debuit XIII.
- 55 xii- Eo ordine et in ultima hebreorum pascha, quae est XV kal. maias, similis error efficitur, dum posuerit ad lunae cursum XXVI super CVII, efficiuntur CXXXIII et dices quater XXX, CXX, et supersunt XIII, quater semisse dipondi, et luna XV cum errore partium.
- 60 xiii- Die, quo fuerit pascha hebreorum uel quoto fuerit, ut puta in eorum prima pascha in nonas aprilis. Alio anno a sequenti die, quod est VIII idus aprilis, numerabis per ordinem XVIII dies et quoto occurrerit in nono decimo die, sic erit in ipso anno XIII luna hebreorum pascha.
- 65 xiv- Talis tamen ordo seruandus est, ut dum uenerit numerus minus de decem et nouem usque ad XIII kal. maias, ut perimpleas ipsum numerum, retorquebis numerum a XIII kal. aprilis et quoto occurrerit nonus decimus dies, sic erit XIII luna hebreorum pascha.
- 70 xv- Pone lunae cursum, quod in eo tempore occurrerit, et de kal. martias supputabis super illos dies lunae cursus et quoto occurrerit XLIII dies, sublatis XXX, remanent XIII dies. Tunc erit XIII luna hebreorum pascha.

xi- 50 Pari modo] primo do *A* || dum] cum *L* || XVII] XVIII *A* || pascha] paschca *A*
 51 XXVIII] XXXVIII *A* 52 dices] dies *B C m D S R* : dicebis *A* || XXX CXX] XXX
 CXXX *A* : XXVIII *G* 53 dipondi] depundi *B G* : dipundi *C G* || efficitur] efficiuntur
C L R || partis] partes *A*

xii- 55 ultima] ultimo *R* || pascha] paschca *A* || est] *om. R* 56 ad] a *A* 57 CVII]
 CVI *A* || CXXXIII] CXXXIII *L* || dices] dies *B C m L D R* : dicebis *A* || XXX] CCC
m : XXVI *G* || quater XXX CXX et supersunt XIII] *om. A* 58 et] *om. m L* || dipondi]
 depundi *B C G* : *om. A* : depondi *m* 59 partium] parcium *L*

xiii- 60 Die] De *ante corr. C* || quo] qua *A* || quoto] quod *A* : quanto *m* 61 pascha]
 paschca *A* 62 sequenti] sequente *A* || quod] qui *L* || per ordinem] per diem *m L* : *om.*
R 63 XVIII] XIII *A* || quoto] quanto *m* : quotto *R* || sic erit in ipso anno] sic in ipso
 anno erit *m L R* 64 luna] luma *ante corr. C*

xiv- 65 Talis tamen] Tamen talis *A* || numerus] numeru *A* 67 perimpleas ipsum]
 perimpleas *X* ipsum *G* || retorquebis numerum a XIII] retor q̄ bis numerum a XIII *C* :
 retorque bis numeru XIII *m* 68 quoto] quanto *m* || dies] dies dies *B* || XIII luna] *om. A*

xv- 70 Pone] Ponae *G* || quod] qui *L* 71 supputabis] supputabilis *m* -bilis *in ras. S*
 || cursus] cursum *m L* || quoto] quanto *m* : de quoto *A* 72 occurrerit] *om. R* || XLIII]
 XVII *B m A L R* : XL *S* || sublatis] suplatis *A* 73 hebreorum] hebreorum hebreorum
S || pascha] paschca *A*

75 xvi- Semper in XI kal. aprilis quota luna fuerit ipso numero et epacta erit. Ex tunc requirenda est hebreorum pascha. Idest, si fuerit prima epacta in XI kal. aprilis, sine dubio erit et luna prima usque ad XIII peruenies supputando.

80 xvii- Si uero XIII epacta lunaris fuerit, quae erit sine dubio in XI kal. aprilis, si accedere uolueris supputando, in ante de XI kal. aprilis, ut peraccedas usque ad XIII kal. maias, ab ipso die, quod erit XIII kal. maias, retorquebis supputum ad XIII kal. aprilis et efficitur iteratim, ut redeas ab XI kal. aprilis, et modo taliter licebit hebreo celebrare pascha XI kal. aprilis, quae est XIII epacta, quae occurrerit XIII luna.

85 xviii- Similis ordo seruandus est a XIII epacta uel luna usque ad XXX epactam lunarem uel lunam et usque ad quoto deduxerit supputandi ratio et, si XXX luna fuerit XI kal. aprilis, occurrerit hebreorum pascha nonas aprilis, idest, supputabis ab XI kal. aprilis et uenies ad nonas aprilis, quod sunt XIII dies. Auges XXX lunam ad illos XIII dies et fiunt XLIII, sublatis XXX, remanent XIII, quod est XIII luna in nonas aprilis pascha hebreorum.

90 xix- Similis ratio est in epactas lunares ueluti in lunae cursum, idest, a secunda epacta usque XVIII per singulos annos XI augendi sunt et mox finierit ciclus decennouenalis ipso XVIII finali anno.

95 xx- Iterum incipiente primo ciclo XII augendi sunt, quia in omni fine cicli XXVI addendi sunt ad lunae cursum, et dum addideris XII, efficiuntur XXXVIII, subtrahuntur XXX, remanent VIII.

100

xvi- 74 ipso numero] ipso primo numero *D* || Semper in XI kal. aprilis quota luna fuerit ipso numero et epacta erit. Ex tunc requirenda est hebreorum pascha] *om. S* 75 est] erit *m L R* || pascha] *om. C* || Idest] *Id C G D*

xvii- 78 epacta] epacta epacta *L* || dubio] *om. m* 79 accedere] accidere *B* 80 peraccedas] accedas *m L* || ad] *om. B A G D* || ab ipso die quod erit XIII kal. maias] *om. C* 81 quod] qui *L* || kal] *om. G* || supputum] supputando *L* : supputatum *A D S* 82 et efficitur iteratim ut redeas ab XI kal. aprilis] *om. S* 84 XIII epacta] XLIII epacta *B C m G D R* || occurrerit] occurrit *B D*

xviii- 86 epactam lunarem uel lunam] epacta lunare uel luna *B G D S* : apacta lunare uel luna *C* 88 occurrerit] occurrit *m G R* 89 quod] quot *B G D* || XIII dies] XXIII dies *B C m G D S R* : dies XXIII *L* 90 lunam] luna *C G* || illos XIII] ipsos XXIII *m L* || sublatis] sabbatos *B m L* : sabbata *R* || dies et fiunt XLIII sublatis] *bis scripsit et secl. S* 91 est] *om. L*

xix- 94 epacta] *bis scripsit et secl. S* 95 augendi] agendi *B* || mox finierit ciclus] mox ut finierit ciclos *m L R* || decennouenalis] decennouenalis *B S* : decennouenales *m L*

xx- 97 primo] imo *m* || XII] XI *R* 98 XXVI] XXXVI *C* || dum] cum *L*

- xxi- Vnde semper in primo ciclo VIII adduntur ad lunae cursum et per eam rationem XI nos semper de secundo ciclo augendo uenit, ut semper ad nouissimum ciclum XXVI addantur ad lunae cursum.
- 105 xxii- Nam in decennouenali ciclo, quod hebreorum pascha in XVIII anno finiuntur et iterum ad primum redeunt, ut puta incipiente ciclo secundo et in eo secundo ciclo, tertio, quarto uel quinto, quae finiente quinto efficiuntur anni LXLV, licet semper christianis mutare iuxta calculandi rationem et quoto
- 110 occurrat pascha uel quota luna a XV usque ad XXI.
- xxiii- Similiter licet ab XI kal. aprilis usque ad VII kal. maias celebrare christianis pascha, quot sunt XXXV dies ab XI kal. aprilis usque ad VII kal. maias, neque antea licebit christiano celebrare pascha neque postea.
- 115 xxiv- In hos LXLV annos ista una pascha per totas habetur serotina, idest, VII kal. maias et non amplius in istos LXLV annos, quam semel a christianis celebratur.
- xxv- Hebreorum uero pascha non amplius quam XVIII in uno ciclo habetur, quia expleta XVIII pascha reuertitur ad primam et a prima usque ad XVIII.
- 120 xxvi- In istos quinque ciclos, quod sunt LXLV anni, quomodo in primo ciclo prima pascha celebrabis nonas aprilis, sic uel in secundo aut in tertio quoto notatum est usque ad XVIII annos.

xxi- 102 et] e ante corr. C 103 ut] om. C : ad G || ciclum] om. R 104 addantur] adduntur m L D S R || addantur ad lunae cursum] addantur addantur C
 xxii- 105 decennouenali] decennouennali B S : decennouennali C || ciclo] cilo B || quod] qui L || pascha] paschas B C m L D S 106 XVIII] XVIII B 107 secundo ciclo] cyclo secundo S || tertio] tercio L 108 quinto] quento ante corr. B || quae finiente quinto] om. R || efficiuntur] officiuntur G 109 calculandi rationem] rationem calculandi m L
 xxiii- 112 celebrare] caelebrare C || quot] quod m L || XXXV] CCCV m L || quot sunt XXXV dies ab XI kal. aprilis usque ad VII kal. maias neque antea licebit christiano celebrare pascha] om. D 113 VII] VIII B L 114 celebrare] caelebrare C
 xxiv- 115 hos] his L || annos] annis m L || ista una pascha per totas habetur serotina] istud unum pascha per tota habetur serotinum R || ista una pascha ... in istos LXCIV annos] om. S 116 VII] VIII B m L D R 117 celebratur] caelebratur C
 xxv- 119 expleta] om. m L 120 a] ad ante corr. G
 xxvi- 121 quod] quot B G D : qui L 122 primo ciclo prima pascha celebrabis] primo ciclo prima paschae celebratur C D S : ciclo primo prima pascha celebrabis m : primo ciclo paschae celebratur G : ciclo primo primo pascha celebrabis L : ciclo primo primum pascha celebrabis R 123 aut] uel m L || tertio] tercio L 124 annos] anno C : annum G R

125 xxvii- In totos quinque ciclos taliter celebrabit pascha, quia non licebit ei mutare, quod iterum celebret pascha, nisi istum decennouenalem cursum semper uno modo recurret nec lunam mutare ei licet, nisi semper XIII celebrabit pascha.

130 xxviii- Et a XII kal. aprilis usque ad XIII kal. maias quod sunt dies XXVIII sic eis licet in istos XXVIII dies celebrare pascha.

135 xxix- Sed infra istos XXVIII dies quoto eis occurret, ut non celebrent pascha, idest, X kal. aprilis, VII kal. aprilis, V kal. aprilis, pridie kal. aprilis, III nonas aprilis, VIII idus aprilis, VI idus aprilis, III idus aprilis, XVIII kal. maias, XVI kal. maias. In isto quoto, quod notatum est, non celebrat hebreus pascha.

140 xxx- Et remanent XVIII paschae hebreorum, in quibus licet hebreis sine ullo errore uel ambiguitate pascha celebrare, idest, nonas aprilis, VIII kal. aprilis, idus aprilis, III nonas aprilis, XI kal. aprilis, III idus aprilis, III kal. aprilis, XIII kal. maias, VII idus aprilis, VI kal. aprilis, XVII kal. maias, pridie nonas aprilis, VIII kal. aprilis, pridie idus aprilis, kal. aprilis, XII kal. aprilis, V idus aprilis, III kal. aprilis et XV kal. maias. In hiis, ut diximus, licet hebreis indubitanter pascha celebrare.

xxvii- 125 totos] totus *B* || quinque] autem *C* || celebrabit] celebravit *G* 126 quod] qui *L* || celebret] celebraret *m G L* || pascha] *om. R* || nisi istum] nisi ad istum *L* 127 decennouenalem] decennouennalem *B S* || cursum] ciclum *L* || recurret] recurreret *L* : recurrat *S* 128 mutare ei] ei mutare *S* || celebrabit] celebravit *C G* : celebrabis *S* xxviii- 129 quod] quot *B* 130 istos] istis *m L* || dies] diebus *m L* : et dies *G* xxix- 132 dies] *om. m L* 133 idest] idest idest *R* 134 III] IIII *m L R* || nonas] kalendas *L* || aprilis] *om. m* 135 III] IIII *m L R* || XVIII] XVIII *C* || XVI] XVII *C* 136 quoto] quoque *B* || celebrat] celebrant *C* : celebret *L* || hebreus] hebreos *C G* xxx- 138 hebreis] eis *ante corr. C* || ambiguitate] ambiguetate *B* 142 XII] XV *m L R* 143 V] VI *C* || hiis] hac *B C m G L D S* : ac *ante corr. C*

Argumento para encontrar el mes de los nuevos frutos y de los embolismos pascales de la luna sin ningún error

i- Desde el 8 de marzo hasta el 5 de abril, que son 29 días, la luna que haya nacido primera produce ella misma el mes de los nuevos frutos y, cuando haya llegado a la 14ª luna, allí es la pascua de los hebreos.

ii- Accede correctamente a indagar la pascua de los cristianos, es decir, si la primera luna fue el 8 de marzo, el día 14º será, entonces, el 21 de marzo, allí es la pascua de los hebreos, que indudablemente también es la más temprana, puesto que antes del 21 de marzo no es lícito para los hebreos celebrar la pascua.

iii- Si por cierto la primera luna nació a lo último, es decir, el 5 de abril, sumará entonces 13 días y, sin duda, el día 18 de abril tendrás la pascua de los hebreos, que también para ellos es la última, puesto que asimismo antes del 21 de marzo no es lícito para los hebreos celebrar la pascua, sino en el mismo 21, que también es el más temprano en todo el ciclo pascual de los hebreos.

iv- Así, después del 18 de abril, no es lícito para los hebreos celebrar la pascua, puesto que esta es considerada la última en el ciclo, sino dentro de estos 29 días, es decir, desde el mismo 21 de marzo hasta el 18 de abril, se encuentra sin ningún error o ambigüedad el mes de los nuevos frutos y la 14ª luna de los hebreos.

v- En un solo modo, sin embargo, se indaga la totalidad de los cinco ciclos relativos a la fiesta pascual de los hebreos, es decir, con cuantas nonas, calendas o idus haya sido computado un solo ciclo, son computados igualmente los restantes, es decir, en el primer ciclo desde la primera pascua, que comienza el 5 de abril y por diecinueve llega hasta la última, que es el 17 de abril.

vi- De este modo también transcurren los restantes cuatro ciclos en el mismo orden. Y no varía el orden para computar. Como en la indagación pascual de los cristianos, atañe a los cinco ciclos.

vii- Sin embargo, si quisieras computar estas partes que solemos dividir en un ciclo, una vez sumado por orden el curso de la luna, se han de encontrar cuatro pascuas erróneas de los hebreos en un ciclo decemnoval.

viii- De donde tampoco en lugar alguno la reglamentación de los antiguos instituyó cómo computar el curso de la luna por partes o cómo buscar la solemnidad pascual y se señaló en adelante cuáles son estas cuatro pascuas, que al computar así por partes arriban al error.

ix- El 13 de abril hay 103 días y sucederá que se calculan 30 para el curso de la luna y hacen 133 días y, cuando divides por 4, 4 veces $30 = 120$ y restan $13 + 4$ veces $1/2$, se produce por error de las partes la luna 15ª de los hebreos, la cual debió haber sido la 14ª.

x- Igualmente, cuando la pascua de los hebreos fuera el 18 de abril, también en ese año se añaden 25 para el curso de la luna sobre 108 y hacen 133. A los cuales,

cuando divides por 4, tendrás 4 veces $30 = 120$ y restan 13. Cuatro veces $1/2$ se produce la 15^a , que debió haber sido la 14^a .

xi- Del mismo modo, cuando la pascua de los hebreos ocurriera el 15 de abril, sobre 105 se añaden 28 para curso de la luna, los cuales hacen 133 y tendrás 4 veces $30 = 120$ y restan 13. Cuatro veces $1/2$ y con el error de la cuarta parte y con el error del curso de la luna se produce la luna 15^a , cuando debió haber sido la 14^a .

xii- En el mismo orden y en la última pascua de los hebreos que es el 17 de abril, se produce un error similar al calcular 26 para el curso de la luna sobre 107 que hacen 133 y tendrás 4 veces $30 = 120$ y restan $13 + 4$ veces $1/2$ y la luna 15ª con el error de las partes.

xiii- Respecto del día en que cayera la pascua de los hebreos o cuánto faltara, ten en cuenta su primera pascua, el 5 de abril. En el otro año, desde el día siguiente, que es el 6 de abril, contarás por orden 19 días y, cuando llegara el decimonoveno día, así será, en ese mismo año, en la luna 14^a la pascua de los hebreos.

xiv- Sin embargo, hay que conservar un orden tal que, cuando resultara un número menos de diecinueve, hasta el 18 de abril, para completar el mismo número, retomarás el número desde el 19 de marzo y, cuando llegara el decimonoveno día, así será en la luna 14^a la pascua de los hebreos.

xv- Calcula el curso de la luna (epacta del 31 de diciembre) que resulte ese año y desde el 1 de marzo sumarás los días de tal curso de la luna y cuando sea que llegue el día 43, sustraídos 30, restan 13 días. Entonces, en la luna 14ª será la pascua de los hebreos.

xvi- Siempre el 22 de marzo, el mismo número que tuviera tal luna, también será la epacta. Desde aquí, se debe buscar la pascua de los hebreos. Es decir, si la primera epacta ocurriera el 22 de marzo, sin duda será también la primera luna y llegarás computando hasta la 14^a .

xvii- Si por cierto fuera la 14ª epacta lunar, que indudablemente será el 22 de marzo, si quisieras llegar computando, a la anterior al 22 de marzo (2 de abril, o sea 19 desde el 3 de abril) para arribar al 18 de abril, desde el mismo día, que será el 18 de abril, retomarás el cómputo (de 19) hasta el 19 de marzo y sucede de nuevo que vuelves desde el 22 de marzo y de tal modo será lícito para el hebreo celebrar la pascua el 22 de marzo, que es la 14ª epacta, la cual sucederá en la luna 14^a .

xviii- Hay que conservar un orden similar desde la 14ª epacta o luna hasta la 30ª epacta lunar o luna y hasta la cantidad que hubiera que computar y, si la luna 30ª cayera el 22 de marzo, la pascua de los hebreos habrá de ocurrir el 5 de abril, es decir, computarás desde el 22 de marzo y llegarás al 5 de abril, que son 14 días. Sumarás la luna 30^a a aquellos 14 días y hacen 44, sustraídos 30, restan 14, que es en la luna 14^a , el 5 de abril, la pascua de los hebreos.

xix- Hay un cálculo similar para las epactas lunares como para el curso de la luna, es decir, desde la segunda epacta hasta la 19ª hay que sumar 11 por cada año y luego, en el mismo año final 19, terminará el ciclo decemnovenal.

xx- Al comenzar nuevamente el primer ciclo, hay que sumar 12, puesto que en todo final de ciclo hay que sumar 26 para el curso de la luna y, al sumar 12, hacen 38, se sustraen 30, restan 8.

xxi- De donde siempre en el primer ciclo se añaden 8 para curso de la luna y por este cálculo siempre nos llega aumentando 11 desde el segundo ciclo, de manera que al ciclo más nuevo se añaden 26 para el curso de la luna.

xxii- Pues en el ciclo decemnoenal, en tanto que las pascuas de los hebreos concluyen en el año 19º y regresan nuevamente al primero, ten en cuenta que, al comenzar el segundo ciclo, también en este segundo ciclo, en el tercero, en el cuarto o en el quinto, que cuando termina el quinto son 95 años, siempre es lícito para los cristianos modificar, en relación a la cuenta a calcular, cuándo cae la pascua o cuál luna desde la 15ª hasta la 21ª.

xxiii- De manera semejante, para los cristianos es lícito celebrar la pascua desde el 22 de marzo hasta el 25 de abril, que son 35 días desde el 22 de marzo hasta el 25 de abril, y para el cristiano no será lícito celebrar la pascua ni antes ni después.

xxiv- En estos 95 años una pascua entre todas es considerada la más tardía, es decir, el 25 de abril y es celebrada por los cristianos, en estos 95 años, en una sola oportunidad.

xxv- La pascua de los hebreos, por cierto, no va más allá de la 19ª en un ciclo, puesto que, cumplida la pascua 19ª, se regresa a la primera y desde la primera hasta la 19ª.

xxvi- En estos cinco ciclos, que son 95 años, así como en el primer ciclo celebrarás la primera pascua el 5 de abril, así también en el segundo o en el tercero cuanto fue señalado hasta los 19 años.

xxvii- En todos estos cinco ciclos celebrará la pascua de tal manera, puesto que no le será lícito modificar al celebrar de nuevo la pascua, sino que siempre retornará a este curso decemnoenal de un único modo y no le es lícito modificar la luna, sino que siempre celebrará la pascua en la 14ª.

xxviii- Y desde el 21 de marzo hasta el 18 de abril, que son 29 días, así les es lícito celebrar la pascua en estos 29 días.

xxix- Pero, dentro de los 29 días, que no celebren la pascua cuando les caigan estos, es decir, el 23 de marzo, el 26 de marzo, el 28 de marzo, el 31 de marzo, el 3 de abril, el 6 de abril, el 8 de abril, el 11 de abril, el 14 de abril, el 16 de abril. En esto que fue señalado, el hebreo no celebra la pascua.

xxx- Y quedan 19 pascuas de los hebreos, en las cuales es lícito a los hebreos celebrar la pascua sin error o ambigüedad, es decir, el 5 de abril, el 25 de marzo, el 13 de abril, el 2 de abril, el 22 de marzo, el 10 de abril, el 30 de marzo, el 18 de abril, el 7 de abril, el 27 de marzo, el 15 de abril, el 4 de abril, el 24 de marzo, el 12 de abril, el 1 de abril, el 21 de marzo, el 9 de abril, el 29 de marzo y el 17 de abril. En estos, como dijimos, indudablemente es lícito para los hebreos celebrar la pascua.

Referencias bibliográficas

- BECK, J.W. (1895). «Observationes palaeographicae ad Isidorum Hispalensem». *Mnemosyne* 23, p. 270-86.
- BISCHOFF, B. (1961). «Die europäische Verbreitung der Werke Isidors von Sevilla». En DÍAZ Y DÍAZ, M.C. (ed.). *Isidoriana: Colección de estudios sobre Isidoro de Sevilla*. León: Centro de Estudios San Isidoro, p. 317-44.
- (1966). «Ein Brief Julians von Toledo über Rhythmen, metrische Dichtung und Prosas». En *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte* 1. Stuttgart: Hiersemann, p. 288-98.
- (1998). *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen). Teil 1: Aachen-Lambach*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- (2004). *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen), II. Laon-Paderborn*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BÜREN, V. von (2007). «La place du manuscrit Ambr. L 99 sup. dans la transmission des Étymologies d'Isidore de Séville». En FERRARI, M.; NAVONI, M. (eds.). *Nuove ricerche su codici in scrittura latina dell'Ambrosiana. Atti del Convegno. Milano, 6-7 ottobre 2005*. Milán, p. 25-44.
- BRUGMANS, H. (1898). *Catalogus codicum manu scriptorum Universitatis Groninganae Bibliothecae*. Groninga: J.B. Wolters.
- CARDELLE DE HARTMANN, C. (2014). «Uso y recepción de las *Etymologiae* de Isidoro». En CODOÑER, C.; FARMHOUSE ALBERTO, P. (eds.). *Wisigothica. After M. C. Díaz y Díaz*. Florencia: SISMEL-Edizioni del Galluzzo, p. 477-502.
- CODOÑER, C. (2012). «Transmisión y recepción de las *Etimologías*». En MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J.; DE LA CRUZ, O.; FERRERO, C. (eds.). *Estudios de Latin Medieval Hispánico. Actas del V Congreso Hispánico de Latin Medieval, Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009*. Florencia: SISMEL-Edizioni del Galluzzo, p. 5-26.
- CODOÑER, C.; MARTÍN, J.C.; ANDRÉS, A. (2005). «Isidorus Hispalensis ep.». En CHIESA, P.; CASTALDI, L. (eds.). *La trasmissione dei testi latini del Medioevo. Mediaeval Latin Texts and their Transmission* 2. Florencia: SISMEL-Edizioni del Galluzzo, p. 274-417.
- DE ROSSI, G.B. (1888). *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores (ICVR)* 2, 1, Roma: Cuggiani.
- ELFASSI, J. (2020). «Isidore of Seville and the *Etymologies*». En FEAR, A.; WOOD, J. (eds.). *A Companion to Isidore of Seville*. Companions to the Christian Tradition, 87. Leiden-Boston: Brill, p. 245-78.
<https://doi.org/10.1163/9789004415454_010>
- GEMOLL, W. (1900). *Die Handschriften der Petro-Paulinischen Kirchenbibliothek zu Liegnitz*. Liegnitz: Druck von Carl Seyffarth.
- GLAUCHE, G. (1994). *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die Pergamenthandschriften aus Benediktbeuern. Clm 4501-4663*. *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis. Series nova* III, 1. Wiesbaden: Harrassowitz.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. (1991). «El cómputo eclesiástico en la España de la escritura visigótica a través de sus manuscritos y textos». En *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*. Tarragona: Diputació de Tarragona, p. 461-68.
- (1999). *Studia Chronologica. Estudios sobre manuscritos latinos de cómputo*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- HAGEN, H. (1875). *Catalogus codicum Bernensium (Bibliotheca Bongarsiana)*. Berna: Typis B.F. Haller.

- HARDO, H. (2007). *Lateinische mittelalterliche Handschriften in Quarto der Universitätsbibliothek Augsburg. Die Signaturengruppe Cod. I.2.4° und Cod. II.1.4° (Die Handschriften der Universitätsbibliothek Augsburg: Reihe 1. Die lateinischen Handschriften 3)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- INGUANEZ, M. (1934). *Codicum Casinensium manuscriptorum catalogus, 2.2 (Codd. 301-400)*. Montecassino.
- KOS, M.; STELÈ, F. (1931). *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo.
- LINDSAY, W.M. (1911a). «The Editing of Isidore *Etymologiae*». *CQ* 5, p. 42-53.
- (1911b). *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*. Oxford: E typographeo Clarendoniano.
- MOSSHAMMER, A.A. (2008). *The Easter Computus and the Origins of the Christian Era*. Oxford: Oxford University Press.
<<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199543120.001.0001>>
- PORZIG, W. (1937). «Die Rezensionen der *Etymologiae* des Isidorus von Sevilla. Vorbemerkung». *Hermes* 72 (2), p. 129-70.
- REIFFERSCHIED, A. (1872). *Bibliotheca Patrum Latinorum Italica 2, 3. (V-IX. Die Bibliotheken von Venedig, Florenz, Neapel, La Cava und Monte Cassino)*. Viena: In Commission bei Karl Gerold's Sohn.
- REYDELLET, M. (1966). «La diffusion des *Origines* d'Isidore de Séville au Haut Moyen Âge». *MEFRA* 78 (2), p. 383-437.
- STAHL, I. (1994). *Die Handschriften der Klosterbibliothek Frenswegen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- STEINOVÁ, E. (2022). «Bern, Bürgerbibliothek, MS 224». <<https://db.innovatingknowledge.nl/#detail/M0043>>
- UMANN, B.; EIFLER, M. (2021). «Stralsund, Stadtarchiv der Hansestadt Stralsund, HS 1072: Isidorus Hispalensis: *Etymologiae, Computus paschalis, Anthologia Isidoriana*». *Handschriftenportal*. <<https://handschriftenportal.de/search?q=HSP-53cdd605-b2e0-3c04-a9ce-2713f0f2ae86&hl>>
- WARBURG, I. (2022). «La tradición manuscrita de la *Anthologia Isidoriana*». *MLatJB* 57 (1), p. 56-75.
<<https://doi.org/10.36191/mjb/2022-57-1-2>>
- WARNTJES, I. (2020). «Isidore of Seville and the Formation of Medieval Computus». En FEAR, A.; WOOD, J. (eds.). *A Companion to Isidore of Seville*. Leiden-Boston: Brill, p. 457-523.
<https://doi.org/10.1163/9789004415454_017>
- WUNDERLE, E. (2011). *Die Handschriften aus St. Emmeram in Regensburg, Bd. 3, Clm 14261 - 14400, neu beschrieben von Friedrich Helmer unter Mitarb. von Hermann Hauke und Elisabeth Wunderle*. Wiesbaden: Harrassowitz.

«Un enigme pour tous les temps»*. L. Cornelio Sila en la historiografía moderna y contemporánea

Borja Antela-Bernárdez

Universitat Autònoma de Barcelona

borja.antela@uab.cat

<https://orcid.org/0000-0002-3118-3300>

© del autor

Recepción: 26/03/2024

Aceptación: 26/06/2024

Resumen

La figura de Lucio Cornelio Sila tuvo una importancia capital en el proceso de configuración de la época final de la República romana en su transición, a través de las Guerras Civiles, hacia el Imperio. No obstante, el trato y la atención que ha recibido de la historiografía de los últimos cinco siglos ha sido a menudo marginal y asociada al carácter violento de los medios con los que Sila reformó la estructura política de la República. Este trabajo repasa algunas de las tradiciones historiográficas acerca de Sila de época moderna y contemporánea hasta la obra de Arthur Keaveney.

Palabras clave: Lucio Cornelio Sila; historiografía contemporánea; República romana; crisis de la República romana; tardorrepública

Abstract. “*Un enigme pour tous les temps*”. *L. Cornelius Sulla in Modern and Contemporary Historiography*

The figure of Lucius Cornelius Sulla was of paramount importance in the process of shaping the final period of the Roman Republic as it transitioned, through the Civil Wars, towards the Empire. However, the treatment and attention he has received from the historiography of the last five centuries has often been marginal and associated with the violent nature of the means employed by Sulla to reform the political structure of the Republic. This work reviews some of the modern and contemporary historiographical traditions regarding Sulla up to the work of Arthur Keaveney.

Keywords: Lucius Cornelius Sulla; contemporary historiography; Roman Republic; crisis of the Roman Republic; Late Roman Republic

* DRUMMAN y GROEBE (1902²: 422): «Ein Rätsel für alle Zeiten»; Cf. HURLET (1993: 7). No puedo dejar de notar que la intención de Wilhelm Drumman en esta expresión («Ein Rätsel für alle Zeiten») parece querer hacerse eco de la de Tucídides (1.22.3), de la historia como una adquisición para siempre.

La historia de la época de la Primera Guerra Civil romana y de la primera fase de la crisis de la República han recibido una considerable atención por parte de la historiografía. El periodo es profundamente complejo, sobre todo por la naturaleza de sus fuentes¹, al igual que la bibliografía y los estudios fundamentales sobre este momento histórico². Sin embargo, a pesar de la pormenorizada atención que la investigación ha dedicado a este trascendental momento de la Historia de Roma, lo cierto es que no se ha llevado a cabo una revisión historiográfica de las visiones sobre la Dictadura de Sila desde la Época Moderna hasta nuestros días³, con la notable excepción de la tradición alemana, revisada en detalle hace dos décadas por el gran Karl Christ⁴. El objetivo de las siguientes líneas es, precisamente, tratar de resolver en parte ese vacío en la historiografía⁵.

El prefacio de una de las más populares biografías de nuestro tiempo sobre Sila, *Sulla. The Last Republican* de Arthur Keaveney, comienza mencionando, sorprendentemente la poco conocida obra de George P. Baker, de 1927. Baker, a su vez, iniciaba su obra señalando con claridad los motivos que le habían conducido a escribir su libro:

There are many reasons why Lucius Cornelius Sulla should be of particular interest to us to-day. (...) Not to know who Sulla was, or what he did, is to be ignorant of one of the crucial episodes of history: an episode which neatly illustrates the problems of our own age.

(...) Not until the idea of Dictatorship became a living contemporary issue was any one likely to see either interest or meaning in Sulla's career. We shall look in vain for any authoritative biography of Sulla from the great Victorians. There is none⁶. There is not even any sign that they knew what he was, or meant. But with

1. VERVAET (2023: 16): «Roman history from the origins of the Social War to the epochal dictatorship of Cornelius Sulla tends to be relatively well known but poorly understood, not least because the extant body of source material resembles the remains of an old library after thorough bombardment, and we furthermore have no more or less contemporary Italic literary sources».
2. Para una reciente recopilación sobre las obras fundamentales que estudian este momento histórico, véase VERVAET (2023: 16, n. 4).
3. Sobre la percepción de Sila por los antiguos contamos con excelentes trabajos, como LAFFI (1967); HINARD (1984). El mejor estado de la cuestión sobre la percepción de los antiguos sobre Sila ha sido publicado recientemente por Alexandra Eckert, con opiniones y argumentos valiosísimos, así como una completa bibliografía (ECKERT, 2019).
4. CHRIST (2002: 145-70).
5. Hasta donde he podido comprobar, más allá de la excepción alemana expuesta por CHRIST (2002, vid. n. 4), solo François Hinard ha llevado a cabo algún tipo de aproximación (aunque muy sucinta) similar a la de la presente propuesta (HINARD, 1985: 286-90). Este esfuerzo de Hinard, pese a su brevedad, resulta notable, en primer lugar al evidenciar el vínculo profundo entre la cultura francesa y el mito de la dictadura unipersonal, tanto en la crítica a la monarquía absoluta, como evidencia el temprano discurso de Etienne de la Boetie, como en los contextos previos y posteriores a la Revolución Francesa y al lugar de ciertas personalidades, en especial Napoleón, pero no solamente; y en segundo lugar, porque es único, hasta estas páginas, en la intención de percibir la tradición interpretativa sobre Sila, incluyendo no solo la visión historiográfica sino también la percepción de la tradición cultural.
6. Efectivamente, no debió haber biografías de Sila estrictamente, en la Gran Bretaña del 1800, pero sí que hubo Historias de Roma, y en algunas de ellas Sila tenía un trato detallado. Un magnífico

Mussolini dominating Italy, Primo del Rivera ruling Spain, and Pilsudski Poland, and with a Dictatorship of the Proletariat reigning in Russia, and likely to go on doing so – with all these present actualities, we can look at Sulla with fresh eyes and suspect that he had more meaning than our fathers imagined. And he had. He did mean more than they thought. But there was nothing in the circumstances of their own days to reveal what that meaning was. We can understand Sulla better, because we live in an age more like his own.

There is a proverb that History repeats itself. There is just this much obvious truth in it, that the history of social institutions is a kind of biology; for the collective life of man, like his individual life, develops by a definite law. We know the series of changes through which the physical body goes. Everything we can say about it we can similarly say of the changes through which civilisation passes. Both have definite stages. (...) The course of civilisation can be predicted with no less – and no more – certainty. (...) We erred in imagining that the democracy which succeeded was the last, final, never-to-be-changed form of political organisation... It has all happened before... On the last journey round, Sulla followed Tiberius Gracchus as Mussolini has followed Mazzini.

Sulla was thus a very modern man – far more modern, more one of ourselves, than Alfred the Great or Caesar Borgia. Sulla faced most of the problems which a modern statesman has to face. He was familiar with the decay of religious faith, the failure of aristocracy, the rise of Bolshevism, the industrial revolution, and the power of International finance. He was accustomed to the modern woman; he was an ardent play-goer; he was involved in the problem of the ex-service man.

(...) His life story is one of the very few available to us which give us a working model for a great civilisation like our own, struggling with our own difficulties⁷.

Más allá del sorprendente tono historicista después del primer cuarto del siglo XX, producto ciertamente del carácter divulgador del objetivo mismo de Baker, un exitoso autor, prolífico en su época, aunque para nada académico⁸, tal presentación de Sila tiene dos grandes valores. El primero no puede ser otro que hacer notar la destacada actualidad del personaje romano en el contexto histórico del siglo XX, en especial en relación con la emergencia de ciertas personalidades que sobre todo en el periodo de entreguerras se hicieron con el poder, con mayor o menor respeto inicial del marco legal o jurídico (y a menudo incluso a expensas de este mismo). En el momento en que Baker escribe, anterior a la terrible Crisis del 29, estas eran figuras claramente vinculadas al ejército⁹. En segundo lugar, y de mayor interés para el presente estudio, Baker es consciente de la poca atención historiográfica que su tiempo, y las generaciones previas, habían prestado a la figura de Sila. Y en ello está plenamente en lo cierto.

---

ejemplo puede encontrarse en POCOKE (1852: 374-476) (más de 100 páginas, incluyendo un capítulo para Mitrídates). El responsable de los capítulos de Sila es Thomas Arnold.

7. BAKER (1927 [2001]: 5-8).

8. CARY (1928: 30-31).

9. Me pregunto si habría considerado a los posteriores Truman o Churchill entre el elenco de estas personalidades emergentes que acaparaban poder, como sí parece haber hecho Ernst Badian. Véase ANTELA-BERNÁRDEZ (2012-14 y 2020).

Aparte de los autores victorianos que Baker menciona de forma explícita, podemos rastrear ligeramente las obras de referencia fundamentales sobre la historia de la Europa de la época moderna para advertir que realmente el personaje de Lucio Cornelio Sila no fue un modelo que resultase profundamente fascinante, cosa que, sin embargo, sucedió intensamente con otros personajes de la Antigüedad, como Alejandro o Ciro, por citar dos casos bien conocidos. Maquiavelo, por ejemplo, no menciona a Sila en sus obras mayores, y aunque da muestras de conocer al personaje, en alguna de sus cartas aparece simplemente asociado a Cayo Mario como ejemplo de una mala relación o enemistad enconada, que resulta pernicioso para el conjunto de la comunidad¹⁰. De un modo igualmente marginal aparece Sila incluido en la obra de Jacques-Bénigne Bossuet, *Discours sur l'histoire universelle*, publicada en 1681. Bossuet tan solo menciona a Sila en relación con Mario y en tanto que degradación de la lucha por el poder en la República romana, pero en modo alguno podríamos considerarle un protagonista notable del discurso histórico de Bossuet. No obstante, en Bossuet encontramos esa preocupación, compartida por Baker siglos después, de Sila como primer y pernicioso antecedente del poder unipersonal tiránico e ilegítimo:

At the same time, Rome was torn by the furious struggle between Marius and Sulla (666 A.U.C. et seq., 88-87 B.C.), one of whom had terrified the south and the north, while the other was the victor over Greece and Asia. Sulla (671 A.U.C., 82 B.C.), who was called the Fortunate, was too fortunate against his country, which he enslaved by his tyrannical dictatorship (675 A.U.C., 79 B.C.). Even though he did relinquish the sovereign power voluntarily, a bad precedent was established. Everyone wanted to rule¹¹.

Por el contrario, existen evidencias claras de que el personaje era ampliamente conocido. La gran cantidad de ocasiones en que Montaigne le menciona en sus maravillosos *Ensayos* podría ser una prueba más que elocuente, aunque cabe notar que en ellas Sila aparece a menudo en relación con Mario, o dentro de la lista de políticos militares relevantes, o con aspiraciones de poder unipersonal, como César o Pompeyo¹². Frente a Montaigne, su amigo Étienne de la Boétie, que dedica profundas y todavía actuales reflexiones a la tiranía, no menciona a Sila, probablemente porque su tratado *Discours de la servitude volontaire ou le Contr'un* (publicado en 1548), cuando versa sobre lo que él llama «tiranos romanos», pretende hacer referencia a la época de los emperadores, y no a la República. No obstante, frente a esta cierta marginalidad del contexto francés, emerge la riqui-

10. *Epístola 17*: «Y descendiendo después a los tiempos de Mario y Sila, cuya confederación nunca fue pareja y finalmente provocó la perturbación del pacífico y popular gobierno de aquella ciudad» (MASTRANGELLO, 2013). En cierto modo, en el contexto de esta carta ya existe un vínculo tácito de la idea que encarna Sila con la tiranía, pues en la frase anterior de Maquiavelo este menciona colateralmente a Tarquinio el Soberbio.

11. BOSSUET (1967: 66-67). La influencia de Bossuet en Baker es clara, en mi opinión, tanto a través de la referencia a «Fortunate Sulla» como en el hecho de considerar su significado histórico como asociado a la Dictadura.

12. La influencia de Plutarco en Montaigne es más que evidente.

sima obra del valenciano Juan Luis Vives, autor de unas *Declamationes Sullanae* que fueron muy del gusto de los eruditos europeos, como el mismísimo Erasmo¹³, aunque rápidamente los tiempos, incluido el nuestro, las ha olvidado con facilidad. En estas *Declamationes*, publicadas entre 1520 y 1538, fueron originalmente dedicadas al Emperador Carlos V, aunque después este fue reemplazado por su joven hermano Fernando. Mediante estas reflexiones políticas Vives tiene como objetivo inicial incidir en la formación del príncipe sobre un momento complejo y convulso del pasado romano. El tema central de esta pseudoficción, muy bien elaborada a partir del profundo conocimiento de las fuentes —que sorprende, en un momento tan incipiente de la recepción de la literatura clásica en el occidente europeo—, no es otro que la abdicación de Sila y sus razones y motivos para la virulencia de su dictadura¹⁴, un tema recurrente en la percepción del personaje, que es considerado como un protagonista trágico. De hecho, Sila protagonizó durante la época moderna diferentes tipos de ficción, por ejemplo en el teatro de Pierre Corneille en la Francia del XVII¹⁵ o en varias óperas del siglo XVIII¹⁶. Esta popularidad recoge tanto la tradición trágica del personaje ante la violencia y el poder, como la amistad con Mario. Frente a esta tradición, que es a menudo crítica con Sila, emerge en paralelo, alrededor del contexto de la Europa del XVIII y de los debates sobre las formas de participación, gobierno y revueltas, una tradición que, en oposición a la crítica trágica, alaba al personaje como modelo de patriota y de sacrificado reformador. A partir del enigma profundo de su abdicación, Sila es reivindicado como un político supuestamente abocado al exceso de la represión por la necesidad de salvaguardar la patria. Esta tendencia adquiere más fuerza a partir de la Revolución Francesa, con obras como *Sylla* de Étienne de Jouy (1821), que trazaba mediante la ficción y la historia una parte importante del debate de la opinión pública sobre Napoleón, fallecido precisamente poco antes del estreno de la obra¹⁷. Ambas tradiciones seguirán vivas en la tradición sobre Sila hasta nuestro tiempo.

En el siglo XVIII, la obra de Johann Gottfried Herder, tan innovadora e influyente, supone un importante cambio en la consideración general de la historiografía europea sobre Sila. Herder juzga a este y a Mario como los responsables de la degradación de la República, y con ello de la merma de la grandeza de Roma, a

13. Erasmo fue de hecho autor de un prólogo para la obra. Véase FANTAZZI (2008: 3). Asimismo, Vives mantuvo una intensa relación con diferentes sabios prominentes, que han obtenido mayor fortuna en el recuerdo, como por ejemplo Thomas More (FANTAZZI, 2008: 3) o Guillaume Budé (TOURNOY y MUND-DOPCHIE, 2015).
14. GEORGE (1989).
15. HINARD (1985: 287): «Plus familial à notre culture, Corneille a, bien sûr, contribué à accréditer l'image du tyran».
16. HINARD (1985: 288) menciona la obra *Lucio Silla*, de Giovanni di Gamera, que fue musicada posteriormente por Wolfgang Amadeus Mozart (1773), Johann Christian Bach (1776) y Michele Mortellari. Véase HINARD (1986: 1-2). El contexto es claramente pre-Revolución Francesa. La difusión de estos motivos por toda Europa evidencia que dicho contexto era común y extensible a buena parte de naciones europeas.
17. HINARD (1985: 288) traza una relación directa entre la muerte de Napoleón y el estreno de la obra de Jouy.

causa del origen no aristocrático que atribuye tanto a Mario como al mismo Sila. Reside en el fondo de esta interpretación la concepción plutocrática de la jerarquía social, que a su vez relaciona la capacidad política con el origen nobiliario, de forma que cualquier acceso de las clases populares al gobierno está en esta concepción impregnada completamente de la avaricia egoísta de unos pobres devenidos ricos por medio del desorden social¹⁸. Así se expresa en sus *Ideas for a Philosophy of Human History* (1784-1791):

So that in later times the first statesmen to possess supreme authority in Rome, Marius and Sulla, were plebeian in origin and finally even the lowliest men rose to the highest dignities. This was unquestionably the ruin of Rome: for in the early days of the republic patrician pride had been its basis and only gradually did the nobility's overbearing arrogance become the cause of all the internal dissensions that would follow. How to strike a balance between senate and people, between patricians and plebeians, was the issue perpetually in dispute for the constitution of Rome; so that, with the scales tipping in favor of one side and then another, the republic eventually came to an end¹⁹.

Sin duda, la Ilustración y el desarrollo histórico del conflicto social hacia la Revolución Francesa y las revoluciones europeas posteriores son el marco desde el cual Herder trata de elaborar una explicación histórica, con intencionalidad racional y de validez universal, algo que también debía tener que ver con quién sufragaba las obras y con el tiempo de hombres como Herder, el supuesto público al que dirigían sus obras, aunque ciertamente el resto de población lectora también se empapó de muchas de estas lecturas y estaban al corriente completamente de la tradición clásica. Así lo vienen a demostrar tanto el teatro de época moderna, desde Shakespeare o Racine hasta Lope de Vega, como las muchas referencias clásicas en obras de gran popularidad, como el mismo Quijote. En un momento claramente de contexto de discusión de las ideas de reparto y participación política, y cuestionamiento del poder real, Herder vuelve a la tradición política que defendía el equilibrio de poderes. No obstante, este no fue un posicionamiento general en la Ilustración, como demuestra por ejemplo la intensa crítica de Montesquieu a los desmanes de Sila y a sus violaciones de la ley en su *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, de 1734, y en el diálogo ficticio, que revela un impresionante conocimiento de las fuentes, titulado *Dialogue de Sylla et d'Eucrate*, publicado por primera vez en 1745. También Voltaire se mostrará inequívocamente contrario al personaje, de nuevo un símbolo y ejemplo del exceso de poder unipersonal y del absolutismo:

Cette jurisprudence qui consiste à ravir la nourriture aux orphelins et à donner à un homme le bien d'autrui fut inconnue dans tout le temps de la République

18. Estas ideas eran aplicadas de manera indiscriminada a las explicaciones históricas de muchas otras épocas, como podemos ver por ejemplo en la concepción de la decadencia de la Grecia clásica en los autores del XIX. Véase ANTELA-BERNÁRDEZ (2019: 99-100).

19. HERDER (2024: 396-97).

romaine. Sylla l'introduisit dans les proscriptions. Il faut avouer qu'une rapine inventée par Sylla n'était pas un exemple à suivre²⁰.

Esa idea de la corrupción que Herder señalaba con rotundidad en el gobierno participativo²¹ adquiere un enorme protagonismo en la obra de Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Si bien Hegel parece conocer bien las fuentes y la historia misma del final de la República, pues ofrece datos muy concretos sobre esta, entre los que menciona a Sila, lo cierto es que la presencia de este es muy marginal, al igual que lo es, no obstante, la de la mayoría de grandes nombres de su tiempo, quizás con la excepción de César o Augusto. La razón de ello seguramente es la concepción misma de la obra y los auténticos objetivos de Hegel, que no son en modo alguno históricos, aunque ciertamente evidencia profundos conocimientos sobre los hechos pormenorizados que componen el final de la República. No en vano Hegel es maestro, directo o indirecto, de la primera gran generación de historiadores científicos en alemán, entre los que destaca Johann Gustav Droysen. Así, al describir aquellos tiempos, Hegel se expresa con la intención de ofrecer explicaciones globales de carácter objetivo, y que por su concepción de universalidad puedan ser aplicables a cualquier momento similar, como, quizás, el suyo propio:

We thus see the most terrible and dangerous powers rising against Rome; yet the military force of this state is victorious over all. Great individuals now appear on the stage as during the times of the fall of Greece. The biographies of Plutarch are here also of the deepest interest. It was from the disruption of the state, which had no longer any consistency or firmness in itself, that these colossal individualities arose, instinctively impelled to restore that political unity which was no longer to be found in men's dispositions. It is their misfortune that they cannot maintain a pure morality, for their course of action contravenes things as they are, and is a series of transgressions. Even the noblest – the Gracchi – were not merely the victims of injustice and violence from without, but were themselves involved in the corruption and wrong that universally prevailed. But that which these individuals purpose and accomplish, has on its side the higher sanction of the World-Spirit, and must eventually triumph. The idea of an organization for the vast empire being altogether absent, the senate could not assert the authority of government. The sovereignty was made dependent on the people – that people which was now a mere mob, and was obliged to be supported by corn from the Roman provinces²².

En pleno periodo intermedio de las revoluciones liberales en Europa, entre 1822 y 1830, Hegel clama contra los peligros de una clase popular devenida en masa incontrolable, y en favor de esas grandes personalidades que él considera conductores de la voluntad del Espíritu en la evolución de la Historia Universal. Siempre complejo, Hegel sienta las bases para una concepción de la crisis de la República romana y del periodo concreto de Sila que bien pueden ser observadas en un marco

20. Véase HINARD (1985: 287-88).

21. Que quizás se debía de algún modo a la influencia de otros, como Edward Gibbon, o tal vez estaba en la percepción de algunos autores como explicación sobre su propia época.

22. HEGEL (1914: 322).

mucho más histórico, *a priori* más riguroso, y sobre todo mucho más prestigioso históricamente, como es la obra de Theodore Mommsen. Su *Römische Geschichte*, cuyo enorme éxito de público favoreció la concesión del Nobel de Literatura en 1902²³. A lo largo del volumen III, Mommsen dedica un amplio y detallado trato al personaje de Sila, a causa de su importancia capital en el proceso histórico de la crisis de la República. No obstante, me parece notable recoger la conclusión con la que valora la dictadura silana:

Hardly had any democrat ever exercised justice in forms so tyrannical, or disturbed and remodeled the foundations of the constitution with so reckless an audacity, as this conservative reformer. But if we look at the substance instead of the form, we reach very different results. Revolutions have nowhere ended, and least of all in Rome, without demanding a certain number of victims, who under forms more or less borrowed from justice atone for the fault of being vanquished as though it were a crime²⁴.

Parece evidente la intención de Mommsen de exonerar a Sila de la grave responsabilidad de sus terribles actos, por el bien del resultado²⁵. Esta valoración de Mommsen, tan maquiavélica, le sirve para componer una explicación con claras reminiscencias a la tradición que hemos ido trazando, al tiempo que seguía ofreciendo una explicación histórica de carácter liberal, cuyo tono reaccionario no estaba exento de probables advertencias sobre los riesgos que los movimientos revolucionarios de su tiempo —diferentes de los de tiempos de Hegel, y en evolución hacia las diferentes formas de lucha popular y obrera con que se inaugura el siglo XX— podían tener que enfrentar en sus intentos de revuelta. Unos riesgos, por otra parte, que Mommsen, como hemos visto, considera más que justificados, al menos en su valoración de Sila, por el bien del sistema. Esta, de hecho, fue una interpretación común sobre Sila en algunos contextos eruditos europeos, y yo diría también de las clases adineradas, a juzgar por la similitud del juicio de Mommsen con el de Edward A. Freeman, historiador británico²⁶, quien justifica los desmanes del poder en beneficio del bien común, y, sobre todo, de la construcción del futuro por medio de la disputa del pasado, claro está. En un texto suyo de defensa de Federico II de Prusia²⁷, opina:

23. El único premio Nobel concedido por una obra histórica hasta 2015, cuando la academia sueca premió a Svetlana Aleksíévich.
24. MOMMSEN (1894: 543).
25. Cabe notar, siguiendo a HINARD (1985: 289), que Mommsen pretende corresponsabilizar de los horrores de Sila, de hecho, al conjunto de la aristocracia romana, una lectura muy de su tiempo y de la propia realidad histórica de Mommsen.
26. Además de candidato al parlamento inglés, Freeman fue primero profesor en Oxford y posteriormente suegro de Sir Arthur Evans. Ambos lucharon juntos en Bosnia contra el Imperio Otomano.
27. El mismísimo Federico II escribió (en francés) una obra de teatro dedicada a Sila, traducida en 1753 al inglés por Samuel Derrick. El tema de la obra, como no podía ser de otro modo, es el de su abandono del poder. No obstante, en el prólogo de la primera edición de la traducción inglesa, puede leerse: «The Author of *An Hymn to Liberty*, in his *Note upon Sylla*, remarks, that what Plutarch attributes to him as Acts of Cruelty, were rather those of Justice, such as a noble Resentment for the Injuries done to the Republic, extorted from him, and without which the reinstating her Tranquility seemed impossible». Véase DERRICK (1753: 4).

But a man who influences future ages is not necessarily a good man. No man ever had a more direct influence on the future history of the world than Lucius Cornelius Sulla. The man who crushed Rome's last rival, who saved Rome in her last hour of peril, who made her indisputably and for ever the head of Italy, did a work greater than the work of Caesar. Yet the name of Sulla²⁸ is one at which we almost instinctively shudder. So the faults and crimes of Frederick, his irreligion, his private licentiousness, his barbarous cruelty, would not of themselves be enough to hinder him from leaving his stamp upon his age in the way that other ages have been marked by the influence of men certainly not worse than he. Still, to exercise any great and lasting influence on the world, a man must be, if not virtuous, at least capable of objects and efforts which have something in common with virtue. Sulla stuck at no crime which could serve his country or his party, but it was for his country and his party, not for purely selfish ends, that he laboured and that he sinned. Thorough devotion to any cause has in it something of self-sacrifice, something which, if not purely virtuous, is not without an element akin to virtue. Very bad men have achieved very great works, but they have commonly achieved them through those features in their character which made the nearest approach to goodness²⁹.

En unos términos que resultan muy similares se expresa, igualmente, el otro gran representante del positivismo, Barthold Georg Niebuhr, en cuyas propias palabras podemos leer una vez más esa idea de decadencia y de corrupción por causa de las clases populares:

The Roman people ever refreshed and renewed itself, and Rome is the only state, which down to the fifth century constantly returned to its own principles, so that its life was ever becoming more glorious and vigorous, a feature which Montesquieu regards as the only true movement in the life of states.

At a later period checks were employed to repress that which was coming into existence, and then life began to withdraw and symptoms of decay became visible. Traces of this state of things appeared even a hundred years before the time of the Gracchi; in their age it broke out and continued to increase for forty years, until it produced the war of the allies and that between Sulla and Marius, from which the people came forth as a disorderly multitude, which could no longer exist in republican unity, but necessarily required the absolute authority of a ruler³⁰.

Es en el contexto interpretativo del éxito de Mommsen (y de Niebuhr), tan favorables al parecer a la autoridad personal absoluta³¹, donde aparece de nuevo

28. Me parece clara la relación, en un texto sobre Federico II de Prusia, entre este «the name of Sulla» de Freeman y el «Der Name Alexanders...» con que Droysen habría iniciado su famosísimo *Geschichte Alexanders des Grossen*, publicado por primera vez en 1831 y que, a buen seguro, Freeman debió conocer. Sobre las relaciones entre el Alejandro de Droysen y Federico II de Prusia, véase ANTELA-BERNÁRDEZ (2019: 41).

29. FREEMAN (1871: 287-88).

30. NIEBUHR (1850: 96).

31. Este debió ser un contexto ideológico general en algunas tendencias políticas europeas en el periodo entre la Revolución Francesa y la Segunda Guerra Mundial. Según Hinard: «On devrait évaluer l'importance de l'histoire de Sylla utilisée par les polémistes, au lendemain de la première Guerre mondiale, notamment dans la droite française qui n'hésitait pas à qualifier l'épuration de 82 de

la sombra de Sila como argumento histórico de discusión entre la opinión pública. Prueba de ello son obras como las tragedias *Sylla* de Alfred Mortier, de 1913, anterior a la Primera Guerra Mundial, o de Leon Daudet, de 1922, posterior a este conflicto, en Francia³², o, más adelante, en Inglaterra, la obra de Baker, que se adelanta por muy poco a los años 30 y al auge de los fascismos, pese a que en su prólogo puede observarse con qué habilidad este autor había leído correctamente el *Zeitgeist* de su presente. Baker comparte con Mommsen esa idea positiva sobre Sila y la violencia de sus reformas, por el mismo flujo orgánico, según su explicación, de los caminos habituales, circulares, objetivos y universales, del devenir de la historia. Cuesta no ser consciente de cómo estos discursos históricos tienen como pretensión tratar de explicar la realidad del creciente aumento del descontento entre las clases trabajadoras, junto con la difusión entre ellas de los movimientos de reforma social, que entre otros muchos procesos a nivel internacional acabarán resultando finalmente en la Revolución Rusa. Tal y como hemos visto al inicio, esta presencia de la revolución proletaria está muy presente en la conciencia de los autores sobre la historia de Sila, como ejemplifica la mención de Baker a la Rusia soviética como dictadura del proletariado, equiparada a las otras dictaduras unipersonales del momento: Mussolini, Primo de Rivera o Pilsudsk.

Ciertamente, el eco de estos tiempos tuvo en Sila una formulación común, como demuestra la influyente obra de Jérôme Carcopino, *Sylla ou la monarchie manquée*, publicada originalmente en 1932. Seguramente, esta es la más influyente —y quizás también la menos conocida— obra sobre Sila del siglo XX³³. Su propuesta interpretativa se ajusta bien a las tendencias que hemos visto en el contexto previo, aunque al mismo tiempo añade una nueva perspectiva. En su intención por explicar la revolución que supone la dictadura silana para la historia de Roma, Carcopino explica la influencia del absolutismo helenístico en la formulación política de Sila, al tiempo que congenia la tradición republicana de este al considerarle un republicano a la manera tradicional romana, es decir, opuesto a las reformas populares desde los Graco, o incluso anteriores a la *secessio plebis*³⁴. Por tanto, en la forma Sila habría desarrollado el primer paso hacia el Imperio unipersonal de Augusto, quizás esbozado también por César, pero en el fondo su objetivo no era establecer una autoridad unipersonal, sino reconstruir los valores oligárquicos

---

«remède héroïque» destiné à purger la république des «traîtres et tarés» qui «avaient persisté à défendre ou prôner la révolution violente et émeutière, ou simili-légale, et même législative et démocratique, et à la soutenir de leurs deniers» et qui affirmait qu'elle était une procédure légale justifiée par la nécessité de rétablir l'ordre» (HINARD, 1985: 3).

32. HINARD (1985: 289).

33. HURLET (1993: 9): «Sa thèse influença longtemps la recherche, mais elle est aujourd'hui abandonnée. (...) Cette thèse fut très tôt défendue par C. Lanzani et V. Valgiglio; elle prévaut actuellement chez tous les spécialistes de Sylla et de cette période: E. Gabba, E. Badian, Cl. Nicolet, A. Keaveney et Fr. Hinard».

34. A tenor de las palabras de J.E. Taylor, la obra de Carcopino tiene muchísimo en común con la opinión de Baker: «Mr. Baker hesitates to modify the traditional view of Sulla's unvarying conservatism: the dictator's aim (p. 256) was apparently the restoration of the mystical, the ideal democracy, by the re-creation of the old aristocracy – a conservative policy after all. (...) Unconsciously Sulla prepared the way for Augustus» (TAYLOR, 1927: 118).

propios de la República³⁵. Esta visión adquirió en la lectura que de Carcopino hacía Carolina Lanzani otra mirada, mucho más actual, en la Italia fascista del 1936. El vínculo trazado entre Sila y Mussolini es evidente:

E mi sia permesso ancora esprimere una speranza. La speranza che al grande Construttore dell'Italia nuova possa non indegnamente essere consacrata questa mia indagine di verità sull'opera vetusta di un altro immortale Construttore di nostra gente³⁶.

De entre todos aquellos bajo la enorme influencia, directa o indirecta, de Carcopino, quizás el más sorprendente sea el mismo Sir Ronald Syme. Si bien el contexto cronológico de su *Roman Revolution*, publicada en 1939 y forjada durante la década de ascenso totalitario en buena parte de Europa³⁷, abarca un periodo posterior a Sila (60 d.C.-14 a.C.), Syme dedica algunas reflexiones en su capítulo introductorio a Sila que merecen atención, aunque ciertamente no suponen una novedad. Syme estuvo profundamente influenciado por la historiografía alemana³⁸ y el eco de las tradiciones recogidas con detalle por la obra de Carcopino, que en cierta medida estaban sobre la mesa de los intelectuales conservadores del momento, como hemos visto con Baker. De hecho, las palabras de Syme muestran ante todo una velada admiración por Sila, quien, además de funcionar claramente como frontera cronológica entre un periodo de la política romana (y de la crisis de la República) y el siguiente, aparece también en las palabras de Syme como el restaurador del orden, por lo que se percibe una clara exoneración ante cualquier efecto negativo de sus acciones:

The party led by Marius, Cinna and Carbo was defeated. L. Cornelius Sulla prevailed and settled order at Rome again through violence and bloodshed. Sulla decimated the knights, muzzled the tribunate, and curbed the consuls. But even Sulla could not abolish his own example and preclude a successor to his domination³⁹.

Sulla the Dictator, himself a patrician and a Cornelius, did his best to restore the patriciate, sadly reduced in political power in the previous generation, not so much through Marius as from internal disasters and the rise of dynastic houses of the plebeian nobility⁴⁰.

Más allá del evidente paralelismo que Syme plantea entre las dos facciones en lucha en el periodo de su *Roman Revolution* y la realidad política de su Gran

35. HURLET (1993: 9): «En réalité, il faut voir en Sylla a un républicain au sens romain du terme: sa dictature restaure un régime oligarchique et tendait d'abord à annuler la plupart des initiatives «populaires» réalisées depuis les Gracques».

36. Citado por HINARD (1985: 288).

37. Sobre el impacto de la realidad contemporánea de Syme en su obra, y el contexto de sus relaciones políticas con el periodo de los 30 y la Guerra Mundial, véase VIVAS GARCÍA (2016: 30-37).

38. Sobre esta influencia directa, resulta magnífica la exposición de Arnaldo Momigliano en su reseña a Syme (MOMIGLIANO, 1940: 75-80, esp. 75).

39. SYME (1939: 16-17).

40. SYME (1939: 18).

Bretaña, con *tories* y *whigs*, lo cierto es que su introducción rezuma también de una idea de degradación generacional, donde aquella Roma que describe pareciese haber perdido la grandeza de los hombres (aristócratas) de otro tiempo⁴¹.

Sin embargo, sus opiniones sobre Sila aparecen de manera mucho más explícita en sus *Papers*:

In 80 BC Sulla had been consul as well as dictator, perhaps more the one than the other. Tenure of the magistracy enabled him to modify the character of his regiment, to glide with discretion from despotism into legality, and to safeguard the delicate transition. (...) But Sulla Felix was satiated with glory. He envied no man, and he feared none. (...) Sulla resigned because his work was done, his mandate fulfilled. The title of his office described his function and implied a brief duration. (...) But if, from a later point of vantage, one [12] contemplated the succession of military leaders from Sulla to Caesar and Caesar Augustus, the emergence of an emperor to rule a universal empire seemed logical and inevitable.

(...) As long as Sulla held the dictatorship, his rule was absolute, his competence universal, reviving the integral imperium of the ancient kings.

(...) Sulla's despotism admits no disguise and needs no palliation. Its very excesses are explained by the time and the season—a decade preceding, full of war and revolution. Sulla's tyranny was a temporary remedy, designed not for duration but as a means of restoring the ancestral constitution, with necessary amendments⁴².

Una vez más, Sila es expuesto como un mal necesario para la defensa de la patria⁴³. Poca duda cabe de cómo Syme se coloca del lado silano de la evaluación de los hechos, y no del modo supuestamente imparcial que pretendía con su supuesto positivismo. La justificación de momentos históricos que necesiten como solución un Sila, en la década de los años 30, cuando los Primo de Rivera o Pilsudski de Baker dejaban paso a Franco y Hitler, junto con Mussolini, suponen un posicionamiento específico ante los hechos de su tiempo.

La Segunda Guerra Mundial, junto con los horrores que asolaron el mundo, trajo también un escenario académico de postguerra en el que emergen discursos de diferente orientación sobre la crisis de la República romana. Entre estos, resulta destacable, por su influencia posterior, también en el contexto internacional⁴⁴, la obra de Sergei Kovaliov, publicada originalmente entre 1945-1948, que sirve aquí

41. SYME (1939: 18): «But neither *Valerii* nor *Fabii* stand in the forefront of his oligarchy. The predominance of the *Valerii* had passed long ago, and the *Fabii* had missed a generation in the consulate. The *Fabii* and the main line of the *Cornelii Scipiones* had been saved from extinction only by taking in adoption sons of the resplendent *Aemilii*. But the power of the *Cornelii* was waning. Their strength now lay in the inferior *Lentuli*, whose lack of dangerous enterprise was compensated by domestic fertility and a tenacious instinct for survival»; 19: «abrupt decadence»; 20: «a suitable and visible inauguration of the restored aristocracy»; 21: «the *principes viri* of note during the first decade of its existence»; 24: «Roman noble houses, decadent or threatened by rivals in power and dignity»; etc.

42. SYME (2016: 62-64).

43. Syme era un devoto patriota. Véase VIVAS GARCÍA (2018: 281).

44. La influencia de estos manuales de autores soviéticos en el contexto castellanoparlante fue intensa. La reacción más conocida quizás sea la de FATÁS (1974).

de ejemplo de la historiografía soviética de entonces sobre la Antigüedad romana. Kovaliov escribe una historia de la lucha de clases:

La autoridad de Sila tenía un carácter puramente militar, había surgido de las guerras civiles y se apoyaba sobre un ejército profesional. Esta circunstancia no la privaba, naturalmente, de su carácter de clase. Se trataba siempre de una dictadura de los esclavistas romanos, principalmente de la nobleza, que hacía de ella un medio de lucha contra el movimiento democrático. Pero el carácter de su origen le confería algunos rasgos peculiares que hacían de Sila el primer emperador, ya no en el significado republicano, sino con un nuevo sentido de la palabra⁴⁵.

Si bien existe un marco conceptual específico que permite leer los hechos de forma renovada y con un prisma nuevo, atendiendo a lo económico y social, desde la perspectiva teórica del materialismo histórico, en algunos de los puntos de vista de Kovaliov también puede apreciarse el enorme peso de una tradición que hemos ido observando y que ni siquiera la supuesta ruptura profunda de los autores soviéticos pudo eludir:

La función histórica de Sila fué muy grande. Independientemente de cuáles hayan sido sus propósitos subjetivos, el hecho cierto es que puso las bases del sistema estatal que luego fue reforzado y extendido por César, sistema que nosotros llamamos «Imperio». El principio de la dictadura militar permanente con el mantenimiento de la forma republicana, la destrucción de la democracia, el debilitamiento del senado aparentando su consolidación, el mejoramiento del aparato administrativo y del judicial, la extensión de los derechos de ciudadanía, la organización municipal de Italia fueron medidas que retomaron sus sucesores y que entraron a formar parte orgánica de la organización estatal de Roma⁴⁶.

Con el fin de la Guerra Mundial y la instauración del «estado de bienestar» también emerge una nueva sociedad, y con ella, una nueva forma de historia y de academia, en profunda transformación. Pocos personajes encarnan esa transformación⁴⁷, en el ámbito de la Historia Antigua, como Ernst Badian, alumno directo de Syme. Señalaba Joaquín Gómez Pantoja, en un primer esfuerzo por tratar de componer una historiografía moderna sobre Sila, que, entre 1940 y 1959, la producción académica sobre el periodo de la primera fase de la crisis de la República, de los Gracos a Sila, era todavía rastreable, pero que a partir de entonces la multiplicación exponencial de las publicaciones había convertido cualquier intento de emprender esta tarea en titánico⁴⁸. Aquellos que se dedican a la investigación histórica de la

45. KOVALIOV (1959: 280).

46. KOVALIOV (1959: 283-84).

47. Quizás a la lista imaginaria podríamos añadir a Momigliano y a Franz Altheim.

48. GÓMEZ PANTOJA (1990: 67-83): «Hace un cuarto de siglo, era todavía posible enfrentarse a la producción historiográfica de 1940 a 1959 sobre el período de los Gracos a Sila y señalar cuáles eran las metas conquistadas y cuáles, en cambio, eran los puntos que aún requerían mayor investigación. Hoy día, el volumen de artículos y libros sobre esta materia y la multiplicidad de lugares donde pueden aparecer publicados, ponen fuera de lo posible la realización de un *Forschungsbericht* de este medio siglo que resultó crucial para Roma».

Antigüedad devienen especialistas, profesionales, gradualmente centrados en mayor medida en temas y objetos de estudio que se concretan y se fragmentan hasta lo impensable, a causa de la enorme producción, de la cual sería injusto obviar la importancia fundamental alemana⁴⁹. Es en esta realidad en transformación que emerge Badian, un autor en el que aún puede percibirse el salto entre aquellos trabajos al puro estilo anterior, de Syme o Mommsen, con un eminente trabajo de fuentes, con los que Badian sobresalió en sus primeros años⁵⁰, y el Badian de los años 80 y 90, auténtico portento del conocimiento bibliográfico, que estaba además al día de todas las novedades epigráficas, arqueológicas y numismáticas que inundaban de nuevos datos el estudio de la Antigüedad⁵¹.

Si bien la obra de Badian es amplísima, y estudios de capital importancia como *Foreign Clientelae* (1958)⁵² o *Publicans and Sinners* (1972) ponen de relieve su capacidad extraordinaria para enfrentar complejos procesos históricos de economía y sociedad de carácter global, con protagonistas colectivos, no podemos obviar su fascinación por las personalidades, por los personajes concretos⁵³. Tal vez ello devenga como herencia o resultado colateral de su formación, junto a Syme, tan próximo a la prosopografía, un ámbito en el que Badian siempre destacó. No obstante, pese a que los dos temas más profundamente analizados en su ingente producción académica fueron Alejandro Magno y Lucio Cornelio Sila, de ninguno de ellos Badian llegó a publicar una biografía⁵⁴. En el caso de Sila, que aquí nos ocupa, más allá de los muchos artículos a las cuestiones de esta época, podríamos llegar a considerar que su conferencia en las Todd Lectures, titulada *Sulla. The Deadly Reformer* y publicada posteriormente en 1970, podría ser la contribución que más cerca está de una monografía sobre Sila⁵⁵. En aquellas líneas, Badian establece una

49. Esta interacción y clara dependencia de la historiografía inglesa con los autores alemanes aparece magníficamente expuesta en el prefacio a la traducción inglesa de la obra de Matthias Gelzer, redactado por Robin Seager (GELZER, 1969: xii-xiii).
50. Recopilados muchos de ellos en su *Studies in Greek and Roman History* (1964). Nótese que en esos estudios recogidos ya como clásicos por aquel entonces, Badian emplea a menudo poco más que las fuentes y su capacidad crítica, así como su propia interpretación de las realidades históricas. Prueba magnífica de esto es, por ejemplo, su clásico «Alexander the Great and the Loneliness of Power» (BADIAN, 1964: 192-205), publicado originalmente en 1962, que contiene tan pocas notas como bibliografía, o su influyente «Waiting for Sulla» (BADIAN, 1964: 206-34), que, si bien cuenta con un mucho más nutrido aparato crítico, los elementos metodológicos y bibliográficos no habrían convencido ni al mismo Badian de dos décadas después.
51. GÓMEZ PANTOJA (1991: 71-72). Precisamente, esa tarea titánica e imposible de elaborar una *Forschungsbericht* sobre el periodo silano habría sido llevada a cabo para el periodo anterior al que analiza Gómez Pantoja, precisamente, por parte de Badian, lo que supone una magnífica demostración de su dominio bibliográfico. Véase BADIAN (1962).
52. Las conclusiones y repercusiones de esta obra han sido reevaluadas recientemente. Véase JEHNE y PINA POLO (2015).
53. ANTELA-BERNÁRDEZ (2012-14).
54. Su producción científica, que ya había sido parcialmente recogida en su homenaje (WALLACE y HARRIS, 1996: 463-75), puede consultarse al completo en el precioso volumen que le dedicó la Association of Ancient Historians, que él mismo ayudó a fundar (THOMAS, 2013: 79-99).
55. Si resultaba evidente, como hemos señalado en su momento, el vínculo entre el énfasis del título de Baker, *Sulla the Fortunate* y cierta expresión de Bossuet, no puedo dejar de señalar también cierta similitud entre la oposición que enfatiza Mommsen de tiránico y democrático y el título de

relación de continuidad, al tiempo que añade cierta distancia respecto a la tradición de los historiadores ante los interrogantes del personaje:

Order has to be restored⁵⁶. During 81, with full ‘dictatorial’ authority that permitted him to do literally whatever he chose to, he reorganized the state by means of a programme of comprehensive reform. (...) Here we might notice a striking aspect of the disintegration that marked the decline of the Roman Republic. Most of the time, it was not opposition to reform that destroyed the state (...); it was reform itself. It was almost as though history had been out to confirm the forebodings of those traditional Optimates who saw anything new (*res nouae*) as a revolution and any change as a change for the worse. The process is perhaps a warning on the limitations of human foresight – limitations in no way due to the ancients’ unfortunate ignorance of computer technology, but as read and obvious today as in antiquity.

The personal ‘enigma’ of Sulla – an eternal subject of speculation and romance – is not for us to discuss here. The political enigma – that of his retirement – is an unnecessary puzzle, due, like many such, to modern myth building on ancient Caesar – a very different man, in a very different situation – at a time when the Sullan Republic had shown that it was not viable could not understand Sulla’s action; later, it became a subject for debate in the schools, and as such it is still with us. In fact, he had no alternative. The time for military monarchy had not yet come – as even Caesar found out, a generation and a bloodbath later, when the Republic could in fact be seen to be dead. It took a great deal more slaughter to make it possible, and then by degrees, with caution and tact⁵⁷. Sulla had had his moment of *regnum*. What had long been a term of political abuse had briefly become reality. Perhaps the thought was not entirely absent, in Sulla’s arbitrary cruelty and contempt for morality or public opinion, that reality should act as a deterrent.

(...) Sulla’s system basically lasted to the end of the Republic – so we have recently been reminded, with convincing documentation. (...) It was worth stressing how solidly, in many respects, Sulla had built. (...) Sulla’s system failed because he had overrated the oligarchy to which he had entrusted his *res publica*. For one thing, the adlection of the leaders of the irresponsible equites into the weakened Senate held out little hope of improvement.

(...) Sulla, looking at his own time and his own career, had seen it as his duty to provide against excessive ambition, against overeagerness to command armies and govern provinces. He had apparently failed to think of inertia and irresponsibility. Yet it was these petty vices that helped to ruin his system. (...) No one can say that Sulla alone caused the decline of senatorial government. But that he greatly accelerated it and gave it a totally new impetus cannot be seriously doubted. (...) Even more than Sulla’s example, it was the example of the *Sullani* that could not be abolished. Sulla’s well-planned scheme of reform had handed the government over to a class of proved cowards and open self-seekers, who could neither develop

---

Badian. No obstante, el juego de palabras de Mommsen (tiránico-democrático) aparece en el título de Badian con un nuevo cariz, al reformular el acento de esta yuxtaposición en la idea de *deadly*. Ciertamente, cabe reflexionar sobre si este adjetivo de Badian se refiere directamente a Sila («Sila es *deadly* para aquellos que se le oponen») o a sus reformas («sus reformas fueron *deadly* para la República»). Véase LINDERSKY (2013: 66).

56. Ciertos ecos de la narrativa de Syme se aprecian claramente aquí.

57. Este pasaje concreto, sobre César, ha sido comentado en detalle por LINDERSKY (2013: 62).

confidence in themselves nor inspire it in the governed, neither give up their gains nor show themselves worthy of them. The Republic had begun to putrefy a generation before it died⁵⁸.

Aun con muchas diferencias, Badian no está tan lejos de Syme⁵⁹. En este diálogo entre pasado y presente, Badian señala su preocupación por su propio tiempo, en un escenario de posconflicto, el de Segunda Guerra Mundial, y en plena Guerra Fría⁶⁰. En su uso de la historia como advertencia, no obstante, el enorme detalle de sus datos y la fría fundamentación lógica, a la que añadía una profunda empatía y humanidad, y una magnífica prosa⁶¹, configuran una nueva modalidad de discurso histórico, hiperacadémico en la forma y, con el tiempo, en la naturaleza de sus destinatarios, cada vez más profesionales y menos populares⁶².

Después de la ingente erudición de Badian y la nueva formulación académica de la *Altertumwissenschaft* profesional y plagada de notas, con centenares de

58. BADIAN (1970: 20-32).

59. LINDERSKY (2013: 78): «After the turmoil of Sulla, incompetence of oligarchy, and chaos of Caesar, the solidity of Augustus receives from Badian a generous though guarded acknowledgment. The Republic was lost, but the Empire of Rome was restored and improved. Augustus, ‘after tals and errors of his own’ came to realize that ‘*imperium sine fine*... was not given to any man or people’. The true actors and winners in history are the old Roman qualities of tenacity, restraint and caution».

60. Sobre Badian y su lugar en la historiografía en relación con la Guerra Fría, véase ANTELA-BERNÁRDEZ (2020: 97-115).

61. BRENNAN (2013: 10) recoge la descripción de lo que Eugene Borza consideraba el mayor legado académico de Badian: «the precision with which he wielded his intellectual scalpel, bolstered by unusual competence in both ancient and modern languages, a powerful intellect, and a formidable memory both for what he himself had written and for what he had read of others’ work. His scholarship has had a profound influence on the methodology used in the study of ancient history. (...) The result of Badian’s scholarship was to set new standards for the criticism of evidence and to establish more rigorous rules for the historical method».

62. Existen ejemplos magníficos de obras redactadas todavía al alcance de cualquier lector con interés. El mejor ejemplo es la obra, de prosa casi hipnótica, de Erich S. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic* (GRUEN, 1974). No obstante, la obra mantiene en su concepción de la crisis de la República conceptos muy similares a los de Badian (y Syme). De hecho, comparte con *The Roman Revolution* de Syme una buena parte de su cronología, al iniciarse ambas a la muerte de Sila. Ello permite a Gruen describir someramente al personaje y su impacto político, con valoraciones que muestran, como sucedía también en Syme, cierta simpatía, una mirada quizás demasiado ligera a la dictadura y sobre todo un descarado desprecio de la facción de los *populares*, a quienes designa como *demagogos*. Véase GRUEN (1974: 8): «Sulla’s policy seems clear. Aristocratic strife, which had weakened the senatorial class and erupted in fratricidal Warfare, would now be reduced to less dangerous proportions. The Sullan regime advertised conciliation among hostile factions. Not that rivalry or feuds were banned. But the horrors of civil war ensured a broader consensus within the ruling class and a ‘gentlemen’s agreement’ that squabbles were best kept within the family»; 9: «Crisis induced it to close ranks against Ti Gracchus in 133, against C. Gracchus in 121, against Marius and thee demagogues at the end of the second century»; 12: «At that time also internal strife within the aristocracy went on side by side with demagogic pressures and foreign wars». Teniendo en cuenta que estas afirmaciones componen una parte del inicio de la obra, cualquier lector avisado podría entender rápidamente quiénes son los protagonistas de la historia de Roma que Gruen pretende contar y quiénes los antagonistas indeseables de su relato. Sobre Gruen y su *The Last Generation*, véase CRAWFORD (1976).

referencias bibliográficas a tener en cuenta, cuyo número crece exponencialmente a cada momento, nada en la investigación profesional y académica sobre Historia Antigua volverá a ser como antes. Quizás por ello podemos observar una fragmentación también del interés de los especialistas que explicaría la atención pormenorizada y excelente, inigualable, de François Hinard por las proscripciones⁶³, de Emilio Gabba por el papel del ejército⁶⁴ o de Frédéric Hurlet⁶⁵ por la legalidad de la magistratura dictatorial, por citar algunos ejemplos fundamentales, autores que, sin embargo, no compusieron monografías sobre Sila⁶⁶.

En 1982 aparecía la primera edición de la obra de Arthur Keaveney, *Sulla. The Last Republican*. Con un destacado éxito de público⁶⁷, vio una segunda edición en 2005. El objetivo inicial del libro es, por un lado, resolver la ausencia de una biografía completa sobre Sila, en inglés, y al mismo tiempo ofrecer un texto histórico que pueda despertar el interés de todos los públicos, al alcance de cualquier lector interesado. En ese supuesto vacío, Keaveney se conecta explícitamente con Baker. Al igual que Badian había escrito que Sila y César eran personas muy diferentes en mundos muy diferentes, así también podríamos describir a Baker y Keaveney, pese a la supuesta intención de objetivos compartidos. Al fin y al cabo, J.E. Taylor⁶⁸ criticaba de la obra de Baker precisamente aquello que Keaveney exhibe con autoridad: su amplio conocimiento académico, tanto de fuentes como de bibliografía. No obstante, ciertamente, podemos trazar una fina línea entre los elementos fundamentales de la concepción del personaje, pese a las distancias de forma y contenido, entre ambos autores. Escribe Keaveney:

Searching for a phrase with which we might sum up Sulla, we could do worse than say he was a Janus-like figure. His beliefs, his outlook and his attitudes are all deeply rooted in Rome's past. Moulded by centuries of tradition, he instinctively behaved as men of his class had always behaved. Service to the state had ever been the ideal of the Roman noble and Sulla strove to live up to it. He sought not the overthrow of the state, as those of a later generation did, but, in the manner of his ancestors, advanced the fortunes of his own house in its service. On the other hand, many of his actions presage those of the great military barons of the next generation. His march on Rome and his proscriptions soon found willing imitators. Above all, his brief tenure of supreme power showed the warring generals what might be achieved by the victor in their struggles. What, of course, strictly marks off Sulla from these imitators of his is the spirit in which he acted. I have said that Sulla's world view was rooted in the past, but it should be emphasised that those roots grew in a rich soil and nourished a healthy growth. He stood four-square in a tradition which was still living and strong, the tradition which informed the Roman republic.

63. HINARD (1986).

64. GABBA (1976).

65. HURLET (1993).

66. Notable resulta la mención de Christoph F. Konrad, autor de un comentario crítico a la *Vida de Sertorio* de Plutarco que resulta a su vez un profundo esfuerzo, en muchas de sus páginas, por cuestiones silanas (KONRAD, 1994).

67. Al parecer, la obra fue inicialmente un encargo de Richard Stoneman. Véase KEAVENEY (2005: xi).

68. TAYLOR (1927: 188).

(...) In a sense Sulla sums up in his own person all of the contradictions of the times in which he lived. (...) Thus, it is impossible not to conclude that Sulla, despite all his great talents and all he accomplished, is nevertheless one of the great failures of history. (...) as he himself would probably agree, these things were surely nought when set against the fact that the last republican, who had both the will and the means, could not, for all his striving, save the Roman republic⁶⁹.

Muy poca distancia no solo entre Baker y Keaveney, sino sobre todo entre Keaveney y Badian, aunque ciertamente Keaveney no parece muy próximo aquí, por otra parte, a la admiración implícita de Syme por Sila⁷⁰. En cierto modo, Keaveney propone entender al personaje, en parte, en su propio contexto histórico, al estilo de Badian, aunque su juicio parece también más bien pesimista. A inicios de los 80, cuando escribió su obra, Keaveney debía tener frente a sí la transformación de una Inglaterra en profunda crisis económica, donde ciertas figuras políticas pusieron en juego la estructura fundamental de la sociedad británica y de su modelo sociopolítico y cultural.

También a mediados de los 80 aparecía el *Sylla* de François Hinard, un libro erudito, planteado sin notas y por tanto para el gran público, que al mismo tiempo retomaba el tema de Sila en la cultura francesa. En virtud de esta misma tradición, Hinard se muestra crítico con los desmanes del personaje, aunque al mismo tiempo evidencia un enorme dominio de las fuentes, lo que en ocasiones le confiere al libro una cierta mirada aséptica, no solo académica sino también distante, con el personaje. No obstante, aun con esta mirada, Hinard no pretende ceder en concesiones ante el duro juicio hacia el personaje, donde se perciben además ciertos ecos del marco habitual de interpretación de Sila, entre el último republicano y el primer gobernante unipersonal en Roma, en la senda de Carcopino:

69. KEAVENEY (2005: 187-88).

70. Pese a que en mi opinión Keaveney no defiende la dictadura de Sila, Gómez Pantoja advierte de los esfuerzos de Keaveney por dejar en buen lugar siempre al protagonista de su biografía: «Leyendo el libro, uno tiene la impresión de que a Keaveney le sucedió lo que a otros biógrafos, que durante el proceso de investigación simpatizan en exceso con su personaje y pierden la imparcialidad. El Sila que retrata Keaveney es el miembro de una stirpe de segundones que, movido por orgullo de familia y el deseo de sacar adelante la *res publica*, fue capaz de triunfar incluso a pesar de la oposición de sus iguales. Y lo que se desprende del libro es que el éxito se debió a una afortunada mezcla de cualidades personales y de suerte, una imagen que, posiblemente, resulta muy cercana a la que el propio Sila se preocupó de legar a la posteridad; cuando surgen las inconsistencias de las fuentes y es difícil mantener lo anterior (la Marcha sobre Roma, la Paz de Dárdano, las proscripciones), Keaveney trata siempre de encontrar una solución que deje bien parado a Sila, bien minimizando los datos antiguos, bien negándose a plantear algunas de las cuestiones subrayadas por otros investigadores. Aún con estos problemas de enfoque —lo apologético puede explicarse como una subconsciente reacción ante el hipercriticismo previo— esta biografía es esencial para el especialista» (GÓMEZ PANTOJA, 1991: 77). En mi opinión, más que con la imagen que Sila se preocupó de legar a la posteridad, esta «apología» de Keaveney, quizás en el sentido más literal del término, puede tener mucho que ver con su propia empatía con el personaje. Arthur Keaveney provenía de familia humilde y trabajadora, y quizás también él sentía que su ascenso social, de hijo de conductor de tren en Irlanda a profesor e investigador de latín en universidades de reconocido prestigio, se debió al «orgullo de familia», y claramente a «una afortunada mezcla de cualidades personales y de suerte». Keaveney tal vez vio en Sila elementos de su propia vida que alimentaron su empatía.

En d'autres termes, Sulla, qui croyant sincèrement avoir été le nouveau fondateur de Rome, celui qui permettrait à la cite de connaître une nouvelle ère d'équilibre et de prospérité, ne fut en définitive que le dernier vrai chef républicain, mais le chef d'une république donc il démontrait lui-même qu'elle était devenue impossible. Pourtant ce décalage entre le projet qu'il avait conçu et la réelle destinée de son œuvre n'explique pas que Sulla soit devenu pour l'Histoire le prototype du tyran cruel, du monstre froid et du calculateur cynique prêt à tout pour parvenir à ses fins, jouissant orgueilleusement d'un pouvoir conquis à la pointe de son épée et finissant par s'en démettre dédaigneusement une fois qu'il s'en fut lassé⁷¹.

Las últimas décadas han visto, finalmente, un nuevo resurgir de los estudios sobre Sila. Aunque es demasiado pronto para evaluarlos en esta visión de conjunto, por ser coetáneos a estas líneas y cercanos a quien escribe, nombres como el de Federico Santangelo⁷², Alexandra Eckart⁷³ y Alexander Thein⁷⁴, entre otros⁷⁵, señalan el retorno de un interés académico por Sila.

Más notable y cuestionable, no obstante, resulta el interés «popular» que en algunos medios ha aparecido recientemente sobre el dictador Sila, que evidencian el estable sostén que mantienen muchas de las teorías que hemos visto en el siglo XX sobre el personaje. El mayor ejemplo de estas miradas amables y añoradas a la cruel violencia depuradora de Sila es, sin duda, un ya famoso *tweet* del controvertido multimillonario (y propietario de Twitter) Elon Musk, publicado como respuesta a un *tweet* original de David Sacks, habitual colaborador de Musk, en el que se criticaba el caso de una red de sobornos que implicaría al actual presidente de los EE.UU., Joe Biden: «Perhaps we need a modern Sulla»⁷⁶.

Las respuestas a esta opinión pseudohistórica, de clara intencionalidad política (por otra parte, típica de un medio como la red social Twitter), no se hicieron esperar⁷⁷. No obstante, entre las diferentes respuestas parece evidente la relación que algunos pretendían establecer entre el modelo histórico de Sila, entendido, como hemos visto sobre todo en la tradición anglosajona, como esforzado salvador de la patria, y Donald Trump, expresidente de EE.UU., figura controvertida, a raíz de su oscuro papel en relación con el ataque al Capitolio en 2023, y nuevamente candidato a la presidencia para las elecciones de este 2024. La identificación en redes

71. HINARD (1985: 277).

72. La obra de Federico Santangelo, *Sulla, the Elites, and the Empire* es ya un clásico contemporáneo de consulta fundamental (SANTANGELO, 2007).

73. ECKERT (2016).

74. El volumen colectivo editado por Thein y Eckert *Sulla: Politics and Reception* en 2019 es un magnífico punto de partida para cualquiera que pretenda iniciar una especialización sobre Sila (THEIN y ECKERT, 2019). Thein ha publicado además artículos fundamentales para el conocimiento de la época.

75. Sophia Zoumbaki ha centrado su atención en el impacto de la presencia de Sila en Grecia durante la Primera Guerra Mitridática. Por otra parte, el magnífico volumen editado por Maria Teresa Schettino y Giuseppe Zecchini en 2018 reúne buena parte de las voces que desde Italia se dedican en la actualidad al estudio de la temática alrededor de la época de Sila (SCHETTINO y ZECCHINI, 2018).

76. @elonmusk, 13/06/2023.

77. Notable resulta, por ejemplo, la de T. Corey Brennan (@Reppublica1849, 14/06/2023, 08:35 pm), citando a Jerzy Linderski, sobre la realidad cruel de lo que un Sila contemporáneo implicaría: purgas, proscripciones, expropiaciones...

sociales ha llegado a puntos insospechados, como ejemplifica el caso de una imagen, de autoría desconocida, aparecida en Reddit y posteriormente en Twitter, que supuestamente reconstruye la fisonomía del viejo Sila por medio de la Inteligencia Artificial, aunque el resultado tiene evidente semblanza con el retrato de Trump.

Esta fascinación y retorno a la añoranza por Sila, revitalizado con la intención de convencer a la opinión pública, forma parte del giro conservador que en todo el mundo podemos apreciar en relación con la apropiación y manipulación del discurso histórico hacia la extrema derecha. Todo ello pone de manifiesto que nuestro propio tiempo vuelve a enfrentar el aumento de los peligros de la amenaza de un poder unipersonal sin medida, sin control, en nombre del orden y por el bien de la tradición. La historia, una vez más, es también un territorio de disputa.

Referencias bibliográficas

- ANTELA-BERNÁRDEZ, B. (2012-14). «Ernst Badian (Viena, 1925-Boston, 2011)». *Faventia* 34/36, p. 339-43.
- (2019). *Hellenismus. Ensayos de historiografía*. Zaragoza: Libros Pórtico.
- (2020). «El mundo helenístico en la guerra fría». En NÚÑEZ, C.; SIERRA, C. (eds.). *La influencia de Marx y el marxismo en los estudios sobre la Antigüedad*. Buenos Aires: Miño y Dávila Editores, p. 97-115.
- BADIAN, E. (1962). «*Forschungsbericht*. From Gracchi to Sulla (1940-1959)». *Historia* 11, p. 197-245.
- (1964). *Studies in Greek and Roman History*. Oxford: Oxford University Press.
- (1970). *Sulla. The Deadly Reformer*. Sydney: Sydney University Press.
- BAKER, G.P. (1927 [2001]). *Sulla the Fortunate. Roman General and Dictator*. Nueva York: Cooper Square Press.
- BOSSUET, J. (1967). *Discourse on Universal History*. Chicago: University of Chicago Press.
- BRENNAN, T.C. (2013). «Ernst Badian's Methodological Maxims». En THOMAS, C.G. (ed.). *The Legacy of Ernst Badian*. Lincoln: Association of Ancient Historians, p. 9-26.
- CARY, M. (1928). «[Review] *Sulla de Fortunate* by G.P. Baker». *CR* 42, p. 30-31.
- CHRIST, K. (2002). *Sila*. Barcelona: Herder.
- CRAWFORD, M. (1976). «Hamlet without the Prince». *JRS* 66, p. 214-17.
- DERRICK, S. (1753). *Sylla. A Dramatic Entertainment*. Londres: Printed for P. Vaillant.
- DRUMMAN, W.; GROEBE, P. (1902²). *Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung*. Vol II. Leipzig: G. Olms.
- ECKERT, A. (2016). *Lucius Cornelius Sulla in der antiken Erinnerung*. Berlín: De Gruyter.
- (2019). «Reconsidering the Sulla myth». En THEIN, A.; ECKERT, A. (eds.). *Sulla. Politics and Reception*. Berlín: De Gruyter, p. 159-72.
- FANTAZZI, C. (ed.) (2008). *A Companion to Luis Vives*. Leiden: Brill.
- FATÁS, G. (1974). *Sobre algunos manuales soviéticos de Historia Antigua*. Zaragoza: Libros Pórtico.
- FREEMAN, E.A. (1871). *Historical Essays*. Londres: Macmillan and Co.
- GABBA, E. (1976). *Esercito e società nella tarda repubblica romana*. Florencia: Jovene.
- GELZER, M. (1969). *The Roman Nobility*. Oxford: Basil Blackwell.
- GEORGE, E. (1989). «The *Declamationes Sullanae* of Juan Luis Vives: Sources and Departures». *Humanistica Louvaniense* 38, p. 124-51.
- GÓMEZ PANTOJA, J. (1990). «L. Cornelius Sula. 25 años de investigación (1960-1985)». *Polis* 2, p. 67-83.

- (1991). «L. Cornelius Sula. 25 años de investigación (1960-1985). II. Estado de la cuestión». *Polis* 3, p. 67-110.
- GRUEN, E.S. (1974). *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley-Los Ángeles: University of California Press.
- HERDER, J.G. (2024). *Ideas for the Philosophy of the History of Mankind*. Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- HEGEL, G.W.F. (1914). *Lectures on the Philosophy of History*. Londres: G. Bell and Sons.
- HINARD, F. (1984). «La naissance du mythe de Sylla». *REL* 62, p. 81-97.
- (1985). *Sylla*. Paris: Fayard.
- (1986). *Les Proscriptions de la Rome républicaine*. Roma: École française de Rome.
- HURLET, F. (1993). *La Dictature de Sylla: Monarchie ou magistrature républicaine?* Bruselas-Roma: Institut historique belge de Rome.
- JEHNE, M.; PINA POLO, F. (eds.) (2015). *Foreign clientelae in the Roman Empire. A Reconsideration*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- KEAVENEY, A. (2005). *Sulla. The Last Republican*. Londres: Routledge.
- KONRAD, C.F. (1994). *Plutarch's Sertorius: A Historical Commentary*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- KOVALIOV, S. (1959). *Historia de Roma. Tomo II: La República (2ª parte)*. Madrid: Cátedra.
- LAFFI, U. (1967). «Il mito di Silla». *Athenaeum* 45, p. 177-213, 255-77.
- LINDERSKY, J. (2013). «Ink and Blood: Ernst Badian, Rome, and the Art of History». En THOMAS, C.G. (ed.). *The Legacy of Sulla*. Lincoln, p. 59-78.
- MASTRANGELLO, S. (2013). *Maquiavelo. Epistolario 1512-1527*. México D.F.: Fondo de Cultura Económico.
- MOMIGLIANO, A. (1940). «[Review] Syme Ronald, *The Roman Revolution*». *JRS* 30, p. 75-80.
- MOMMSEN, T. (1894). *The History of Rome*. Vol. III. Londres: Macmillan.
- NIEBUHR, B.G. (1850). *Lectures on the History of Rome*. Vol. I. Londres: A. Fullarton and Company.
- POCOCKE, E. (ed.) (1852). *The History of the Roman Republic*. Londres: J.J. Griffin and Co.
- SANTANGELO, F. (2007). *Sulla, the Elites, and the Empire*. Leiden: Brill.
- SCHETTINO, M.T.; ZECCHINI, G. (eds.) (2018). *L'età di Silla*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- SYME, R. (1939). *The Roman Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- (2016). «The abdication of Sulla». En SANTANGELO, F. (ed.). *Approaching the Roman Revolution: Papers on Republican History*. Oxford: Oxford University Press.
- TAYLOR, J.E. (1927). «[Review] Sulla the Fortunate. The Great Dictator». *JRS* 17, p. 118.
- THEIN, A.; ECKERT, A. (eds.) (2019). *Sulla: Politics and Reception*. Berlin: De Gruyter.
- THOMAS, C.G. (ed.) (2013). *The Legacy of Ernst Badian*. Erie PA: The Association of Ancient Historians.
- TOURNOY, G.; MUND-DOPCHIE, M. (2015). *La Correspondance de Guillaume Budé et Juan Luis Vives*. Lovaina: Leuven University Press.
- VERVAET, F. (2023). *Reform, Revolution, Reaction. A Short History of Rome from the Origins of the Social War to the Dictatorship of Sulla*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- VIVAS GARCÍA, G.A. (2016). *Ronald Syme. El camino hasta La Revolución Romana*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- (2018). «Una carta de Kenneth Sisam a Ronald Syme y su respuesta: junio de 1939». *Heródoto* 3 (2), p. 277-87.
- WALLACE, R.W.; HARRIS, E.M. (eds.) (1996). *Transitions to Empire. Essays in Graeco-Roman History, 360-146 BC, in honor of E. Badian*. Norman-Londres: University of Oklahoma Press.

La primera traducció al català de l'epopeia de Gilgamesh (1893)*

Jordi Vidal Palomino

Universitat Autònoma de Barcelona

jordi.vidal.palomino@uab.cat

<https://orcid.org/0000-0001-5405-0140>

© de l'autor

Recepció: 16/06/2023
Acceptació: 15/01/2024

Resum

L'objectiu d'aquest article és presentar la primera traducció catalana d'una de les tauletes de l'epopeia de Gilgamesh. La traducció, fins ara inèdita i datada el març de 1893, és obra de l'erudit barceloní Josep Brunet i Bellet, i forma part del seu llegat documental dipositat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Tot i que no es tracta d'una traducció acadèmica, sinó d'un esborrany d'ús personal, l'obra té un valor historiogràfic evident, que testimonia l'origen de l'interès per l'assiriologia a Catalunya.

Paraules clau: Josep Brunet i Bellet; George Smith; poesia accàdia; assiriologia

Abstract. *The First Translation into Catalan of the Epic of Gilgamesh (1893)*

The aim of this paper is to edit the first Catalan translation of one of the tablets of the epic of Gilgamesh. The translation, hitherto unpublished and dated March 1893, is written by Josep Brunet i Bellet, and forms part of his documentary legacy deposited in the Historical Archive of the City of Barcelona. Although it is not an academic translation, but rather a draft for personal use, the text has an obvious historiographical value, which testifies to the origin of the interest in Assyriology in Catalonia.

Keywords: Josep Brunet i Bellet; George Smith; Akkadian poetry; assyriology

Sumari

1. Introducció	5. Consideracions finals: Brunet en context
2. Gilgamesh en català	Referències bibliogràfiques
3. La tauleta XI de l'epopeia de Gilgamesh, un document excepcional	Apèndix: Transcripció del manuscrit de Brunet
4. La traducció de Brunet	

* L'article s'ha escrit en el marc del projecte de recerca PID2020-114676GB-I00, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

1. Introducció

Ja fa uns quants anys que vàrem iniciar l'estudi de l'extens llegat documental de Josep Brunet i Bellet (Barcelona, 1818-1905), dipositat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona¹. Brunet fou, sens dubte, un personatge polifacètic i ben particular dins del panorama intel·lectual de la Barcelona vuitcentista. Va acumular una petita fortuna personal gràcies a la seva tasca en l'empresa *Brunet y Serrat*, que fundà amb Josep Serrat i Borràs el 1851, i que destacà per haver introduït a la península Ibèrica la primera indústria mecànica de teixits de fil de lli². Amb tot, al voltant dels seixanta-cinc anys es va retirar del negoci per dedicar-se de ple als estudis històricoarqueològics, la seva gran passió³. Val a dir, però, que Brunet fou del tot autodidacta en aquest àmbit, ja que va estudiar Química, Física, Comerç i idiomes moderns (anglès i francès) a la Reial Junta de Comerç de Catalunya, tot i que, és cert, també estudià humanitats al Seminari Conciliar de Barcelona.

En qualsevol cas, fruit d'aquesta dedicació tardana als estudis històricoarqueològics publicà diferents treballs erudits i de qualitat desigual sobre qüestions tan diverses com la història antiga d'Egipte i Mesopotàmia⁴, la cronologia dels monuments megalítics⁵, o la possible influència hitita a Catalunya⁶, entre molts d'altres. El seu llegat documental conté, però, gran quantitat de treballs inèdits. La majoria són traduccions de fonts primàries confeccionades a partir dels diferents volums de la sèrie anglesa *Records of the Past*. En aquesta munió de traduccions és on hem localitzat la que, molt probablement, podem considerar com la primera versió catalana d'una de les obres mestres de la literatura universal: l'epopeia de Gilgamesh. L'objectiu d'aquest article és el de presentar i analitzar aquesta traducció inèdita de Brunet.

2. Gilgamesh en català

L'any 2023 Lluís Feliu i Adelina Millet van rebre el premi Crítica Serra d'Or de traducció per la seva obra *Poema de Gilgamesh*⁷, una versió catalana de l'epopeia protagonitzada pel llegendari rei de la ciutat d'Uruk. D'aquesta manera, la prestigiosa revista montserratina reconeixia la tasca filològica dels dos assiriòlegs catalans, veritables experts en l'estudi d'aquell poema èpic. En realitat, ambdós ja havien publicat prèviament una primera traducció de l'epopeia⁸. Tanmateix, la nova edició estava plenament justificada a causa de l'aparició de nous manuscrits cuneïformes que completaven o aclarien alguns passatges foscos del poema⁹.

1. VIDAL (2021).

2. *La Vanguardia* (06/01/1892: 6).

3. VIDAL (2012).

4. BRUNET (1885).

5. BRUNET (1892).

6. BRUNET (1900).

7. FELIU i MILLET (2022).

8. FELIU i MILLET (2007).

9. L'edició més completa de l'epopeia publicada fins ara és GEORGE (2003). Amb tot, no inclou tots els manuscrits coneguts. Es pot trobar una versió més actualitzada a "Poem of Gilgamesh" dins

Però en realitat ara sabem que la història de les traduccions catalanes de l'epopeia de Gilgamesh, tot i ser bastant magra¹⁰, va començar cent-trenta anys abans de l'última i premiada obra de Feliu i Millet. Aquesta història magra té en el poeta osonenc Segimon Serrallonga (Torelló, 1930 - Badalona, 2002) una de les seves figures més destacades, ja que va incloure alguns passatges del poema dins de la seva obra *Versions de poesia antiga*¹¹. Serrallonga s'atansà a la famosa epopeia del rei d'Uruk perquè estava convençut que els seus versos expressaven de forma magistral els fonaments essencials i universals de la vida dels individus i de la col·lectivitat¹². Malgrat que no es tracta d'una traducció completa del poema, el treball de Serrallonga té un valor doble. D'una banda, la seva és una versió d'una qualitat literària notable, fruit de la talla poètica i filològica de l'autor. De l'altra, com ha demostrat Jaume Coll¹³, Serrallonga va estudiar els rudiments de la llengua accàdia. Per tant, la seva traducció no és una versió indirecta, feta a partir de traduccions en llengües modernes, sinó que va poder accedir directament als textos originals de l'epopeia.

Uns quants anys abans, un altre poeta català, Agustí Bartra (Barcelona, 1908 - Terrassa, 1982) publicà una traducció, aquesta vegada completa, de l'epopeia de Gilgamesh¹⁴. La traducció de Bartra, però, es va editar en llengua castellana, i no es basava en l'original accadi, sinó que partia d'una traducció francesa¹⁵ i d'una altra anglesa¹⁶. Malgrat aquest fet, el resultat final fou prou reeixit, i va gaudir d'una bona rebuda, sobretot a Amèrica. Així, per exemple, és l'edició que va utilitzar Jorge Luis Borges per a la seva *Biblioteca Personal*¹⁷. A més, l'assiriòleg mexicà Jorge Silva Castillo, autor de la que crec que és la primera traducció castellana de l'epopeia a partir de l'accadi original, va reconèixer que durant anys havia fet servir la traducció de Bartra a les seves classes¹⁸, un fet que demostra que malgrat no ser assiriòleg, el treball del poeta barceloní fou més que digne.

I després de Bartra ara sabem que hem de retrocedir directament fins a la figura decimonònica de Brunet per trobar una altra traducció del poema de Gilgamesh, fet que demostra el poc arrelament que els estudis assiriològics han tingut al nostre país. Tanmateix, també podem fer una lectura més optimista de la troballa del manuscrit de Brunet, ja que ens permet fer recular la història de les traduccions catalanes de l'epopeia de Gilgamesh fins a finals del segle XIX. És evident, però, que la traducció de Brunet que analitzarem tot seguit té unes característiques ben particulars, que podem resumir en tres punts bàsics. D'una banda, cal tenir en compte que el text, escrit el 1893, no estava destinat a ser publicat. Es tracta més

---

electronic Babylonian Library (eBL) <<https://www.ebl.lmu.de/corpus/L/1/4/>> (darrera consulta: 16/06/2023).

10. VIDAL (2022).

11. SERRALLONGA (2002: 19s.).

12. SERRALLONGA (2002: 7).

13. COLL (2021: 509s.).

14. BARTRA (1963).

15. CONTENAU (1939).

16. SPEISER (1950).

17. RUIZ (2012: 150).

18. SILVA (2000: 34).

aviat d'un esborrany, d'unes notes d'estudi personals de l'autor, amb nombroses errates i imprecisions. De l'altra, convé notar que la traducció de Brunet, com la de Bartra, no es basava en l'original accadi, sinó en una versió anglesa de George Smith¹⁹. Per tant, el seu valor és més historiogràfic que no pas filològic. Finalment, cal remarcar que, com en el cas de Serrallonga, es tracta d'una traducció parcial. Així, Brunet no va traduir tota l'epopeia, sinó únicament la famosa tauleta XI del poema, és a dir, la denominada tauleta del diluvi.

Certament, uns quants anys abans Brunet ja havia publicat alguns versos de l'epopeia dins de la seva síntesi d'història d'Egipte i Mesopotàmia²⁰. Es tractava, però, d'unes poques línies que miraven d'il·lustrar qüestions com el Diluvi Universal o la complexa personalitat de la deessa Ishtar. El document que presentem en aquest article, en canvi, conté la traducció completa dels passatges coneguts fins aleshores de la tauleta XI de la denominada recensió estàndard de l'epopeia de Gilgamesh. Tot seguit repassem el contingut i la història d'aquesta tauleta.

3. La tauleta XI de l'epopeia de Gilgamesh, un document excepcional

La recensió estàndard de l'epopeia de Gilgamesh és el nom amb què es coneix el text compost de la història del rei d'Uruk. Aquesta recensió està dividida en onze tauletes, a les quals es va afegir un apèndix, la tauleta XII, que conté una detallada descripció de l'infern. S'han conservat més de setanta manuscrits d'aquesta recensió estàndard, molts d'ells procedents de la biblioteca d'Assurbanipal a Nínive. Pel que fa a la seva datació, tot i que els manuscrits tenen una cronologia molt diversa, que va del segle IX al segle II a.n.e., el text original segurament es va compondre al voltant dels segles XIII-XII a.n.e. La tradició babilònica va atribuir l'autoria de l'obra a un escriba anomenat Sin-leqi-unninni, tot i que la crítica moderna dubta sobre aquesta atribució, i s'apunta la possibilitat que més que no l'autor, Sin-leqi-unninni probablement hagi de ser considerat com el copista o compilador d'aquesta versió²¹.

En qualsevol cas, la tauleta XI, que és la que va traduir Brunet a partir de la versió de Smith, és sense cap mena de dubte la tauleta més coneguda de totes les que conformen la recensió estàndard. El motiu és molt senzill. S'hi explica la història de com Atrahasis-Utanapishti va aconseguir la immortalitat, un relat que dona pas a la narració del mite del diluvi. El primer autor que va identificar el contingut d'aquesta tauleta fou precisament George Smith. La història del seu descobriment, però, comença uns quants anys abans, entre el 1850 i el 1853, quan Austen Henry Layard i Hormuzd Rassam localitzaren la famosa biblioteca d'Assurbanipal a Nínive. Els milers de tauletes recuperats durant les excavacions van ser traslladats i dipositats als magatzems del Museu Britànic de Londres. La seva catalogació va quedar en mans de Henry Rawlinson, un dels desxifradors de l'escriptura cuneïforme, i d'un dels seus assistents, el jove Smith. Mentre estudiava aquell munt de textos, Smith va identificar el fragment d'una tauleta que li cridà especialment l'atenció. Allà

19. SMITH (1876).

20. BRUNET (1885: 101s., 114s. i 118s.).

21. GEORGE (2003: 28s.); SANMARTÍN (2007).

va poder llegir unes quantes línies que parlaven d'un antic diluvi que havia acabat amb tota la humanitat, i d'una arca que quedà atrapada al cim d'una muntanya anomenada Nizir. Smith havia fet un descobriment sensacional. Acabava de trobar un document extrabíblic, més antic que la pròpia Bíblia, on es narra una versió alternativa del mite del diluvi recollit al llibre del Gènesi. Ràpidament va ser capaç de trobar altres fragments que feien referència a la mateixa història, i que formaven part d'un poema èpic protagonitzat per un personatge a qui provisionalment va anomenar IZ.DU.BAR, nom que també fa servir Brunet en la traducció que presentem aquí. Fou més tard que es va poder determinar que la lectura correcta d'aquell nom propi era la de Gilgamesh. Smith, conscient de la importància de la seva troballa, va presentar el seu descobriment en una conferència celebrada el 3 de desembre de 1872 a la Biblical Archaeological Society de Londres. La conferència va tenir un ressò enorme, no només a nivell acadèmic, sinó també mediàtic. Tant és així, que el *Daily Telegraph* va patrocinar una nova expedició arqueològica a Nínive, dirigida per Smith mateix, per tal de trobar més manuscrits del poema de Gilgamesh. En total, Smith va dirigir amb èxit tres expedicions a la regió, fins que el 1876, durant el transcurs de la darrera d'aquelles missions, va morir a Alep a causa de la disenteria, quan només tenia trenta-sis anys²². Segui com sigui, els seus descobriments suposen un dels episodis més extraordinaris de la història de l'assiriologia, el ressò del qual va arribar fins a Catalunya, tal com ho demostra el manuscrit de Brunet que presentem en aquest article.

4. La traducció de Brunet

La traducció de Brunet de la tauleta XI de l'epopeia de Gilgamesh es troba dins del plec 9 del seu llegat documental dipositat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (signatura AHCB3-288/5D11-3/01), i està datada el març de 1893. El text ocupa un total de disset quartilles manuscrites, totes elles numerades (p. 163-79). Es tracta d'una traducció interlineal de la versió de Smith publicada a *Records of the Past*²³. En l'apèndix d'aquest article adjuntem una edició diplomàtica del treball de Brunet, breument anotada.

Com comentàvem abans, la traducció, lluny de ser un treball acadèmic, és en realitat l'esborrany d'un erudit, fet amb una finalitat que desconeixem. No tenim cap dada que ens porti a pensar que Brunet estigués preparant una nova síntesi sobre història antiga del Pròxim Orient on s'hagués d'inserir aquesta traducció, o algun volum d'edició de fonts primàries d'Egipte i el Pròxim Orient a partir de la sèrie *Records of the Past*. Molt probablement, es tractava només d'un material de treball i/o estudi de l'autor, sense cap previsió de publicació. Tenint en compte tot això, a continuació analitzem les característiques principals del text de Brunet.

Des del punt de vista estilístic, es tracta d'un text molt bàsic, gens subtil i poc acurat. Un únic exemple servirà per il·lustrar aquesta qüestió. Així, un dels trets essencials de la poesia accàdia i, per tant, també de l'epopeia de Gilgamesh,

22. D'AGOSTINO (2007: 37s.); CREGAN-REID (2013).

23. SMITH (1876).

és el paral·lelisme, un recurs estilístic típic d'aquesta tradició. Els paral·lelismes que s'utilitzen més sovint són bàsicament de dos tipus: semàntics o sintàctics. Certament, aquesta característica de la poesia accàdia no atorga als versos un ritme musical, però sí que produeix un ritme intern material i conceptual²⁴. En la seva traducció, Smith va mirar de mantenir la sintaxi original accàdia, fet que, amb algunes dificultats, permetia apreciar alguns dels paral·lelismes del text original. Brunet, en canvi, optà per reordenar la sintaxi de molts dels versos, un fet que impedia observar aquest tret concret de la poesia accàdia:

SMITH: the road that he came may he return in peace,
the great gate open and may he return to his country.
BRUNET: lo camí que farà tornarà en pau, obra
la gran porta y que torne á son país.
Columna IV, línies 41-42

De fet, el caràcter provisional, poc acurat, del text de Brunet s'aprecia constantment al llarg de la traducció. En aquest sentit, un dels elements més característics del treball és l'ús inconsistent dels signes de puntuació i dels accents, un fet que sovint dificulta la lectura i la comprensió de l'escrit:

SMITH: ... I will perform, it shall be done
BRUNET: ... jo executaré això serà fet
Columna I, línia 30
SMITH: Adrahasis a dream they sent, and the judgment of the gods he heard.
When his judgment was accomplished, Bel went up to the midst of the ship.
BRUNET: Hadrhahasis [sic] se dormi y senti lo judici dels deus quan son judici sigue determinat Bel entrá en lo barco.
Columna I, línia 30

Ahora, moltes vegades Brunet va ometre paraules presents en la traducció de Smith, potser per descuit, o potser per voluntat de simplificar el text original mitjançant la supressió d'elements que creia que no aportaven informació substancial:

SMITH: Hea opened his mouth and spake, and said it to me his servant
BRUNET: Hea obri sa boca parla y digué á son servidor
Columna I, línia 32
SMITH: it did eat, it swam, and wandered away, and did not return
BRUNET: menjá volteja per tot y no torná.
Columna III, línia 44
SMITH: fifth the cloak she placed, sixth the *bassat*,
BRUNET: ella posá la tapadora, sisé lo bassat
Columna V, línia 11

24. MILLET (2022: 231s.).

En general, però, la traducció de Brunet és bastant fidel al text de Smith. Tanmateix, a voltes decidia allunyar-se de les propostes de l'assiriòleg anglès i optava per solucions menys literals i més imaginatives:

SMITH: The bright earth to a waste was turned
BRUNET: la brillant terra fou tornada en un desert
Columna II, línia 50

Tot i que Brunet no tenia cap mena de formació filològica específica, ja dèiem abans que sí que gaudia d'un bon coneixement de l'anglès gràcies als seus estudis a la Reial Junta de Comerç de Catalunya. Malgrat tot, en algunes ocasions al llarg de la traducció va cometre errors importants, en confondre algunes paraules angleses amb fonètica o grafia similars (*caves / cows, disease / decease, heard / heart*):

SMITH: ... like caves
BRUNET: ... com vacas
Columna I, línia 36

SMITH: his disease in the water to beauty may it turn,
BRUNET: sa mort en el aygua li torna la bellesa
Columna V, línia 24

SMITH: Izdubar, this in his hearing heard, and
BRUNET: Izdubar, aixó en son atent cor y
Columna V, línia 51

Des d'un punt de vista estrictament tècnic, és evident que Brunet desconeixia les convencions essencials de l'edició i traducció de textos cuneïformes. Així, per exemple, Smith assenyalava les llacunes del text amb punts suspensius i una nota al peu amb el text "Lacunae". Brunet només va incloure els punts suspensius, i va eliminar les notes. Fins i tot, en ocasions ni tan sols va incloure els punts suspensius, pel que no deixava cap constància de l'existència d'una llacuna al text original:

SMITH: Who then will be saved? Hea the words understood ...
And Hea knew all things ...
BRUNET: Qui donchs se salvará. Hea entengué las
paraulas y Hea ho conegué tot.
Columna IV, línies 10 i 11

D'altra banda, la traducció de Smith incloïa alguns aclariments entre parèntesi que miraven de facilitar la lectura i comprensió del text original. Brunet optà sistemàticament per eliminar els parèntesis, per la qual cosa en la seva traducció sembla que els aclariments de Smith formessin part de l'original accadi:

SMITH: (I) his will was hearing and he spoke (to me)
BRUNET: jo sa voluntat estava escoltan y ell me parlaba
Columna I, línia 19

SMITH: (I collected) like the waters of a river, also
 (food) like the dust of the earth, also
 (I collected in) boxes with my hand I placed
 BRUNET: reuní com las ayguas de un riu tambe
 aliments com la pols de la terra, tambe
 reuní en caixas ab mas mans coloqué
 Columna II, línies 18-20

Finalment, cal tenir en compte que quan Smith va publicar la seva traducció, el desxiframent de l'escriptura cuneïforme sumeroaccàdia era un fet relativament recent. Paga la pena recordar que l'any 1857 la Royal Asiatic Society de Londres va organitzar una prova per mirar de concloure si el desxiframent era cert, i esvair així els dubtes que encara existien sobre la qüestió. La prova consistí en facilitar una còpia d'un prisma del rei assiri Tiglat-Pilesser I a quatre pioners de l'assiriologia (Henry Rawlinson, Edward Hincks, Jules Oppert i William Henry Fox Talbot) perquè la traduïssin. Les versions de tots quatre varen ser prou coincidents, per la qual cosa la institució decidí validar el desxiframent²⁵. Això vol dir que la traducció de Smith utilitzada per Brunet es va publicar només dinou anys després del dictamen emès per la Royal Asiatic Society. És lògic, per tant, que existissin encara molts dubtes gramaticals i lexicogràfics al voltant de la llengua accàdia, uns dubtes que Smith assenyalava amb un interrogant entre parèntesi. Brunet, en canvi, optà per eliminar aquells interrogants i així fer invisibles els dubtes:

SMITH: ... his back (?) dies also.
 BRUNET: ... á son detras mort tambe
 Columna V, línia 17

D'acord amb tot el que hem exposat fins aquí, és evident que la traducció de Brunet no pot ser considerada com una traducció acadèmica. L'autor no disposava de la formació filològica necessària per escometre una tasca de tal magnitud. Per tant, com dèiem, el document que presentem té un valor essencialment historiogràfic. Malgrat tot, només si posem en context el treball i la figura de Brunet podem arribar a copsar la veritable importància de la seva contribució.

5. Consideracions finals: Brunet en context

Ja apuntàvem al principi que la primera traducció completa de l'epopeia de Gilgamesh al català feta a partir del text original accadi es va publicar l'any 2007. Com a element de comparació cal notar que, per exemple, la primera traducció alemanya és del 1900²⁶. Queda clar, per tant, que els estudis assiriològics a Catalunya s'han desenvolupat de forma molt tardana i imperfecta respecte al

25. GORDON (1968); BOTTÉRO (1972); DANIELS (1995); FELIU (2007: 53s.); CATHCART (2011); CHARPIN (2022: 45).

26. JENSEN (1900).

nostre context més proper²⁷. Només la creació de l'Institut del Pròxim Orient de la Universitat de Barcelona el 1993 va permetre introduir els estudis assiriològics dins del panorama universitari català, i afavorir així el sorgiment d'especialistes capaços d'estudiar les fonts primàries originals²⁸. Vol dir això que Brunet es va interessar pels estudis assiriològics un segle abans de la seva institucionalització a Catalunya. Per tant, va haver de desenvolupar els seus treballs en un context completament erm, sense biblioteques especialitzades, sense experts amb qui poder consultar dubtes, sense cap mena de suport institucional, en definitiva, en un context intel·lectual que, en el millor dels casos, considerava l'assiriologia com una disciplina exòtica i irrellevant. Així doncs, més enllà de les seves mancances inevitables, la traducció de Brunet que presentem en aquest article té el mèrit enorme de ser un treball pioner i inesperat, desenvolupat en unes circumstàncies del tot inhòspites, que no permetien ni tan sols presagiar la seva existència.

Referències bibliogràfiques

- BARTRA, A. (1963). *La Epopeya de Gilgamesh*. Mèxic: Escuela Nacional de Antropología e Historia.
- BOTTÉRO, J. (1972). «Le déchiffrement 'en cascade' dans le Proche-Orient Ancien entre 1800 et 1930». *Archéologia* 52, p. 37-45.
- BRUNET, J. (1885). *Egipte, Assyria y Babilonia*. Barcelona: La Renaixença.
- (1892). *La creu. Els monuments megalítics*. Barcelona: L'Avenç.
- (1900). *Los Hetheus*. Barcelona: Jaume Vives.
- CATHCART, K. J. (2011). «The Earliest Contributions to the Decipherment of Sumerian and Akkadian». *Cuneiform Digital Library Journal* 1, p. 1-12.
- CHARPIN, D. (2022). *En quête de Ninive. Des savants français à la découverte de la Mésopotamie (1842-1975)*. París: Collège de France.
- COLL, J. (2021). *Segimon Serrallonga Morer (1930-2002). Una biografia intel·lectual*. Vic: Universitat de Vic [Tesi doctoral].
- CONTENAU, G. (1939). *L'épopée de Gilgamesh, poème babylonien*. París: L'Artisan du Livre.
- CREGAN-REID, V. (2013). *Discovering Gilgamesh. Geology, narrative and the historical sublime in Victorian culture*. Manchester: Manchester University Press.
- D'AGOSTINO, F. (2007). *Gilgameš o la conquista de la inmortalidad*. Madrid: Trotta.
- DANIELS, P. (1995). «The Decipherment of Ancient Near Eastern Scripts». A SASSON, J.M. (ed.). *Civilizations of the Ancient Near East*, 1. Nova York: Charles Scribner's Sons, p. 81-93.
- FELIU, L. (2007). *L'escriptura cuneïforme*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- FELIU, L.; MILLET, A. (2007). *El poema de Gilgamesh*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2022). *Poema de Gilgamesh*. Barcelona: Adesiara.
- GEORGE, A.R. (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic. Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts* (2 vol.). Oxford: Oxford University Press.
- GORDON, C. (1968). *Forgotten Scripts. The Story of their Decipherment*. Londres: Thames & Hudson.

27. VIDAL (2016a).

28. VIDAL (2016b).

- JENSEN, P. (1900). *Assyrisch-babylonische Mythen und Epen*. Berlin: Reuther-Reichard.
- MILLET, A. (2022). «La poesia en les literatures semítiques antigues». *Reduccions* 118, p. 225-59.
- RUIZ, J.F. (2012). «Agustí Bartra: Vida mexicana (americana) de un traductor». *Anuari Trilcat* 2, p. 132-57.
- SANMARTÍN, J. (2007). «Antes y después de Gilgamesh». A JUSTEL, J.J. et al. (ed.). *Las aguas primigenias. El Próximo Oriente Antiguo como fuente de civilización*. Zaragoza: Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, p. 221-39.
- SERRALLONGA, S. (2002). *Versions de poesia antiga*. Barcelona: Edicions 62.
- SILVA, J. (2000). *Gilgamesh o la angustia por la muerte (poema babilonio)* (4ª ed.). Mèxic: El Colegio de México.
- SMITH, G. (1876). «The Eleventh Tablet of the Izdubar Legends. The Chaldean Account of the Deluge». A *Records of the Past*. Vol. VII. *Assyrian Texts*. Londres: Bagster and Sons, p. 133-49.
- SPEISER, E.A. (1950). «The Epic of Gilgamesh». A PRITCHARD, J.B. (ed.). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press, p. 73-99.
- VIDAL, J. (2012). «Josep Brunet i Bellet y el origen del interés por la Asiriología en Cataluña». *Aula Orientalis* 30, p. 372-80.
- (2016a). «L'orientalisme antic a Catalunya». *Afers* 85, p. 605-30.
- (2016b). *Historia del Instituto del Próximo Oriente Antiguo (1971-2012)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (2021). «El llegat orientalista de Josep Brunet i Bellet a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona». A FELIU, L.; MILLET, A.; VIDAL, J. (ed.). «*Sentido de un empeño*». *Homenatge a Gregorio del Olmo Lete*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 541-61.
- (2022). «L'estudi de la poesia mesopotàmica a Catalunya durant els segles XIX i XX». *Reduccions* 118, p. 273-84.

Apèndix: Transcripció del manuscrit de Brunet

[p. 163]

La tauleta Onze de las llegendas de Izdubar
La relacio chaldea del Diluvi.

Per George Smith

~~La tauleta~~

La tauleta describint lo diluvi es la onzena de una serie de dotze tauletas describint las aventuras de un heroe qual nom provisionalment li posare Izdubar y que identifico ab Nimrod del Genesis.

Aquestas tauletas descriuhen la vida primitiva y hazanyas de cassa del heroe; sa amiatat ab un fauno o Satyr nomenat Heabani, la conquista de Humbaba un tira que reinaba en lo pais lo amor de Ishtar ó Venus per ell la malaltia, la mort de Heabani y las escursions d'Izdubar pera trobar son trasladat antecessor Hasisadra o Xisuthrus que par sa pietat se deiha habia sigut purtat á la companyia dels deus.

Se suposa que Izdubar ha trobat

[p. 164]

Hasisadra y li pregunta de quin modo se ha fet immortal á lo que en aquesta tauleta Xisuthrus respon contan la historia del diluvi.

Dos principals fragments de aquesta ~~tauleta~~ historia los vaig trobar en la tardor de 1872 en las coleccions de tauletas cuneiformes. Desde mon escrit sobre lo Diluvi en las tauletas llegit á la Societat lo 3 Desembre de 1892 [sic]²⁹ he trubat diferents nous fragments en lo ~~Museu~~ las coleccions del Museo y en mas dos anadas al lloch de Ninive he recullit una dotzena de altres fragments de aquestas llegendas. Aquest augment de material nou me facilita suplir molts porcions que faltan de la llegenda y corretgir altres parts en que per la mutilació u obscuritat del text la traduccio es dificultosa. Aquesta traducció es extractada de la traduccio interlinear publicada en "Transactions of the Society of Biblical Archaeology" Vol. VIII. Pag. 530.

Nota. La mort de aquest sabi autor en Alepo mentres aquestos fragments estaban en premsa, donan un melancolich major interes al text que ell contaba completar á sa tornada.³⁰

[p. 165]

Traducció de la Onzena Tauleta de la Serie de las de Izdubar.

Columna I

1. Izdubar tambe digué á Hasisadra lo remot
2. Jo estich confos ab la materia Hasisadra

29. En l'original apareix la data correcta, és a dir, el 3 de desembre de 1872.

30. El text original inclou una referència a la data exacta de la mort de George Smith (19 d'agost), que Brunet va obviar.

3. porque tu no 'm repeteixes de tu
4. y tu no 'm repeteixes de tu
5. ton acabament, mon cor pera fer guerra
6. te pressa, de tu, jo pujo detras teu
7. ... com ho has fet y en la assamblea dels Deus has sigut colocat vii
8. Asisadra [sic]³¹ á ell, tambe digué a Izdubar
9. Sia revelat á tu Izdubar la oculta historia
10. y lo judici dels deus relativament á tu
11. la ciutat de Suripak [sic],³² la ciutat ahon tu estabas ... colocat
12. aquesta ciutat es vella ... los deus dintre d'ella
13. ... llur servidor los grans deus
14. ... lo deu Anu
15. ... lo deu Elu
16. ... lo deu Ninip
17. y lo deu ... Senyor de Hades

[p. 166]

18. llur voluntat revela en mitj ... y
19. jo sa voluntat estava escoltan y ell me
20. parlaba Surippakite fill de Uratuttu [sic]³³
21. ... feu un barco despres de això ...
22. ... Jo destruiré lo pecador y vida ...
23. mané pujar en lo siti de vida tots ells dintre del barco
24. lo barco que faras
25. ... colze sera la mida de sa llargaria
26. ... colzes lo montant de sa amplaria y alzada
27. ... en lo fondo tira lo.
28. Jo vaig veurer y dir a Hea mon Senyor
29. Hea mon Senyor aixó que me habeu manat
30. ... jo executaré això será fet
31. sere la burla de jovens y vells
32. Hea obri sa boca parla y digué á son servidor
33. ... tu los diras
34. ... ell se ha apartat de mi
35. ... fixat ...
36. ... com vacas
37. ... a dalt y abaix
38. ... junt al barco
39. la inundació que vos enviaré
40. entra y tanca la porta del barco

31. "Hasisadra" al text original.

32. "Surippak" al text original.

33. "Ubaratutu" al text original.

[p. 167]

41. dintre d'ell ton grà y provisions
42. ta riquesa, tas criadas, esclavas, y jovens
43. las bestias del camp, los animals del camp tot ho agafaré y enviaré
44. y tots seran tancats en las portas.
45. Hadrahasis [sic]³⁴ obrí sa boca parla y
46. digué á Hea son Senyor
47. Cada un lo barco no farà ...
48. ... fixat en la terra ...
49. ... jo puch veurer tambe lo barco ...
50. ... en terra lo barco ...
51. fent lo barco que tu manares á mí
52. que en ...

Columna II

1. fort ...
2. en lo dia cinq ... ell
3. en son circuit catorze mesuras ... son quadrat
4. media catorze mesuras ... sobre d'ell
5. vaig posar son sostre, que ... vaig tancar
6. vaig montar en ell per sexta vegada examinant son exterior set vegades – set –³⁵
7. examine son interior vuit vegadas
8. vaig posarhi dintre taulons contra las ayguas
9. vaig veurer esquerdas y vaig tapparlas

[p. 168]

10. vaig extendrer per lo exterior tres mesuras de betum
11. y tres mesuras de betum extengue per lo exterior [sic].³⁶
12. tres ... homens portant sas paneras construiren camaras
13. doné las camaras que ells habian sacrificat
14. dos midas de camaras distribui als mariners
15. á ... foren sacrificats bous
16. ... per cada día
17. en ... vi en receptacles y vi
18. reuní com las ayguas de un riu tambe
19. aliments com la pols de la terra, tambe
20. reuní en caixas ab mas mans coliqué
21. ... Shamas ... material de son barco complet
22. ... fort y
23. los rems de canya del barco mané portar

34. "Adrahasis" al text original.

35. El text original no inclou aquest "– set –".

36. "inside" al text original.

24. dalt i baix ... vingueren en dos tersos d'ell
25. tot lo que jo possehía la forsa d'ell, tot lo que possehia sa forsa plata
26. Tot lo que possehía sa forsa or
27. Tot lo que possehia la forsa la llavor de la vida
28. Tot vaig manar portar ho al barco tots mos servidors mascles y famellas
29. las bestias del camp los animals del camp

[p. 169]

- los fills del poble á tots ells vaig manar pujar
30. una inundació Shamas feu y
  31. parlá dient: en la nit fare plourer desde lo cel.
  32. Entra dins del barco y tanca la porta
  33. Feu caurer un diluvi y parlá dient en la nit
  34. Jo fare plourer copiosament desde lo cel
  35. De día celebré son festival
  36. lo dia de vigilancia vaig tenir por
  37. Vaig entrar en lo barco y tanqué la porta
  38. Pera tancar lo barco done á Buzur-Sadirabi
  39. lo mariner lo palau ab tots sos bens
  40. lo bram de una tormenta al mati estallá
  41. desde l'horizon del cel extenentse mes y mes
  42. Vul en mitj de ella tronaba y
  43. Nebo y Saru anaban devant
  44. Los portadors de trons anaban per montanyas
  45. y plans lo destructor Nergal trastornaba
  46. Ningi anaba al front y tiraba
  47. los esperits portaban destrucció
  48. en llur gloria ells assotaban la terra;
  49. de Vul lo diluvi arribá al cel
  50. la brillant terra fou tornada en un desert.

[p. 170]

Columna III

1. La superfície de la terra com ... escombra
2. destruí tota vida de la faz de la terra ...
3. lo gran diluvi sobre lo poble arribá al cel
4. Lo germá no vegé son germá, no perdan á la gent. En lo cel
5. los deus temeren la tempestat y buscaren
6. refugi; ells pujaren al cel de Anu.
7. los deus com gossos amarrats postrats en multitud.
8. Parlaba Ishtar com un noy
9. pronunciaba la gran deesa son discurs:
10. Tot se habia corromput y per lo tant

11. se obraba mal en presencia dels deus
12. com jo habia profetisat en presencia dels
13. deus mal sobre mal practicaba mon poble
14. Jo la mare había criat ma gent y com
15. los jovens dels peixos omplían la mar.
16. Los deus concernint los esperits ploraban ab
17. mi; los deus sentats en llurs sitis en lamentacions
18. cubrían sos llabis per los mals veniders
19. Sis días y sis nits passaren,
20. lo vent, diluvi y tempestat abrumaren
21. Lo día seté durant ell la tempestat calmá
22. y lo diluvi enter que había destruit com un terremoto calmá

[p. 171]

23. Lo mar mana secar y acabaren lo vent y lo diluvi
24. Vaig veurer lo mar fent un sacudiment
25. y tota la humanitat en corrupció
26. los cadaveres flotaban com canyas
27. Obrí la finestra y la llum me enlluerná
28. passa; vaig sentarme y plorar las llagri-
29. mas me corrian per la cara
30. Vaig percibir la costa de la bora del mar
31. per la extensio de dotze mesuras de terra
32. Lo barco aná á la terra de Nizir
33. la montanya de Nizir detingué lo barco y no fou possible passar mes endevant
34. Lo primer y segon día la montanya igual
35. lo tercer i quart dia lo mateix – detinguts
36. lo quint y sisé dia la montanya igual
37. Durant lo curs del sete día envié un
38. colom y se quedá. Lo colom aná y torná y
39. no trobá un lloch de parada y torná
40. envié una oraneta que quedá aná y torna
41. un lloch de repos no trobá y torná
42. envié un corp y sortí
43. Lo corp aná y vegé los cadavres sobre l'aygua
44. menjá volteja per tot y no torná.

[p. 172]

45. Vaig trauer los animals als quatre vents y vaig bessar una libació
46. Vaig fer un altar al cim de la montanya
47. vaig pendrer set gerras de vi
48. sobre d'ells vaig posar hi canyas pins especies
49. Los Deus se juntaren al cremarho los deus se juntaren á sa bona cremació
50. los deus com sumbe lo sacrifici acceptaren

51. Desde lo antich lo gran Deu en son curs
52. lo gran brillo de Anu había creat. Quan la gloria ...
53. De aquestos deus lo encís al voltant de mon coll no refusaria.

Revers – Columna IV

1. En aquells días jo desitjaba que per sempre no los deixes mes
2. Que los deus vinguen á mon altar
3. que Bel no vingue á mon altar
4. porque no considera y ha fet un diluvi
5. y ha destinat mon poble al abism.
6. Desde antich Bel tambe en sa vía
7. vegé lo barco y vingue Bel y ompli de ira los deus y los esperits
8. Y que ningú queda ab vida que cap home

[p. 173]

se salva del abisme

9. Ninip obrí sa boca parlá y digué al guerrer Bel.
10. Qui donchs se salvará. Hea entengué las
11. paraulas y Hea ho conegué tot.
12. Hea obrí sa boca parla y digue al belicos Bel
13. Tu Princep dels Deus guerrer ...
14. quand estigueres enfadat fores un diluvi
15. lo pecador feu son pecat lo malvat feu mal
16. que lo exaltat no sia parat que lo cautiú no sia deslliurat
17. En lloch de fer un diluvi que los lleons augmenten que los homens sian reduits
18. En lloch de fer un diluvi que los lleopars augmenten y los homens sian reduits
19. en lloch de fer un diluvi que aparezca la fam y lo pais sia destruit
20. En lloch de fer un diluvi que aumente la pestilencia y los homens destruits.
21. Jo no critico lo judici dels deus
22. Hadrahasis [sic]³⁷ se dormi y senti lo judici dels deus quan son judici sigue
23. determinat Bel entrá en lo barco.
24. Me prengué la ma y me feu alsar

[p. 174]

25. feu alsar ma esposa y venir prop meu
26. purifica la terra, establí un contracte y acceptá lo poble
27. En presencia de Hasisadra y del poble;
28. Quand Hasisadra, sa muller y lo poble foren portats als deus
29. llavors Hasisadra habita una plassa allunyada á la boca dels rius
30. Me prengueren y en una remota plassa a la boca dels rius me situaren.
31. En quid á tu á qui los deus han tambe
32. escullit per sa salud que buscares y pregares

37. “Adrahasis” al text original.

33. aquestos sis dias y set nits
34. com en un siti tambe en cercals lo lligan
35. lo camí com una tormenta quedara per ell
36. Hasisadra del mateix modo digue tambe a sa esposa; te anuncio
37. que lo quefe que se agafa á la salut
38. lo camí com una tormenta li quedarà.
39. Sa esposa del mateix modo tambe digue a
40. Hasisadra apartat, purificaho y que lo home sia deixat anar
41. lo camí que farà tornarà en pau, obra
42. la gran porta y que torne á son país.

[p. 175]

43. Hasisadra aixís mateix digue á sa esposa
44. Lo crit de un home te alarma
45. Aixó fa son kurummat en son cap
46. y lo dia que puja lo costat del barco
47. ella obra, ella posa lo kurummat en son cap
48. Y lo dia que puja lo costat del barco
49. primerament lo sabusat de son kurummat
50. después lo mussukat, ters lo radbat quar tø ella obrí son zikaman
51. se posá lo vestit, sisé lo bassat,

Columna V

1. Seté al obrir ella lo purifica y deixá anar lliure al home ...
2. Izdubar del mateix modo digue á Hasisadra
3. De aqueix modo te compadires de mi
4. me has fet conten y me has confortat
5. Hasisadra de aquest modo tambe digué a Izdubar
6. ... ton kurummat
7. ... apartat
8. ... ton kurummat
9. segon lo mussakat ters lo radbat
10. quart ella obrí lo zikaman
11. ella posá la tapadora,³⁸ sisé lo bassat
12. seté al obrir te purifique y deixe lliure

[p. 176]

13. Izdubar del mateix modo digué a
14. Hasisadra ... Hasisadra á tu no vinen
15. ... reunit
16. ... estant en la mort
17. ... á son detras mort tambe

38. Nota de Brunet al peu: "lo abrig ó capa".

18. Hasisadra del mateix modo digue á Ur
19. hamsi lo mariner: Uramsi [sic]³⁹ ... á tu
20. a travésse pera guardarte. Que es ademes de suport
21. l'home que portares antes la mort ha atra
22. pat son cos la malaltia ha destruit la forsa de sos membres
23. Portat Urhamsi, sia netejat
24. sa mort en el aygua li torna la bellesa
25. que tregue sa malaltia y la mar se la emporte, que la salut tinga en sa pell
26. que recobre los cabells de son cap
27. penjant pera cubrir lo vestit de son cos
28. que pugue anar á sa terra y pendrer lo camí
29. que no se trega lo vestit penjant que porte sol
30. Urhamsi lo porta y prengue pera netejar
31. la mort en el aygua lo hermozejá
32. llansá sa malaltia y la mar se la emporta
33. recobra lo cabell de son cap penjant pera

[p. 177]

cubrir lo vestit de son cos

34. pera que pugue anar á sa terra pera que pugue empdrer lo camí
35. lo vestit penjant no tallará sinó lo deixarà
36. Izdubar y Urhamsi viatjaren en lo barco.
37. Ahont estaban anaren
38. Sa muller de aquest modo digué á Hasisadra
39. Izdubar s'en va está satisfet, agreheix lo
40. que li has donat y torna á son país.
41. Y ell s'en portá la despedida de Izdubar
42. y lo barco arribá a la ribera
43. Hasisadra també digué aixís á Izdubar
44. Izdubar tu t'en vas satisfet tu **complires** agrehires
45. lo que he fet per tu y tornas á la terra.
46. Siat revelada Izdubar la verdadera historia
47. y lo judici dels deus te sia relatat
48. Aquest fet com betum ...
49. es renovat com la vista de ...
50. quand un fet ha vingut á la má ...
51. Izdubar, aixó en son atent cor y
52. y reuní grans pedras

Columna VI

1. Ells ho arrastraren y a ...
2. ell porta lo fet ...

39. "Urhamsi" al text original.

[p. 178]

3. apilota las grans pedras
4. á son matxo ...
5. Izdubar aixis mateix digué
6. a Urhamsi: Aquest fet ...
7. Si un home pren en son cor ...
8. que los porte á Erech Suburi
9. ... parla ...
10. Jo donaré una relació y tornaré á ...
11. Per deu kaspu – setanta millas – viatjaren planuria per vint kaspu viatjaren
12. y Izdubar vejé lo bonich ...
13. Per tretze kaspu en mitj de Erech Suburi
14. noble dels homens ...
15. á sa tornada ...
16. ... Izdubar s'acostá ...
17. y per sa cara correren las llagrimas y digue á Urhamsi
18. Per ma desgracia á la tornada
19. per ma desgracia en mon cor perturbat
20. no he fet be á mi mateix
21. y lo lleó de la terra fa be
22. Despues per vint kaspu
23. ... Despues obrí ... lo instrument
24. no aixecá sa paret per ... jo senyalé

[p. 179]

25. Y ells deixaren lo barco a la platja, ells viatjaren vint kaspu lo espay
26. Per trenta kaspu feren la pujada, ells anaren al mitj de Erech Suburi.
27. Izdubar també digue aixos á Urhamsi lo mariner: puja
28. Urhamsi, sobre ahont esta la muralla de Erech
29. anire; lo cilindros estan espargats lo mahons pera encaixarlos no son fets
30. y sos fonaments no estan á sa alsaria
31. una mida del circuit de la ciutat, una mida de plantacions una mida del voltant del temple de Nantur la casa de Ishtar
32. juntas tres midas las divisions de Erech ...

NOTES

Nota a la inscripción de los *nomina episcoporum Oretanorum**

Josep Vilella

Universitat de Barcelona

vilella@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0002-1510-1694>

© del autor

Recepción: 08/02/2024

Aceptación: 07/04/2024

Resumen

Revisión de la lectura de la inscripción, editada recientemente y procedente de las proximidades de la antigua *Oretum* (Calzada de Calatrava), que contiene la lista de los obispos católicos de esta sede, con toda probabilidad completa y dispuesta cronológicamente. Se analiza asimismo la datación de este epígrafe, posterior al siglo VII, y se pone de manifiesto que este texto fue confeccionado a partir de datos existentes en documentos anteriores.

Palabras clave: *Oretum*; obispos católicos; lista episcopal; cronología

Abstract. *A Note to the Inscription of the nomina episcoporum Oretanorum*

A revision of the reading of the inscription, recently edited and coming from the outskirts of ancient *Oretum* (Calzada de Calatrava), which contains the list of the Catholic bishops of this see, likely complete and chronologically disposed. Also, the date of this inscription, later than the seventh century, is analysed, and it is showed that the text was written from the existing data in previous documents.

Keywords: *Oretum*; Catholic bishops; episcopal list; chronology

Una relevante inscripción, en placa rectangular de caliza y con texto mutilado en su parte central e inferior, procedente de Calzada de Calatrava (Ciudad Real) —en cuyas proximidades estaba ubicada la antigua ciudad de *Oretum*—, ha sido recientemente objeto de dos ediciones, ambas acompañadas de buenas fotografías. A la publicación de I. Velázquez¹ —autora de su *editio princeps*— debe añadirse la edición y el estudio que de la misma pieza epigráfica han efectuado,

* Este estudio se ha realizado en el marco del proyecto de investigación PID2019-104448GB-I00 del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades.

1. VELÁZQUEZ (2023a: 55-70). La lectura figura en la p. 59. Esta estudiosa ha proporcionado la primera lectura de la inscripción en VELÁZQUEZ (2023b: 386-87). En la segunda, corrige *aetas* por *metas* (l. 1) y *Laenus* ¿? por *L+en+* (l. 5).

también en el año 2023, A.M. Poveda y J.L. Fuentes². El carácter singular de esta inscripción radica en el hecho de contener la lista —con toda probabilidad completa y dispuesta cronológicamente³— de los obispos oretanos católicos⁴, algunos de cuyos nombres todavía pueden leerse en ella, a pesar de carecer actualmente de una parte considerable del texto original. Con esta inscripción —un elenco de obispos de tiempos visigodos—, son ya cuatro las sedes episcopales hispanas que cuentan con un episcopologio antiguo, aunque meramente nominal. Antes de su reciente publicación, sólo disponíamos de los catálogos de Toledo, Sevilla y Granada (*Iliberri*), pero contenidos en otro tipo de soporte, en el pergamino del códice Emilianense⁵.

La lectura de Velázquez es la siguiente:

- (Crux latina cum alpha et omega) *hic lap(is) · post m̄etas tempor(um) · civita-
tis Horetan̄e s(an)c(t)e ecclesie virginis Marie
priscor(um) antist(ium) hortodoxor(um) n̄(o)m̄(i)n-
i · añet · e · quib(us) primus in sacerdo-
5 tio Facuñdus L+en+ [-] Iocuñdus · Iuli-
us · Iuliolus · [- c. 15 -] in
Stefanu[s - - -]
tium [- - -]
M [- - -]*
- 10 GA[- - -]
SAT[- - -]

Por su parte, Poveda y Fuentes, además de proporcionar un esclarecedor calco de la inscripción, ofrecen la siguiente propuesta:

2. POVEDA y FUENTES (2023: 105-14). La lectura figura en la p. 108.
3. Es cronológica la ordenación seguida en la práctica totalidad de los *nomina episcoporum* tardoantiguos y altomedievales. Ver n. 5.
4. La indicación de que la lista episcopal se limita a los ortodoxos evidencia que en *Oretum* también hubo obispos arrianos.
5. Escorial, ms. d.I.1., fol. 360v. Véase ANTOLÍN (1910: 320-68). Resulta evidente que, en los *nomina episcoporum* relativos al período antiguo, las mayores dudas respecto a su veracidad recaen en los iniciales. Para las listas episcopales y las complejas características de este género histórico, ver PICARD (1988: 395-572, especialmente 537-69). Mientras en la lista toledana aparecen veintinueve nombres antes de *Eufimius* —el obispo que participa en el concilio III de Toledo (año 589)—, en la oretana habría únicamente unos seis antes de *Stefanu[s]* —ver n. 11—, cantidad que parece fidedigna y adecuada a una sede creada con posterioridad a la toledana. La serie episcopal correspondiente a *Oretum* vuelve a poner de manifiesto la existencia de archivos y registros eclesiásticos en todas las sedes, aunque sobre todo en las metropolitanas. Estos patrimonios documentales habrían sido, en la medida de lo posible, protegidos o desplazados a causa de las irrupciones e instalaciones islámicas, con sus complejas consecuencias, frecuentemente aciagas. En realidad, la inscripción de Calzada de Calatrava derivaría de trasladar a un soporte pétreo, para su perduración, una lista conservada, posiblemente en pergamino. Para el elenco toledano —que finaliza en el año 926—, ver VILELLA (2003: 101-19).

- (Crux latina cum alpha et omega) *hic lap(is) · post m̄etas tempor(um) · civita-
tis Horetan̄e s(an)c(t)e eclesie virginis Marie
priscor(um) · antist(ium) · hortodoxor(um) · n(o)m̄(i)n-
i · añet · e · quib(us) · primus in sacerdo-
5 tio Facuñdus Irem[ius?] Iocuñdus · Iuli-
us · Iuliolus [- - -] VM
Stefanu[s - - -]
tiumu[s - - -]
M[- - -]
10 GA[- - -]
SAT[- - -]*

Aunque la lectura de Poveda y Fuentes es muy coincidente con la de Velázquez, existen algunas diferencias entre ellas⁶. En l. 5, después de *Facundus* Velázquez propone *L+en+*⁷, mientras que Poveda y Fuentes *Irem[ius?]*. Al final de l. 6, Velázquez lee *in* y Poveda y Fuentes dan *um*. En l. 8, Velázquez lee *tiumu[---]* y Poveda y Fuentes ofrecen *tiumu[s---]*.

Sin embargo, en l. 5, inmediatamente después de *Facundus* no sigue el nombre de otro obispo, como reiteradamente aducen todos los editores, sino el adverbio *item* —que leemos sin ningún nexo—, cuyo uso además refuerza la expresión *primus in sacerdotio* que antecede a *Facundus* y a este va referida. Tras resaltar el carácter «fundacional» de *Facundus*, el *item*⁸ introduce a los restantes obispos oretanos. Aunque esta parte de la l. 5 está muy dañada, las cuatro letras de *item* se identifican con seguridad: un primer trazo de una línea vertical correspondería a la I, a la que sigue una zona con golpes, pero en la que se reconocen los restos del trazo horizontal de la T y detrás, casi pegado, el ángulo superior de la E y la parte alta de la M. No existe, en cambio, espacio para los siete caracteres del *Irem[ius?]* de Poveda y Fuentes, cuya suposición está en clara contradicción con el calco que ellos mismos facilitan del texto; tampoco para la propuesta de Velázquez, quien sin embargo sí subraya la escasez de espacio⁹. A continuación del término *item*, aparece *Iocundus*, el segundo obispo católico de *Oretum*.

De la inscripción se colige que, cuando fue escrita, ya no existía la sede episcopal de esta ciudad de la *Carthaginiensis*. Por lo que respecta a la iglesia de Santa María Virgen —probablemente la iglesia «catedral» de *Oretum*—, no resulta posible precisar si cuando se grabó la placa todavía perduraba o no; en caso afirmativo, podría haberse ubicado en ella. En puridad, el texto epigráfico menciona a los

6. VELÁZQUEZ (2023a: 59) —donde facilita su lectura completa de la inscripción— omite indicar que tanto *priscor(um)* como *quib(us)* son palabras abreviadas, error que subsana en VELÁZQUEZ (2023a: 61).
7. Anteriormente había propuesto *Laenus* ¿?. Ver n. 1.
8. *Item* está bien atestiguado en las listas episcopales atinentes al período tardoantiguo y altomedieval, caso de las contenidas en el códice Emilianense, ver n. 5.
9. VELÁZQUEZ (2023a: 62) escribe: «tal vez el nombre parcialmente conservado en la l. 5, *L+en+*, tuviese igualmente una abreviatura y/o signo de interpunción, dado el escaso espacio que ocupa donde no hay cabida más que para 5/6 letras, pero no podemos saberlo».

obispos titulares, en el pasado, de esta iglesia, sin que ello necesariamente implique que la inscripción hubiera estado en dicho templo. Después de los cuatro primeros nombres —*Facundus*, *Iocundus*, *Iulius* e *Iuliolus*—, se ha perdido el texto, pero en esta parte no cabrían, al parecer, más de tres antropónimos, de los cuales uno sería *Andonius*, correspondiente al obispo que asiste al concilio III de Toledo, celebrado en el año 589¹⁰. La lista prosigue, en la línea siguiente, con *Stefanu[s]*, sin duda el *Stephanus* oretano atestiguado en el concilio toledano de 597 y en la *Constitutio Carthaginensium sacerdotum*, del año 610¹¹. El lugar que en la lista ocupan u ocuparían —aunque sea por deducción— los obispos de *Oretum* conocidos por otros testimonios aboga también claramente a favor del criterio cronológico seguido en la confección de la serie episcopal, ordenación temporal indicada explícitamente en el caso de *Facundus* y que asimismo parece intuirse en la sucesión de *Iulius* por *Iuliolus*, quienes podrían estar emparentados.

Los obispos oretanos documentados durante el siglo VII¹², cuyos nombres quedarían recogidos, después de *Stefanu[s]*, en las últimas líneas de la inscripción —actualmente perdidas—¹³, son *Amator*¹⁴ —fallecido en 614¹⁵—, *Suabila*, *Maurosus*, *Argemundus*, *Gregorius* y *Marianus*. Estos cinco últimos están atestiguados, respectivamente, en los siguientes concilios toledanos: IV, V y VI (años 633, 636 y 638)¹⁶; VII, VIII, IX y X (años 646, 653, 655 y 656)¹⁷; XI (año 675)¹⁸; XIII, XIV y XV (años 683, 684 y 688)¹⁹; XVI (año 693)²⁰.

De tales constataciones en relación con la nómina episcopal de *Oretum* cabe colegir que no puede situarse antes de los últimos decenios del siglo V —o, más probablemente, ya en el siglo VI— el inicio del episcopado de *Facundus* y, por tanto, de su sede episcopal²¹. Por otra parte, consideramos asimismo que la inscripción es posterior al siglo VII, habida cuenta de que, cuando la placa epigráfica fue grabada, *Oretum* ya no tenía rango episcopal²², rango, sin embargo, que todavía mantenía durante los años noventa de la séptima centuria. Resulta, pues, poco

10. Así lo ha indicado acertadamente VELÁZQUEZ (2023a: 66). Cf. POVEDA y FUENTES (2023: 111). Ver GARCÍA MORENO (1974: 137, n.º 316).
11. GARCÍA MORENO (1974: 137, n.º 317). Cf. VELÁZQUEZ (2023a: 58).
12. GARCÍA MORENO (1974: 137-38, n.º 316-23). Cf. VELÁZQUEZ (2023a: 66); POVEDA y FUENTES (2023: 111-12).
13. La mutilación que presenta la parte inferior de la inscripción imposibilita obtener, con certeza, ningún nombre posterior a *Stefanu[s]*. Cf. VELÁZQUEZ (2023a: 66); POVEDA y FUENTES (2023: 112).
14. GARCÍA MORENO (1974: 137, n.º 318).
15. *IHC* 400 (= 171); *ILCV* 1095; *ICERV* 263; *CIL* II² 13 1382.
16. GARCÍA MORENO (1974: 137, n.º 319).
17. GARCÍA MORENO (1974: 137, n.º 320).
18. GARCÍA MORENO (1974: 137, n.º 321).
19. GARCÍA MORENO (1974: 138, n.º 322).
20. GARCÍA MORENO (1974: 138, n.º 323).
21. POVEDA y FUENTES (2023: 110) consideran plausible, a partir de la lista contenida en esta inscripción, que *Oretum* ya fuera sede episcopal a finales del siglo IV o comienzos del siglo V.
22. VELÁZQUEZ (2023a: 60, 67) se pregunta si la inscripción fue escrita cuando *Oretum* ya ha dejado de ser sede episcopal. Las inscripciones de Santa María de Mijangos (Burgos), San Pedro de Rocas (Orense), San Juan de Baños (Palencia) y San Pedro de la Nave (Zamora) resultarían asimismo de copiar documentos anteriores. Ver: HOYO (2006); CARBONELL y GIMENO (2010: 94-96).

verosímil que, como considera Velázquez, esta inscripción pueda fecharse a finales del siglo VII «tanto por la escritura, compatible con esa época, como por el contenido que hace referencia a la sede episcopal oretana de época visigoda»²³. Aunque no pueda precisarse la cronología de este epígrafe —quizás datado en la parte perdida—, en realidad su grabación y decoración serían, con toda probabilidad, posteriores al final del Reino Visigodo. Tanto la forma de enmarcar la inscripción como la decoración sogueada son mucho más frecuentes en la epigrafía mozárabe que en la visigoda²⁴.

Referencias bibliográficas

- ANTOLÍN, G. (1910). *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, I. Madrid: Imprenta Helénica.
- CARBONELL, J.; GIMENO, H. (2010). «A vueltas con la placa de Nativola (*CIL* II²/5, 652). Nuevos elementos para la reflexión». *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 8, p. 73-96.
- HOYO, J. DEL (2006). «A propósito de la inscripción dedicatoria de San Juan de Baños». En FERNÁNDEZ, C.; GÓMEZ, J. (coords.). *Temptanda viast. Nuevos estudios sobre la poesía epigráfica latina*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona [en formato CD].
- GARCÍA MORENO, L.A. (1974). *Prosopografía del Reino Visigodo de Toledo*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- GONZÁLEZ, J. (2016). *Inscripciones mozárabes de Andalucía*. Sevilla: Athenaica Ediciones Universitarias.
- PICARD, J.-C. (1988). *Le souvenir des évêques. Sépultures, listes épiscopales et culte des évêques en Italie du Nord des origines au Xe siècle*. Roma: École française de Rome.
- POVEDA, A.M.; FUENTES, J.L. (2023). «Inscripción monumental del episcopado visigodo de *Oretum*». *Salduie* 23, p. 105-14.
- VELÁZQUEZ, I. (2023a). «Mención de un grupo de obispos de la sede oretana en una inscripción encontrada en Calzada de Calatrava (Ciudad Real)». *Boletín del archivo epigráfico* 10, p. 55-70. <<https://www.ucm.es/archivoepigraficohispania/num-10-2023>>
- (2023b). «Inscripción episcopal de *Oretum*». En TORRE, J.I. DE LA; ARIAS, E. (coords.). *Atempora. Ciudad Real 2023. Un legado de 350.000 años*. Ciudad Real: Fundación Impulsa Castilla-La Mancha, p. 386-87 [catálogo de la exposición].
- VIELLA, J. (2003). «Los obispos toledanos anteriores al reino visigodo-católico». En GARCÍA MORENO, L.A.; GIL, M.E.; RASCÓN, S; VALLEJO, M. (eds.). *Santos, obispos y reliquias*. Alcalá de Henares: Editorial Universidad de Alcalá, p. 101-19.
23. VELÁZQUEZ (2023a: 55). Esta estudiosa también admite una cronología algo posterior al siglo VII: VELÁZQUEZ (2023a: 62, 67 y 2023b: 386). POVEDA y FUENTES (2023: 111-13) datan el epígrafe a finales del siglo VII o, más probablemente, a inicios del siglo VIII. Por nuestra parte, consideramos que este texto no es, en absoluto, anterior a los primeros asentamientos musulmanes en la zona de *Oretum*, pudiendo incluso ser posterior al siglo VIII. Ver n. 24.
24. Cf. GONZÁLEZ (2016: 15-61). Son numerosos los epígrafes incluidos en este repertorio que presentan ornamentación sogueada: lám. II, VII, X, XI, XXIII, XXXV, LI. VELÁZQUEZ (2023a: 67) escribe: «la escritura, la decoración sogueada y, en su conjunto, la *impaginatio* del texto aconsejan situarla [la inscripción] cronológicamente en el siglo VII, seguramente a finales». POVEDA y FUENTES (2023: 108) indican que esta decoración de banda de entrelazos en forma de ocho constituye un elemento decorativo típico de los siglos VII y VIII.

RESSENYES

COŞKUN, Altay; WENGHOFER, Richard (eds.)
Seleukid Ideology: Creation, Reception and Response
 Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2023, 390 p.
 ISBN 978-3-515-13478-1

Altay Coşkun and Richard Wenghofer have significantly contributed to the advancement of studies on the Seleukid Empire for many years. They have also made great efforts to establish links between various specialists in the Seleukid world, which undoubtedly promotes the exchange of ideas and collective reflection. This, in turn, explains the increasing interest generated by this topic. An instance of this is their frequent attendance at the *Seleukid Study Days*, a vital conference that facilitates academic connections and fosters collaborations, exemplified by Coşkun and Wenghofer's joint publication in this volume.

The friendship between the two editors resulted in them collaborating on *Seleukid Study Day III* (Bordeaux, September 2012). They subsequently organized *Seleukid Study Day VI* (Nipissing University, September 2017), titled *Reception, Response, and Resistance: Reactions to Seleukid Claims to Territorial Hegemony*. This conference sparked their interest in studying the ideology of the Seleukid dynasty and led them both to further explore this topic. The conference on *Culture and Ideology under the Seleucids: An Interdisciplinary Approach*, organised by Eva Anagnostou-Laoutides,

reinforced their interest in Seleukid ideology. Despite the Covid-19 pandemic, the birth of the *Seleukid Lecture Series* in May 2021 became a new meeting point for scholars. This has also added motivation to Coşkun and Wenghofer's interest in Seleukid ideology. Therefore, the authors intend to establish a new link between diverse specialists researching the Seleukid world and articulate the outcomes and musings from extensive years of studying.

The opening chapter (1. "Introduction: The Dialectics of Seleukid Ideology", p. 13-29), written by Altay Coşkun and Richard Wenghofer, examines the fundamental principles of ideology and its relevant areas of study concerned with the Seleukid kings. The authors discuss significant issues arising from the concept of royal power and detail the approaches taken by the rulers to develop the ideological framework of the empire.

The next three chapters are included in the first section of the book and focus on the Seleukid dynasty's strategies to acquire recognition of royal power and to reinforce their kingdom.

The first chapter of this section (2. "Royal Propaganda and the Creation of

Royal Status for Seleukos I”, p. 33-60), written by Kyle Erickson, examines the actions taken by the founder of the Seleukid dynasty to create a legitimization plan through discussions and negotiations with local and regional political entities. To achieve this end, the author analyses diverse modes of imperial propaganda, for instance, historical and mythological accounts that allude to the monarch and coin iconography. Erickson determines that Seleucus chose to shape his own dynastic image, abandoning his ideological connection to Alexander.

In the following chapter, Eva Anagnostou-Laoutides (3. “The King-Ship of the Seleukids: An Alternative Paradigm for the Anchor Symbol”, p. 61-92) examines the reassessment of Seleukid ideological policies in Babylonia. In this context, the author contends that the anchor emblem is not solely a culturally specific allusion to the Graeco-Macedonians but is also symbolically significant to the Mesopotamian people. This is illustrated by the considerable importance of ships in different Semitic myths – including their portrayal within the religious items used in temples – and in the propaganda of the former Near Eastern rulers.

In the upcoming chapter, Altay Coşkun (4. “The First Seleukid Benefactions in Miletos and the Creation of a Dynastic Ideology”, p. 93-111) reviews the relations between Seleucus I and Miletus, focusing on the honorary decrees passed by the civic community. The author highlights the integral role of Demodamas and the sanctuary of Didyma in Seleukid governance in Asia Minor and the selection of Apollo as the dynasty’s patron. The author also underscores the intricacy of the association between the monarch and the city, which held an advantageous status and preserved its independence.

The next section focuses on the Seleukid court and its relationship with the territorial powers of the empire, emphasising on the polarity between the autochthonous governments and the royal jurisdiction over the land.

In the fifth chapter, Babet Edelmann-Singer (5. “Material Culture, Ritual Performance, and Seleukid Rule: Antiochos IV and the Procession at Daphne in 166 BCE”, p. 115-34) analyses the parade of Daphne as a response to the victory of Aemilius Paulus and as a means of legitimising Seleukid rule. The author also highlights how the parade embodied Antiochos’ fusion of local Eastern traditions with his universalist aspirations.

The next chapter, written by Stephen Harrison (6. “Antiochos at Daphne and Xerxes at Sardeis: A Comparative Perspective on the Seleukid Vision of Empire and the Creation of a Dynastic Ideology”, p. 135-58), compares various Achaemenid testimonies – these include the royal processions described by Herodotus, the Apadana reliefs, and the Behistun inscription – with the Daphne parade, which is discussed by Polybius, Athenaeus, and Diodorus. For the author, in both Persian and Graeco-Macedonian contexts, these displays symbolized a desire to establish consistency in imperial rule. It is equally important to note the unifying role of both models of monarchy, considering the ethnic and cultural diversity of the subjects.

The seventh chapter, written by Rolf Strootman (7. “Ritual Mutilation and the Construction of Treason: The Execution of Molon and Achaïos by Antiochos III”, p. 159-76) examines a paradigmatic example of a Seleukid ruler who acted based on culturally Persian values. The author highlights that mutilation is necessary as a result of a revolt against the king’s power, which was only pacified by banishing the rebels to a world outside of civilized society.

The ensuing chapter, authored by Ben Scolnic (8. “Second-Hand Propaganda: Polybius and Zeno on the Role of Antiochos IV at the Battle of Panion”, p. 177-97), delves into the Battle of Panion to illustrate the pro-Seleukid bias of Polybius’ source, Zeno of Rhodes. Scolnic argues that Zeno, or possibly other Seleukid officials, invented Antiochos IV’s involvement in the battle, a claim that is dismissed by Polybius due to

his personal animosity towards the Seleukid king.

Section III comprises two investigations into local opposition to Seleukid authority.

Deirdre Klokow's chapter (9. "Connectivity and Rural Spaces in the Seleukid Empire", p. 201-18) highlights Seleukid control of land ownership as a means of territorial subjugation and the reaction of the native inhabitants. To this end, Klokow scrutinizes two important documents: *OGIS* 225 inscription and the "Lehmann-text" cuneiform tablet.

The second and last chapter of the section, authored by Gillian Ramsay (10. "Rebel *Poleis*: The Politics of Anti-Seleukid Violence", p. 219-34), examines the uprisings of multiple *póleis* against Seleukid authority, underscoring the regional nature of the rebellions in contrast to overarching justifications. The scholar highlights the potential communication breakdown between the monarch and the city as the root cause of the conflicts. Ramsay also stresses the employment of euphemistic language in Seleukid propaganda to mask the true reasons behind the uprisings.

Section IV comprises of three studies that examine the exercise of Seleukid rule in relation with the Armenians and the Jews.

Germain Payen's (11. "Le royaume artaxiade dans l'empire séleucide: de dominé à dominant [190-55 a.C.]", p. 237-60) explores the peripheral nature of the Armenian kingdom concerning the Seleukid Empire and its gradual increase in autonomy, primarily after the Peace of Apamea (188 BCE).

In chapter twelve (12. "*Śar* Wars: How a Judean Author in the 160's BCE Transformed a Ptolemaic View of Hellenistic History into a Theology for His Time", p. 261-82), Ben Scolnic argues that the eleventh chapter of the *Book of Daniel* likely originates from a Ptolemaic source due to its anti-Seleukid tone. The author suggests that the content stems from a rewritten account of the wars of the Diadochi adapted to the circumstances

of the Jews during Antiochus IV's reign. Scolnic additionally contends that the term *śar*, which occurs frequently in the text, can be applied to both earthly kings and divine beings, leading to a potential dual interpretation of the conflict between the Seleukids and Ptolemies – one on an earthly plane and the other on a heavenly plane.

In the last chapter of this section, Eran Almagor (13. "'To All Parts of the Kingdom': The *Book of Esther* and Other Jewish Responses to Seleukid Rule", p. 283-315) emphasizes the existence of several Jewish sources that depict the Seleukids in a relatively positive light, particularly the *Book of Esther* which was composed during the Seleukid era. Almagor's analysis suggests that the content of the book implies acceptance of Seleukid authority in Judea, in contrast to the portrayal in Maccabees I and II.

Section V comprises two examinations on Seleukid royal ideology and its legitimation claims, accompanied by displays of fidelity to the monarch.

In the next chapter, Richard Wenghofer (14. "Diplomatic Resistance to Seleukid Hegemony", p. 319-42), analyses *OGIS* 222, 229 and 223 civic decrees and contends that they mask their defiance to Seleukid authority behind established phrasing. The author recommends reviewing extant resources to reassess the effectiveness of Seleukid influence campaigns.

As a counterpart, the last chapter, written by Altay Coşkun (15. "The Efficacy of Ideological Discourse: Loyalty to the Seleukid Dynasty in Babylonia, Judaea, and Asia Minor", p. 343-66), focuses on some specific regions and contends that the propaganda strategies employed by the Seleukids resulted in a considerable amount of genuine backing from the populace. Imperial propaganda, according to the author, embodies the convergence of interests between the dynasty and indigenous powers. It is noted that these powers had often backed the Graeco-Macedonian monarchs without undue coercion being exerted.

Overall, the work edited by Coşkun and Wenghofer provides a fascinating insight into the ideological principles of the Seleukid Empire. The book features contributions from prominent experts in the field, with a collaborative approach from specialists across varying disciplines, allowing for an extensive examination of some aspects regarding the territorial diversity under Seleukid rule. Thus, this book assesses the role of the indigenous population and their interaction with the Graeco-Macedonians, a

topic of current relevance in Seleukid studies. This has immense significance for the progress of research on the Seleukid rule from a broad non-Hellenocentric perspective and avoiding outdated clichés.

Raül Navas Moreno

Universitat Autònoma de Barcelona
<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.186>

GONZÁLEZ TOBAR, Iván

La production d'amphores à huile dans la moyenne vallée du Guadalquivir (conventus Cordubensis, province de Bétique)

Barcelona: Universitat de Barcelona, Col·lecció «Instrumenta» 84, 2023, 854 p.
 ISBN 978-84-9168-939-3

El llibre que es presenta a continuació és una altra de les publicacions de la col·lecció «Instrumenta» i suposa un salt qualitatiu en la recerca sobre les produccions d'àmfores oliàries de la vall del Guadalquivir. Si en els darrers anys hi hagut un gran avenç en l'estudi de l'epigrafia de les àmfores Dressel 20 i 23 de la mà de Piero Berni (2008)¹ i Juan Moros (2021)², tant pel que fa a l'associació dels segells al territori de la vall del Guadalquivir com a la interpretació de la seva funció, el treball d'Iván González Tobar proporciona una nova dimensió arqueològica a l'estudi d'aquestes àmfores.

Ja des del 1977, José Remesal (1977-78)³ demanava una visió holística arqueològica per analitzar la economia oleícola bètica combinant les dades obtingudes per les

prospeccions terrestres realitzades, a càrrec de William Clark-Maxwell, George Bonsor i Michel Ponsich, amb l'excavació de terrisseries d'àmfores, l'excavació de vil·les productores d'oli i l'anàlisi de l'epigrafia amfòrica. No és fins el 2013-2015 que el projecte *Oleastro* dirigit per Stéphane Mauné (CNRS-Montpellier) i Enrique García Vargas (Universidad de Sevilla) posa en pràctica aquesta filosofia fent un estudi sistemàtic de la vall del Genil (*conventus Astigitanus*) a partir de la terrisseria de Las Delicias, a Écija (Sevilla) (Bourgeon, 2021)⁴. La continuació del projecte, entre el 2016 i el 2019, va afegir l'estudi dels altres dos *conventus* de la vall de Guadalquivir, a partir de dues tesis doctorals, amb la codirecció d'Enrique Melchor Gil: el *conven-*

1. BERNI, P. (2008). *Epigrafia anfòrica de la Bètica. Nuevas formas de análisis*. «Instrumenta» 29. Barcelona: Universitat de Barcelona.
2. MOROS, J. (2021). *Organización productiva de las ánforas olearias béticas (Dressel 20, ca. 30-270 d.C.)*. «Instrumenta» 77. Barcelona: Universitat de Barcelona.
3. REMESAL, J. (1977-78). «La economía oleícola de la Bética: nuevas formas de análisis». *AEspA* 50-51, p. 87-142.
4. BOURGEON, O. (2021). *La production d'amphores à huile dans la vallée du Genil (Ier-Ve s. ap. J.-C.)*. *Contribution à l'histoire socio-économique de la Bétique romaine*. «Instrumenta» 73. Barcelona: Universitat de Barcelona.

tus Hispalensis (Desbonnets, 2018)⁵ i el *Cordubensis* (González Tobar, 2020). Dins d'aquest context es situa la tesi i el llibre d'Iván González Tobar, que analitza el *conventus* més allunyat de la costa bètica, el *Cordubensis*, seu de la capital de la província i potser el més desconegut dels tres.

El primer capítol ens situa en el marc territorial i temporal: constitueix un gran quadre geohistòric que combina les fonts literàries antigues que citen aquest *conventus*, com el geògraf Estrabó, amb els condicionants climàtics, la naturalesa geomorfològica del riu Guadalquivir i els grans centres urbans de la província, incloent-hi alguns dels seus personatges i famílies més rellevants. A part de les principals característiques naturals, també es defineixen les principals vies construïdes pels romans per configurar les comunicacions terrestres del *conventus*. Com a complement, el segon capítol ens descriu la historiografia de l'estudi d'aquest *conventus*, que, tal com l'autor fa palès, encara és força incomplet, ja que estan pendents de ser-hi descobertes nombroses *figlinae*.

El tercer capítol és un dels destacats dins de la publicació, perquè tracta de la metodologia d'estudi, que s'ha aplicat no tan sols al *conventus Cordubensis*. Aquesta aportació del projecte *Oleastro* permet mantenir una certa homogeneïtat en la forma d'adquisició de dades de les tres zones de producció afectades (p. 57), però també a qualsevol altra regió productora amb àmfores. A part de la prospecció a peu per mitjà de GPS amb distàncies de tres metres entre prospectors, són innovadors els mostreigs de densitats (*rassamblages*) per veure concentracions en els camps, que després es combinen amb les prospeccions de fotografies tèrmiques (càmera tèrmica Optris PI) i geofísica (geomagnètica, GEM, i electromagnètica, EM38 Geonics). Amb aquest tercer capítol conclou la primera part introductòria del llibre.

La segona part inclou tota la documentació obtinguda de la prospecció i recollida de dades, no solament de terrisseries conegudes i d'altres potencials, sinó també de vil·les productores d'oli, zones residencials i, fins tot, agrupacions de poblacions petites (com poden ser el tipus de *vicus* o *pagus*). Aquest gran catàleg de dades també incorpora l'estudi de l'epigrafia relacionada amb cada terrisseria, les subtipologies amfòriques, tant de Dressel 20 com d'altres envasos (Haltern 70 o Dressel 2-4), i, fins i tot, de ceràmica comuna.

En alguns dels jaciments, com El Mohíno, a Palma del Río, o Fuente de las Peces, a Fuente Palmera, ambdós a la província de Còrdova, es combinen les metodologies i es pot apreciar el gran potencial per localitzar els forns ceràmics en camps plens de material gràcies a les imatges tèrmiques i la geofísica. A més, a partir de les excavacions d'aquests dos centres es pot veure l'evolució de les terrisseries al llarg del temps, les fases de producció de cada forn i, fins i tot, el volum de producció de cada tipologia. Per primer cop, s'han identificat produccions d'envasos anteriors a les Dressel 20, com les Ovoides 4 i 5, o les Oberaden 83 i Haltern 71, tipologies de finals del segle I aC.

Si només amb el catàleg de jaciments i la seva documentació es podria dir que estem davant una obra remarcable, caldria destacar també la tercera part del llibre que es focalitza en l'anàlisi de les dades. Es tracta de la part més original del llibre i en què es mostra el potencial de l'autor. Primer en qüestions metodològiques de com definir una terrisseria a partir del registre arqueològic, sobretot de prospecció, i després en la seva dimensió epigràfica de com interpretar els termes des segells com *FIG(lina)*, topònims, *P(ortus)*, *OF(icina)* o *fundus*. Aquesta anàlisi epigràfica lliga amb el treball previ de Piero Berni i Juan Moros, però va més

5. DESBONNETS, Q. (2018). *Les ateliers d'amphores à huile dels conventus d'Hispalis (Séville, Espagne). Caractérisation et étude d'une zone de production de la province romaine de la Bétique (1er s. av. JC - 1re s. ap.)*. Tesi inèdita. Universitè de Montpellier 3.

enllà en cercar una dimensió arqueològica, relacionant la terrisseria amb d'altres jaciments. En el marc de la seva anàlisi epigràfica també estudia els gentilicis, la presència de noms femenins dins dels β i δ dels *tituli picti*, així com l'onomàstica grega i indígena en els segells. D'una banda, es relaciona cada *figlina* amb la seva proximitat al riu i segons si està aïllada o, al contrari, es vincula a d'altres terrisseries, que podrien actuar com a sucursals, o a d'altres llocs de producció d'oli, zones residencials (per exemple vil·les) o hàbitats propers, com El Mohíno o Las Delicias. D'altra banda, s'intenta vincular les dimensions de cada terrisseria amb la zona d'aprovisionament dels seus productes, o sigui els camps d'oliveres que proporcionarien l'oli per omplir les seves àmfores. Això obliga a fer uns càlculs de producció d'algunes terrisseries a partir de les evidències ceràmiques només de les prospeccions. Sens dubte, un exercici teòric summament interessant.

Tal com diem, a part de les àmfores Dressel 20, el seu catàleg proporciona dades d'altres tipologies que fins ara havien quedat relegades en altres treballs de prospecció. A partir de les excavacions a El Mohíno, l'autor pot analitzar la producció dels predecessors de la Dressel 20 (Haltern

71/Oberaden 83), també la dispersió de la producció de les Haltern 70 vinàries i la seva cronologia, així com de les Dressel 2-4 i les Dressel 28. Així mateix, en el cas de les Dressel 20, a partir dels 1.018 exemples de vores recollits, es planteja l'evolució cronològica de la seva producció en el *conventus Cordubensis*, establint el moment més àlgid en la primera meitat del segle II d.C.

Com a conclusió, una obra molt recomanable per a l'estudi de l'economia romana de la Bètica des d'una perspectiva més arqueològica. En aquest sentit, el treball convida a revisar novament alguns territoris de producció, a més de la Bètica, que han deixat la seva petjada en un gran nombre de restes amfòriques i una epigrafia que, a vegades, són de difícil interpretació. La proposta metodològica d'Ivan González Tobar d'anàlisi d'aquests territoris obre un nou ventall de possibilitats que fins ara no s'havien abordat.

Cèsar Carreras Monfort

Universitat Autònoma de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.199>

© de l'autor

GOREY, Matthew M.

Atomism in the Aeneid. Physics, Politics, and Cosmological Disorder

Oxford: Oxford University Press, 2021, 184 p.

ISBN 978-0-19-751874-8

A la extensa línia de investigació ocupada en el anàlisi intertextual entre Lucrecio y Virgilio¹ se suma la tesis doctoral de Matthew Gorey, publicada en el 2021 por la Universidad de Oxford. El volumen, com-

puesto por seis segmentos (una introducción y cinco capítulos), explora el empleo virgiliano de la imagería atomista como «hostilidad filosófica», sosteniendo que en la *Eneida* el desorden atómico aparece

1. Postulada en el II d.C. por Aulo Gelio, los primeros registros conservados de su estudio pertenecen a Servio y Macrobio (ss. IV y V d.C.). Fue retomada en el siglo XX por W. Merrill, C. Bailey, G. Hadzsits, y radicalmente profundizada por su mayor exponente, P. Hardie —entre otros académicos, que no logran agotar la lista, como B. Farrington, D. Ross, J. Farrell, M. Gale, M. Gigante, R. Florio, R. Tarrant, S. Harrison—.

representado negativamente, a fin de contribuir con una lectura general del poema hacia la teleología y el orden.

El apartado «Introducción», por un lado (p. 3-11), delimita y describe tres campos de interpretación sobre los que ha versado, desde el siglo pasado, la bibliografía sobre la alusión lucreciana en Virgilio: uno, prominente en el examen de las *Geórgicas* durante las últimas tres décadas, interpreta los intertextos como imitación estilística del género y del tono del *De rerum natura* (*DRN*), desprovista de una resignificación filosófica en el nuevo contexto; otro, minoritario, opuesto al primero y de datación más temprana, que observa en la *Eneida* una intencionada adhesión y promoción oculta a la filosofía epicúrea, contrarias a las lecturas proestoicas tradicionalmente establecidas; y, por último, un enfoque muy difundido en el siglo pasado y predominante desde la década de los noventa, conocido como «alusión polémica», que identifica una estrecha dependencia lingüística del *DRN*, inescindible de la inversión total de su doctrina. Si bien la tesis sintetiza elementos de los tres enfoques, se asienta sólidamente en la tercera aproximación. Así, procura contribuir con el estudio más representativo de esta materia, *Virgil's Aeneid, Cosmos and Imperium* (1986)², mostrando cómo algunas referencias al atomismo lucreciano, en lugar de invertir su contenido, constituyen metáforas filosóficas de desorden, funcionales al texto. Por otro lado (p. 11-17), la introducción revisa el uso antiguo y moderno de la alegoría filosófica como método para interpretar la *Eneida*. En primera instancia, postula que, al mismo tiempo que el movimiento atómico representa metafóricamente el desorden cósmico, se erige en la narración como antagonista filosófico de un conflicto alegórico mayor, al que Eneas deberá vencer. En segunda instancia, sostiene que Virgilio desarrolla ese conflicto mediante un proceso diegético dinámico, a diferencia de la visión estática de los estudios situados en

la alusión polémica, que omiten esa posibilidad, debido al desplazamiento apriorístico de resignificación lucreciana que implica su método.

El inicio del primer capítulo (p. 18-30), «Characterizations of Epicurean Atomism», describe los aspectos fundamentales de la tradición filosófica atomística, desde su fundación, con Leucipo y Demócrito, hasta las contribuciones de Epicuro (la finitud de las clases de átomos y el *clinamen*). Las páginas siguientes (p. 30-48) revisan las críticas de Aristóteles y Cicerón al atomismo. Para Aristóteles, consiste en una física gobernada por el azar (*τύχη*), los accidentes (*αὐτόματα*) y el desorden (*ἀταξία*) y, como tal, una imposibilidad ontológica de cualquier tipo de cosmos. La esencia de estos argumentos reaparece en los interlocutores estoicos y escépticos de Cicerón, con la diferencia de que el orador romano se sirve de metáforas ligadas a la violencia humana y al desorden político para caracterizar los átomos (además de ridiculizar el *clinamen*). La idea central del capítulo es que, aunque la física de los primeros atomistas y del epicureísmo defiende principios mecánicos asociados al equilibrio, la razón y el orden, Virgilio, en su plasmación de los intertextos lucrecianos, recupera de manera tendenciosa las nociones de desorden, confusión y violencia, presentes en las fuentes antimaterialistas y antiepicúreas. Así, el poeta despliega la imaginería atomista cuando peligra el establecimiento del *imperium* romano y del orden cósmico.

De este *modus operandi* virgiliano se ocupa el segundo capítulo, «Trojans under the Influence of Atomism (Epic Winners)», que examina cinco episodios obstaculizadores de la misión fundadora de Eneas. Primero (p. 53-69), focaliza en la tormenta inicial del poema (*A.* 1, 42-156), cuyos intertextos lucrecianos demostrarían las falencias de todo orden natural y político que, como el atomismo, carece de un principio conductor dominante e inteligente.

2. HARDIE, P. (1986). *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*. Oxford: Clarendon Press.

Segundo (p. 69-73), indaga algunos pasajes de la caída de Troya (*A.* 2, 351-66) que desvelan, a semejanza de la escena anterior, la imagen destructiva del mundo en ausencia de una organización y protección divinas. Tercero (p. 73-75), exhibe el mecanismo atómico con que se describe la peste de Creta (*A.* 3, 135-42), enmarcada en un contexto mítico caótico pero asociada temáticamente y lingüísticamente a la peste de Atenas referida por Lucrecio (6, 1138-286). Cuarto (p. 75-86), analiza tres momentos en los que Virgilio se apropia del *DRN* para materializar la vacilación que sufre Eneas y, en consecuencia, el peligro que corre su empresa ante: por un lado, el mandato de abandonar Cartago (*A.* 4, 285-86); por otro, el incendio de las naves en las costas de Sicilia (*A.* 5, 701-3); y, por último, la preparación de las tropas del Lacio, precedente al estallido de la guerra (*A.* 8, 20-25).

Por el contrario, el tercer capítulo, «Non-Trojans under the Influence of Atomism (Epic Losers)», estudia la hostilidad de la *Eneida* hacia la física epicúrea, a partir de la caracterización atómica de los adversarios del destino romano. Específicamente, se centra en los fracasos o muertes de Dido, Turno y Mecencio, en el marco del conflicto alegórico entre cosmogonías teleológicas y no-teleológicas que, a su vez, incluye la rivalidad histórica de Roma con Cartago, Ardea y Etruria. Las páginas dedicadas a Dido (p. 88-92) proponen contribuir con lecturas eticoepicúreas que se han realizado del personaje, añadiendo que la representación del fracaso de esta ética culmina, irónicamente, mediante la manipulación semántica del hipertexto lucreciano en el momento de su suicidio. Un mecanismo intertextual similar evidencia el segmento siguiente (p. 92-97), donde se revisa la utilización de la terminología atomista en un momento de equilibrio bélico del canto décimo (vv. 354-61). La sección sobre Turno (p. 97-106) desvela algunos trazos léxicos del *DRN* (*cauus, morte obita, uolitare figura*) que componen la descripción del fantasma de Eneas (*A.* 10, 633-65), postulando

que Virgilio intenta asociar la frustración de Turno con el fracaso del materialismo epicúreo. El capítulo finaliza con el análisis de la muerte de Mecencio (p. 106-10), abordado desde la teoría psicológica epicúrea. Como en el caso de Dido, evocaría la inestabilidad y el desorden del atomismo.

Los episodios precedentemente mencionados presagiarían el rechazo definitivo de la cosmología atómica, alegorizado a gran escala en la derrota final de Turno por Eneas. Este asunto se trata en el capítulo cuarto, «Turnus and the End of the Epicurean World», que comienza con el estudio del «ataque atómico» de Turno a Eumedes (p. 114-24) en el segundo tercio del canto duodécimo (*A.* 12, 353-61). El lanzamiento de la jabalina (*iaculo longum per inane secutus*, 354) enfrentaría el desorden atómico con símbolos del poder político romano —como la agrimensura y la fundación de ciudades— y, al mismo tiempo, preanunciaría, aunque de modo contrapuesto, la escena final entre el caudillo troyano y el rútilo. Las páginas sucesivas (p. 124-29) focalizan en la «violencia cósmica» que demuestran ambos jefes cuando se lanzan al combate (*A.* 12, 521-26), descriptos mediante un símil de ascendencia homérica (*Il.* 4, 452-56; 16, 384-93) pero modelizado a través de la fraseología de Lucrecio (1, 277-89). A continuación (p. 129-43), se examina el intento fallido de Turno por doblegar a Eneas con una roca de gran tamaño (*A.* 12, 896-913), contrastado, por la similitud léxica (*uacuum per inane uolutus*, 906) y argumental, con el enfrentamiento previo entre el rútilo y Eumedes. Turno representaría ya no una amenaza para el futuro romano, sino el fracaso de la física atomista, tanto en el nivel personal como cosmológico, frente a la victoria alegórica del orden y la teleología, encarnada por Eneas. El final del capítulo (p. 144-46) retoma breves aspectos de la escena entre Turno y Eumedes, para añadir algunas miradas políticas e ideológicas al tradicional debate entre optimistas y pesimistas.

El último apartado, «Atomism and the Worldview of the *Aeneid*» (p. 149-56),

resume los temas centrales que estructuran el libro, con el propósito de evaluar en qué medida la observación del atomismo en la *Eneida* favorece la comprensión conjunta del poema. Primero, retoma y finaliza el análisis de la ideología y los discursos filosóficos que orientan el poema hacia la teleología y la jerarquía, entendidas como preferencia multivalente del poeta («is never exclusively literary or philosophical —or exclusively political, religious, or mythological», p. 152). Segundo, encuentra posibles conexiones entre la formación epicúrea de Virgilio y el uso del atomismo como metáfora de desorden. Tercero, propone orientaciones para estudios posteriores acerca de la alusión lucreciana en la *Eneida*, por ejemplo, un análisis como el de Knauer³ con Homero o el de Nelis⁴ con Apolonio de Rodas. También, la indagación del vínculo entre Virgilio y la historia de las ideas o el examen de la recepción del atomismo epicúreo en autores posvirgilianos.

A primera vista, la tesis central del libro parece poco convincente, si se considera que el atomismo, desde sus fundadores hasta Lucrecio, fue evolucionando hasta conformar una doctrina totalmente opuesta al desorden. En este sentido, hay tres principios fundamentales de la física epicúrea —que Gorey destaca en el primer capítulo—: el *clinamen*, garante del libre albedrío; la finitud tanto de las clases atómicas como del número de combinaciones, y las leyes de isonomía universal y de distribución equilibrada. Además, aunque las fuentes antimaterialistas hostiles al atomismo parecerían conformar una amplia tradición («hostile critiques of earlier non-atomist philosophers», p. 3; «major philosophers in antiquity that opposed atomism», p. 30), solo se examinan algunos pasajes de Aristóteles,

para la idea de desorden y azar, y de Cicerón, para las metáforas políticas. Las críticas de este último, como ha sido objetado⁵, no parecen adscribirse a una práctica generalizada que vincule la doctrina atomista con el desorden político. Por lo tanto, resultaría extraño que Virgilio, cuya apropiación del atomismo lucreciano es profusa y sustanciosa, se haya servido de tan pocos testimonios para combatir alegóricamente en la *Eneida* una doctrina tan fuertemente asentada en el orden (a tal punto que en el *DRN* no se menciona la palabra ‘caos’). Así y todo, si se realiza un repaso liminar del uso en la *Eneida* de la fraseología atomista, tomada de los dos primeros libros del *DRN* y no señalada en la monografía, muchos resultados jugarían a favor de Gorey: la muerte de Palante (*transuerberat ictu*, *A.* 10, 484) remite a la teoría lucreciana sobre la disgregación de las cosas (*diuerberet ictu*, *Lucr.* 1, 222); paralelamente, la variante *in unum* en posición final del verso (*Lucr.* 1, 397), utilizada en la demostración de la existencia del vacío, guarda una sutil relación con las tristes palabras de Evandro (*si uisurus eum uiuo et uenturus in unum*, *A.* 8, 576); asimismo, en la física epicúrea los cuerpos llenan el vacío (*loca completent*, *Lucr.* 1, 522) como los soldados la mansión de Príamo (*late loca milite completent*, *A.* 2, 495); en el catálogo del canto séptimo, los batallones de Turno son tan densos (*agmina densentur*, 794) como las partes mínimas que componen la estructura del átomo (*agmine condense... explent*, *Lucr.* 1, 606); Lucrecio dice que los átomos están agitados siempre por un movimiento continuo y variado (*uariatoque exercita motu*, *Lucr.* 2, 97), como los corazones de los rútuos antes de romper los pactos (*et uario misceri pectora motu*, *A.* 12, 217), motivo

3. KNAUER, G. (1964). *Die Aeneis und Homer: Studien zur poetischen Technik Vergils mit Listen der Homerzitate in der Aeneis*. Gotinga: Vandenhoeck & Ruprecht.
4. NELIS, D. (2001). *Vergil's Aeneid and the Argonautica of Apollonius Rhodius*. Leeds: Francis Cairns.
5. NETHERCUT, J. (2022). [Reseña del libro *Atomism in the Aeneid. Physics, Politics, and Cosmological Disorder*, de Matthew M. Gorey]. *CJ* <<https://cj.camws.org/node/1487>>.

por el cual interviene Yuturna y pone en peligro el destino de los troyanos; así como el dolor se produce por la agitación interna de los átomos (*trepidant... intus*, Lucr. 2, 965), de igual manera tiemblan de miedo los troyanos que se encuentran dentro de la torre incendiada por Turno (*trepidare intus*, A. 9, 538).

El trabajo de Gorey puede servirle al investigador interesado tanto en la obra de Virgilio y Lucrecio como en los estudios intertextuales dedicados a la época augusta. La claridad de las ideas no solo sobresale por la coherencia con que el estudioso desarrolla la hipótesis en cada segmento del análisis, sino también por la estructuración ordenada que exhiben los capítulos, cada uno de ellos con una introducción, un desarrollo y una conclusión bien definidas, que facilitan la exposición. Asimismo, los índices que aparecen al final del libro agilizan la búsqueda de pasajes citados y términos relevantes a la investigación. Cabe resaltar que los textos referidos en latín, griego

antiguo, alemán, francés e italiano contienen su correspondiente traducción al inglés. A su vez, las citas griegas y latinas destacadas se repiten cuando lo requiere el curso del análisis. Por último, es preciso decir que la reflexión sobre la alusión entre dos autores como Lucrecio y Virgilio demanda una labor exhaustiva de lectura, análisis y selección bibliográficas. Cualquier estudio posterior que aborde este tema de investigación se beneficiará tanto por la bibliografía actualizada que ofrece Gorey como por las dos secciones mencionadas arriba: el trazado de los enfoques globales a los intertextos lucrecianos y las orientaciones para futuros análisis.

Franco Andrés Lucarelli

Universidad Nacional del Sur

<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.181>

© del autor

LICHT, Tino von (eingeleitet, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von)
Walahfrid Strabo, De imagine Tetrici/Das Standbild des rußigen Dietrich
 Heidelberg: Mattes, 2020, 131 S., 16 farb. Abb.
 ISBN 978-3-86809-164-9

In der seit 1988 erscheinenden Reihe Reichenauer Texte und Bilder, die zunächst in Konstanz (Stadler), dann Sigmaringen bzw. Stuttgart (Thorbecke, 1992–2002) verlegt wurde und nun seit 2004 vom Heidelberger Mattes-Verlag betreut wird, erscheinen zu erschwinglichen Preisen Neuausgaben zur mittelalterlichen Text-, Handschriften- und Bildkultur der Reichenau, jenes im Bodensee bei Konstanz gelegenen Klosterkomplexes, der im Jahr 2000 als ‚Klosterinsel Reichenau‘ in die Weltkulturerbeliste der UNESCO aufgenommen wurde. Einer der Höhepunkte nicht nur der lokalen, sondern der frühmittelalterlichen Literaturproduktion überhaupt wurde 2020 von Tino Licht neu herausgegeben, übersetzt und ausführlich

kommentiert – Walahfrid Strabos Gedicht auf das Standbild Theoderichs des Großen. Das Objekt der Dichtung, eine spätantike Reiterstatue, hatte Karl der Große nach seiner Kaiserkrönung in Rom wohl im April 801 aus Ravenna nach Aachen schaffen lassen, doch stand sie noch unter seinem Nachfolger Ludwig dem Frommen zum Zeitpunkt der Abfassung des Gedichtes (Frühjahr 829) vor der karolingischen Kaiserpfalz.

Walahfrids Gedicht hat seit der Erstausgabe durch den Ingolstädter Kirchenrechtler und Historiker Heinrich Canisius (1604) viel Aufmerksamkeit erfahren, wurde mehrmals neu herausgegeben und in verschiedene Sprachen (Deutsch, Englisch und Italienisch) übersetzt, und

immer wieder in neuer Perspektive gelesen – zunächst als (kunst)historische Quelle, dann als eminent bedeutendes literarisches Werk, aber seit der im späten 20. Jahrhundert verstärkten Hinwendung zur Zeit Ludwigs des Frommen und ihrer zahlreichen Probleme auch als propagandistisches, wenn nicht gar politisches Denkmal.¹ Von allem dem findet sich etwas in Lichts Einleitung (S. 12–76), wenn auch nicht alles, denn das Interesse der vorliegenden Neuausgabe (S. 78–96), deutschen Übersetzung (S. 79–97) und des Kommentars (S. 98–117) des hochkomplexen Gedichtes gilt der Herausarbeitung der literaturwissenschaftlichen Aspekte. Tino Licht ist die wichtige Entdeckung gelungen, daß Walahfrid neben der seit langem bekannten und immer wieder erörterten Rezeption von Boethius' *De consolatione philosophiae* für die moralisch-politische Dimension der im Zentrum stehenden Figur des Ostgotenkönigs sehr viel stärker auf die *Psychomachia* des christlichen Dichters Prudentius zurückgegriffen hat, als das bislang gesehen wurde (S. 40–44 und 73 f.). Dieses Vorbild war für Walahfrid aber entscheidend, um das im Gedicht inszenierte Selbstgespräch des Dichters mit seiner Muse Scintilla über das Ringen der Tugenden mit den Lastern (am Hofe Ludwigs des Frommen) und den aktuellen Triumph der Ersten über den letzteren überzeugend gestalten zu können.

Durch den starken Fokus auf die literarische Dimension des Werkes sind freilich

der hiermit angezeigte konkrete politische Kontext und die Frage, warum ausgerechnet Theoderich der Große zum Gegenstand einer komplexen Hofdichtung und vor allem erst Jahrzehnte nach dem erfolgten Transfer seiner Reiterstatue von Ravenna nach Aachen wurde, bei allen richtigen Detailbeobachtungen zur Epoche Ludwigs des Frommen eher in den Hintergrund getreten (S. 60–72).² Karls innere Verbundenheit mit Theoderich begründet Licht mit diesem, gerade auch von Einhart bezeugten Interesse an volkssprachlicher Kultur und Dichtung, zu der Erzählungen um Dietrich von Bern, etwa das kaum zufällig in einer zeitgenössischen Handschrift überlieferte *Hildebrandslied*, gehörten (S. 24–36). All dies kann freilich nicht den hochpolitischen Symbolakt der Überführung der Reiterstatue Theoderichs des Großen unmittelbar nach der Kaiserkrönung Karls des Großen erklären, war jener Ostgotenkönig und „princeps“ doch für die Geschichte Italiens und Byzanz' eine Schlüsselgestalt – ein von Byzanz relativ unabhängiger Herrscher über Italien (und weitere Teile des römischen Westreiches).³ Der Transfer seiner Reiterstatue von Ravenna nach Aachen und ihre öffentliche Platzierung vor die neue Kaiserpfalz der Karolinger war ein politischer Akt mit historischer Tiefendimension und führte jeder aus Italien und Byzanz eintreffenden diplomatischen Gesandtschaft die neuen Machtverhältnisse vor Augen. Die Frage nach dem plötzlichen und späten

1. Einen bequemen, ständig aktualisierten Überblick zum Forschungsstand verschafft hier der Artikel „De imagine Tetrici“ im elektronischen Repertorium *Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters*: <<https://www.geschichtsquellen.de/werk/4678>>.
2. Grundlegende Publikationen, die für eine Neubewertung Ludwigs des Frommen und seiner Zeit gesorgt haben, werden nicht erwähnt, etwa GODMAN, P.; COLLINS, R. (Hg.) (1990). *Charlemagne's heir. New perspectives on the reign of Louis the Pious (814–840)*. Oxford: Clarendon Press; de JONG, M. (2009). *The penitential state. Authority and atonement in the age of Louis the Pious, 814–840*. Cambridge: Cambridge University Press; BOOKER, C.M. (2009). *Past convictions. The penance of Louis the Pious and the decline of the Carolingians*. Philadelphia (Pa.): University of Pennsylvania Press.
3. An Lichts Erörterungen fällt auf, daß er sich intensiv mit dem Nachleben Theoderichs beschäftigt hat, nicht aber mit seiner historischen Bedeutung in und für Italien und Byzanz. In der gesamten Publikation ist keine Biographie bzw. Studie zu Theoderich (Wilhelm Enßlin, John Moorhead, Frank Martin Ausbüttel oder Hans-Ulrich Wiemer) und den Goten (Herwig Wolfram) zitiert.

Auftauchen der Theoderich-Thematik bei Walahfrid hatte sich schon Peter Godman gestellt, worauf Licht nicht eingeht.⁴ Die Antwort hierauf, die den genauen historischen Kontext des Werkes in seiner diskursiven Dimension bestimmt, ergibt sich aber aus seinem Ort innerhalb der seit langem beobachteten karolingischen Rezeption von Boethius (und anderen literarischen Persönlichkeiten der Ostgotenzeit), insofern Walahfrid mit seinem Gedicht in der Zeit Ludwigs des Frommen einen gewissen Höhe- und Endpunkt der intensiven Beschäftigung mit den *historischen* Figuren der Zeit Theoderichs des Großen darstellt, auf die Licht ebensowenig eingeht, da ihm seine literarischen Erwägungen wichtiger erscheinen (S. 32 und 40).⁵ Walahfrid gelingt es nämlich, die einstige politische Bedeutung des Ostgotenkönigs für die Italienpolitik Karls des Großen sowie ihre dadurch markierte Positionierung des zum weströmischen Kaiserreich gewordenen Frankenreiches gegenüber Ostrom im Augenblick der Veröffentlichung des Gedichtes um Ostern 829 in einen ganz anderen Diskurs zu überführen, der auf einen religiös und moralisch umstrittenen Ostgotenherrscher abhebt und damit auch auf seinen fränkischen Antitypus Karls zurückfällt, ohne diesen hierbei mit nur einer Silbe zu erwähnen. Walahfrids Einführungsgedicht bei Hofe, das seine genialische Frühreife, aber auch

seine tiefe Prägung durch die hofnahe Mönchsgemeinschaft der Reichenau und ihre Beteiligung an der seit Attigny 822 erstmals zutage tretenden Karlskritik ver-
rät,⁶ war eine im Spiegel von Theoderich geschickt formulierte Stellungnahme auf die vielen versteckten wie zunehmend offenen karlskritischen Stimmen am Hofe. Daher weist das Gedicht gegen Ende des Abschnitts zu Ludwig dem Frommen eine typologische Verdichtung des aus anderen Quellen rekonstruierbaren zeitgenössischen Diskurses zu positiven wie negativen Herrscherfiguren der Bibel auf, mit denen Karl und Ludwig in ihrer spannungsreichen Vater und Sohn-Konstellation verglichen wurden (v. 149–153): „Obstupui, fateor, gemmis auroque decorum / et vidi et mecum volvens tum singula volvi, / an Salomona pium an magnum Davida viderem, / Herodem non esse sciens, nec talis honoris / participem faciat caeli rex optimus illum“ – ‚Angesichts seines (sc. ‚Ludwigs des Frommen‘) von Edelsteinen und Gold strotzenden Schmucks, ist mir ehrlich gesagt die Kinnlade heruntergefallen; als ich mir so die Einzelheiten betrachtete und bedachte, erwog ich, ob ich eher den frommen Salomon oder den großen David sähe, denn ein Herodes ist er gewiß nicht und einer solchen ‚Ehre‘ möge der höchste König im Himmel ihn auch nicht teilhaftig werden lassen‘.⁷ Hier scheint in fünf Versen verdichtet ein Erfahrungshorizont

4. GODMAN, P. (1985). „Louis ‚the Pious‘ and his poets“. *Frühmittelalterliche Studien* 19, S. 239-89, hier S. 276 f.; GODMAN, P. (1987). *Poets and emperors. Frankish politics and Carolingian poetry*. Oxford: Clarendon Press, S. 134 f.
5. Die karolingische Rezeption von Boethius' *De consolazione philosophiae* zur Zeit Karls des Großen und Ludwigs des Frommen ist dargestellt in TISCHLER, M.M. (2015). „El consejero exiliado. El papel de la *Consolatio Philosophiae* de Boecio en las cortes de Carlomagno y Luis el Piadoso“. *Enrahonar. Quaderns de filosofia* 54, S. 33-54. Der größere Rahmen der karolingischen Beschäftigung mit Theoderich den Großen ist abgesteckt in TISCHLER, M.M. (2021). „Remembering the Ostrogoths in the Carolingian empire“. In KRAMER, R.; REIMITZ, H.; WARD, G. (Hg.). *Historiography and identity III: Carolingian approaches*. Turnhout: Brepols, S. 65-122.
6. In der Publikation wird nirgendwo Walahfrids sichere Kenntnis der Reichenauer Karlskritik in Form der *Visio cuiusdam pauperculae mulieris* von frühestens 822 und auch nicht sein eigener Anteil daran in Form der Versifizierung von Heitos *Visio Wettini* um 824/825 angesprochen.
7. TISCHLER, M.M. (2021). „David und/oder Salomon? Zur ‚öffentlichen‘ und ‚privaten‘ Dimension einer zentralen Herrschertypologie bei Walahfrid Strabo und anderen Autoren der Zeit Ludwigs

auf, der sich auch durch Walahfrids direkt zuvor in Fulda erfolgtes Bibelstudium bei Hrabanus Maurus erklären läßt, das nur kurz angedeutet wird (S. 48). Tatsächlich hatte sich der Fuldaer Abt seit den frühen 20er Jahren des 9. Jahrhunderts eingehend mit den drei genannten biblischen Typen auseinandergesetzt, zunächst in seinem Matthäus-Kommentar von 821/822 mit den beiden historischen Herodes, dann in seiner Auslegung der Königsbücher des Alten Testaments von ca. 823 mit David und Salomon. Sollte Einharts *Vita Karoli* im Augenblick der Veröffentlichung von *De imagine Tetrici* nur wenige Zeit vorher dem Kaiser in Aachen überreicht worden sein,⁸ so wäre Walahfrids Gedicht vor dieser Hintergrundfolie neu zu lesen, zumal Licht wegen des Widmungsgedichtes, das im St. Galler *Codex unicus* von *De imagine Tetrici* direkt folgt, wohl mit Recht Kaiserin Judith als Empfängerin seines Werkes vermutet (S. 66).⁹ Das aber würde bedeuten, daß *De imagine Tetrici* eine der erste Reaktionen auf die dem Kaiser gewidmete Karlsbiographie Einharts und eine alternative Antwort an die Kaiserin gewesen wäre.¹⁰ In jedem Fall paßt Walahfrids Entpolitisierung und Diskreditierung des Ostgotenkönigs Theoderich 829 – die sich letztlich sogar in der Verballhornung von Theoderichs

Namen im Werktitel von *De imagine Tetrici* zeigt – bestens zum Kontext des Gedichtes, der von zahlreichen Reformvorschlägen und -bemühungen des Hofes in den Jahren 828 und 829 geprägt war.¹¹

Ingesamt zeigt sich der Autor gut informiert, wenn auch nicht immer auf dem Stand der Forschung. An kleineren Versehen und Lücken, die in einer wünschenswerten Neuauflage ausgemerzt werden sollten, sind folgende zu vermerken: S. 19 Anm. 16: Dehios Vermutung, daß das Reiterstandbild nur bis Pavia gekommen sei, hat mit jüngeren konkurrierenden Erinnerungen aus Italien zu tun, die von einem Transport lediglich bis Pavia reden: DEHIO, G. (1873). „Die angebliche Theoderichsstatue in Aachen“. *Jahrbücher für Kunstwissenschaft* 5, S. 176-86, hier S. 181; siehe auch SCHMIDT, W. (1873). „Das Reiterstandbild des ostgothischen Königs Theoderich in Ravenna und Aachen“. *Jahrbücher für Kunstwissenschaft* 6, S. 1-51, hier S. 27 f. und 31. S. 20 Anm. 19: Oswald Holder-Eggers MGH-Ausgabe von Agnellus' *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis* ist nicht die einzige vollständige kritische Ausgabe geblieben. Zu

---

des Frommen“, in *Studi medievali* III 62, S. 551-607, zeigt den vielschichtigen Gebrauch des auf S. 73 nur kurz beschriebenen typologischen Grundmodells David – Salomon zur Zeit Ludwigs des Frommen auf, geht aber auch auf den aus den Quellen erkennbaren Herodes-Diskurs der Zeit ein.

8. Die knappe Zusammenfassung der Debatte zur Datierung der *Vita Karoli* von SOR, M. (2016). „Un débat d'érudits, la date de la ‚Vita Karoli‘ d'Éginhard“. *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, Jg. 2016, S. 121-31, verdiente eine Neusichtung der in der weit verstreuten Literatur vorher und seitdem vorgebrachten weiteren Argumente.
9. Hierzu ist nicht erwähnt DÄNTL, A. (1930). „Walahfrid Strabos Widmungsgedicht an die Kaiserin Judith und die Theoderichstatue vor der Kaiserpfalz zu Aachen“. *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 52, S. 1-38. Siehe jedoch S. 77 und 118.
10. Auf S. 64 mit Anm. 128 wird in diesem Zusammenhang die Bewertung des Rezensenten in TISCHLER, M.M. (2001). *Einharts ‚Vita Karoli‘. Studien zur Entstehung, Überlieferung und Rezeption*, 1 (MGH Schriften 48, 1). Hannover: Hahn, S. 205 als „pointierte Antwort“ aufgegriffen. Allerdings ist dort nirgendwo die Formulierung von der „freien Rede“ gefallen, da eine pointierte Antwort sehr wohl auch in verhüllter Gestalt erfolgen kann und nicht an konkrete Personen gerichtet sein muß, sondern eine gezielte Reaktion auf einen hofinternen Diskurs sein kann.
11. GANSHOF, F.L. (1972). „Am Vorabend der ersten Krise der Regierung Ludwigs des Frommen. Die Jahre 828 und 829“. *Frühmittelalterliche Studien* 6, S. 39-54.

verweisen ist auch auf die italienische Edition von TESTI RASPONI, A. (1924). *Codex pontificalis ecclesiae Ravennatis* (Rerum Italicarum Scriptores N. S. 2, 3). Bologna: Lanichelli, und die neue Ausgabe von DELIYANNIS, D.M. (2006). *Agnelli Ravennatis Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis* (CChr.CM 199). Turnhout: Brepols. Der S. 22 Anm. 24 genannte ‚Konstantinbrunnen‘ in Limoges war ebenfalls eine Reiterstatue: ORLOWSKI, T.H. (1987). „La statue équestre de Limoges et le sacre de Charles l’Enfant. Contribution à l’étude de l’iconographie politique carolingienne“. *Cahiers de civilisation médiévale* 30, S. 131-44 und Tafel I-V. S. 22 Anm. 25: Die hier zitierten *Variae* des Cassiodor sind nicht nur von Theodor Mommsen ediert worden, sondern auch neu von FRIDH, Å. J. (1973). *Magni Aurelii Cassiodori Variarum libri XII* (CChr.SL 96). Turnhout: Brepols. S. 31 Anm. 52 f.: Der Anonymus Valesianus ist auch noch in der jüngere Ausgabe von König erschienen: KÖNIG, I. (1997). *Aus der*

Zeit Theoderichs des Großen. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar einer anonymen Quelle. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 72 Anm. 149 wird noch nach der alten Ausgabe von Alexandre Teulet von 1843 ein Brief zitiert, der aber von Karl Zeumer neu ediert und versuchsweise Abt Fardulf von Saint-Denis zugeschrieben wurde: ZEUMER, K. (Hg.) (1886). *MGH Formulae Merovingici et Karolini Aevi*. Hannover, S. 505 f. Nr. 18; vgl. auch JULLIEN, M.-H. (Hg.) (2020). *Clavis des auteurs latins du Moyen Âge. Territoire français 735–987. III: Faof – Hilduin*. Turnhout: Brepols, S. 8 [DOMINIQUE POIREL].

Matthias M. Tischler

ICREA – Universitat Autònoma de
Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.198>

© der autor

WEILL-PAROT, Nicolas

Le vol dans les airs au Moyen Âge. Essai historique sur une utopie scientifique

Paris: Société d’édition «Les Belles Lettres», 2020, 233 p.

ISBN 978-2-251-45103-9

In this critical essay, Nicolas Weill-Parot, starting from the analysis of some rare sources and the existing scientific bibliography, traces a new history of the debate on flying in the Middle Ages. Overall, the author seems to suggest that evil contains good, in the way of the impressive movie of Andreï Tarkovsky *Andreï Roublev* (Soviet Union, 1966). In the movie, in fact, we have an apparently gratuitous prologue where a proto-hot air balloon takes off with a man aboard (Yefim). At first, the man is entranced, lulled by the vertigo of the ascent, but then the balloon crashes to the ground. The state of ecstasy of Yefim gives us the idea of

a divine love towards all things of creation, but when the man becomes aware (“I fly,” he tells himself), he immediately crashes to the ground, punished, like Icarus, for his pride, for his desire to go beyond the human.

The title *Le vol dans les airs au Moyen Âge* draws our attention to the historical intellectual context, which culminated with the flight of the Montgolfier brothers and of Jean-François Pilâtre de Rozier in 1783. The essay of Weill-Parot, written with an elegant syntax, a precise vocabulary, and a logical and impeccable methodology, represents a conceptual history of this topic, considered as a scientific subject. On the one hand, the

author relocates in a precise context the best-known facts in the history of flight, focusing on 13th and 14th centuries and detailing three different types of flight: natural (i.e. birds), supernatural (i.e. angels, demons, or souls), and technical (i.e. artificial wings, flying machine and boats). Some examples of the latter are the artificial wings of the Benedictine monk Oliver of Malmesbury (10th-11th centuries) illustrated on the cover of the book in a splendid stained glass from 1928; or, again, the flying machine and boats of the Franciscan friar Roger Bacon (c. 1214-1294) and Nicole Oresme (1323-1382). On the other hand, an analysis is provided of the way medieval scholars understood the foundations, the issues, and even the paradoxes of flight – or, more broadly, of the suspension of a heavy object in an environment lighter than it.

With the subtitle *Essai historique sur une utopie scientifique*, the author draws our attention to the idea of flight within a possible scientific utopia in the Middle Ages. Speaking of a scientific utopia for the Middle Ages is perhaps anachronistic from a lexical point of view, since – as we know – the term “utopia” was coined by Thomas More in 1516 with the homonymous socio-political satire. In this work, some intellectuals dealing with seemingly unsolvable problems find the solutions in a dream (the island of Utopia, in fact). Thus, our subtitle appears polemical in an intellectual way because Weill-Parot goes in an extremely rationalistic direction: flight, in the Middle Ages, cannot be a utopia in a literary sense. Despite this, it can be defined as a “scientific utopia”, in the sense that the flight issue takes scientific medieval thought to its extreme limits, but stops just before crossing the border of philosophical and technical references of the time. Therefore, once the possible political and anachronistic meaning of the expression has been discarded, the notion of “scientific utopia” seems fit. As the author explains in 2018 during a conference, the scientific utopia is

an elaboration of an imaginary and extraordinary project or prediction, expressed in the rational framework of science, and his status oscillates between the possible and the impossible in the eyes of those who express it.

Nevertheless, this idea seems to resonate with Weill-Parot’s original interests, which are historical and philological sciences, dealing with astrological images and the medieval scientific rationality in the West and its confines. In this sense, he focused on the way in which medieval scientists built rational models paying attention to the external borders – alchemy, magic, astrology – and the internal ones, which coincide with Nature itself. *Le vol dans les airs au Moyen Âge* is in the same vein as his previous publications, namely *Les “Images astrologiques” au Moyen Âge et à la Renaissance. Spéculations intellectuelles et pratiques magiques (XIIe-XVe siècle)* (Paris, 2002), and *Points aveugles de la nature: la rationalité scientifique médiévale face à l’occulte, l’attraction magnétique et l’horreur du vide (XIIIe-milieu du XVe siècle)* (Paris, 2013). Weill-Parot points out that in scholasticism, specific to time, there was a real concrete natural rationalism. A sincere belief that Aristotelian philosophy and science could explain the entire natural world. There was a sort of trust in reason, instead of experimentation conceived in a modern sense: “experiment” was important in Aristotelian science, but not with the modern meaning of experimental device; “experiment” meant the sensible experience of things, the everyday contact through our five senses. This theme calls extremely interesting reflections into play and rectifies the idea of a medieval thought hostile to progress.

The aim of this essay is less to reveal new insights into the history of flight technologies – because, actually, these technologies were rarely considered in the Middle Ages – than to immerse us in the way of thinking of the scholar of that time. For this reason, I believe, it offers an innova-

tive attempt to address the topic. Whether performed by the natural force of birds, by souls, angels, demons, or by artificial wings, flying machine and boats, flight involves rich explicit or indirect speculations.

The book is enriched with a well-endowed bibliography and a selection of beautiful pictures from European manuscripts. It offers an original point of view on medieval and early modern science, and – on the top of it – provides a very

good example of the new field of study of the conceptual history of science. It is a solid piece of research, which deserves consideration.

Stefania Buosi-Moncuñill

Universitat de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.201>

© the author

GARCÍA JUAN, José Francisco

La traducción latina interlineal de los LXX en la Biblia Políglota Complutense: Libro de los Proverbios

Madrid: CSIC, 2023, 451 p.

ISBN 978-84-00-11187-8

La Biblia Políglota Complutense (desde ahora BPC o simplemente Políglota), motivada por el cardenal Cisneros e impresa en seis volúmenes (es decir, vols. I-V con texto bíblico + vol. VI con instrumentos gramaticales) por Arano de Brocar en Alcalá de Henares entre 1514 y 1517, requiere todavía la atención que merece. Ofrece además un campo de estudio enorme. En torno a los años de su 500 aniversario, es decir, hacia 2014 en adelante, se celebraron actos de conmemoración que dieron lugar a una bibliografía fundamental para el estudio de esta edición de la Biblia. Con anterioridad, no se pueden citar demasiadas cosas, incluyendo los resultados del proyecto *Biblia Polyglotta Matritensia* a partir de 1947, en los que la BPC ocupó un lugar más relevante para la reconstrucción de la tradición bíblica hispano-hebreo y aramea que para la griega y la latina. Es obligado mencionar el estudio del padre Mariano Revilla Rico (*La Políglota de Alcalá*, 1917), lleno de notas a la espera de ser desarrolladas y de intuiciones que se muestran correctas a quien las han querido comprobar. Por esa época, los trabajos preparatorios de Henri Quentin (*Mémoire sur l'établissement du texte de la*

Vulgate, 1922) para la edición oficial de la Vulgata Latina dedicaron pocas páginas a la *Polyglotte de Ximènes* (apenas solo las p. 99-100), de manera que la Vulgata de la BPC quedó fuera de la consideración del aparato de la última edición crítica de la Biblia *iussu Pii PP. XII* (en sucesivos volúmenes a partir de 1926) antes de la *Nova Vulgata Latina* (1979).

Sin embargo, parece que en el erial en el que quedó instalada la BPC van brotando en los últimos años nuevos signos de vida. Después del formidable contexto dado por Marcel Bataillon en los años 60 y después por José López Rueda (*Helenistas españoles del siglo XVI*, 1973), en 1983-1984, la Gregoriana de Roma publicó mil ejemplares facsímiles de la BPC, ahora difíciles de conseguir, pero subsanados por el acceso en abierto a ejemplares digitalizados en varios sitios web (así, por ejemplo, los que ofrece la Biblioteca Nacional de España). Y luego, un paso más, el fenómeno de la celebración del 500 aniversario, que ha dado lugar, como hemos dicho, a un verdadero renacer de los estudios sobre la Políglota.

Es evidente que quien se propone emprender el estudio de la BPC elige un

camino, aunque este se vea continuamente entrecruzado. Las vías más concurridas hasta ahora están siendo guiadas, no sin motivo, por los estudiosos del texto griego y del texto hebreo. La razón de fondo es la importancia que tiene la BPC en cuanto que es la primera impresión del texto griego (tanto de la versión LXX como del Nuevo Testamento), de los *Targumim* arameos del Pentateuco (BPC vol. 1), y estrictamente contemporánea de la primera impresión del texto hebreo (Daniel Bomberg, Venecia 1516-1517) y del *Novum Instrumentum* de Erasmo, con el texto griego del Nuevo Testamento (Basilea, 1516). Al ser, como decimos, la primera edición impresa de estas versiones, la principal preocupación es la de localizar los manuscritos utilizados por los helenistas y hebraístas de Cisneros, cuyo trabajo va siendo desvelado por aportaciones bastante recientes, entre las que quiero destacar —sin ánimo de ofensa a los no mencionados— las del añorado Ángel Sáenz Badillos, Natalio Fernández Marcos, María Victoria Spottorno, Gregorio de Andrés, Francisco Javier del Barco, Ignacio Carvajosa, Felipe G. Hernández Muñoz y Teresa Martínez Manzano. La versión Vulgata Latina, aunque es central en todos los sentidos para la BPC, ha sido menos explorada, aunque actualmente hay que seguir las grandes aportaciones de Julián Martín Abad y Pedro Martín Baños. Los trabajos de Elisa Ruiz García y de Helena Carvajosa sobre la biblioteca que dispuso Cisneros al servicio de los filólogos de la BPC han abierto una nueva vía de estudio y están dando de beber a los caminantes de la Políglota.

En este panorama general (que no un *status quaestionis*), José Francisco García Juan, acompañado principalmente por José Manuel Cañas, Joaquín Sánchez Gázquez y Pablo Toribio, destaca por su dedicación a la versión latina interlineal que ofrece la BPC en los vols. I-IV con el texto de los LXX. Hay que recordar que, en 2020, García Juan publicó un trabajo similar y en esta misma colección sobre la interlineal

respecto al libro de Job. Esta novedad, pues, demuestra que el camino de la Políglota comienza a ser más concurrido y que el erial está felizmente empezando a parecerse de nuevo a un jardín de flores cultivadas.

Para acompañar en esta reseña al lector no especializado o familiarizado con la BPC conviene recordar la disposición de las versiones que ofrece la Políglota: los volúmenes I-IV ofrecen los textos del Antiguo Testamento con el texto de la Vulgata Latina en posición central y a uno y otro lado los textos del hebreo y del griego de la versión de los LXX (como hemos dicho, ambos impresos por primera vez). El volumen I, que edita el Pentateuco, ofrece, además, en la posición inferior de la página, el texto arameo (es decir, un Targum, en la versión atribuida a un tal Onqelos, y al que aquí llama *translatio chaldaica*) junto con una traducción latina propia. En cuanto al texto de los LXX, estos cuatro primeros volúmenes ofrecen una traducción latina colocada en posición interlineal de esta versión griega. El libro que reseñamos estudia especialmente y edita el texto latino correspondiente a esta interlineal para el libro de Proverbios (desde ahora Prv). El volumen V de la BPC ofrece el Nuevo Testamento, esta vez con la versión Vulgata Latina y el texto griego correspondiente, pero sin traducción interlineal y concluye con un léxico griego-latino con vocabulario neotestamentario. El volumen VI ofrece materiales de estudio, entre los que el más extenso es un léxico hebreo-araméo con su traducción latina y los pasajes en los que se encuentran palabras compuestas por la misma raíz semítica. Estas raíces aparecen destacadas en el margen de los volúmenes I-IV a medida que avanza el texto del Antiguo Testamento.

Sin entrar en problemas de interpretación, la distribución en la página de las versiones nos habla de las intenciones de la Políglota de Cisneros. De hecho, el prólogo, repetido en los varios volúmenes, asegura el hecho de que la principal preocupación de esta Políglota fue el texto de la Vulgata Latina (aunque ha sido, como hemos que-

ruido destacar antes, precisamente el menos estudiado). Acudiendo nuevamente a la metáfora de san Jerónimo, Cisneros nos habla de recurrir a las fuentes (textos hebreo y griego) para beber del arroyo (versión Vulgata Latina). Las versiones «originales» hebrea y griega están en disposición de acompañar o custodiar la versión latina. La disposición de página ofrece recursos para que el lector pueda reseguir su estudio de la Vulgata en compañía de estas redacciones: por un lado, las tres versiones pretenden ocupar la misma altura en la página, de manera que un sistema llamado «de oes» (es decir, del tipo «ooooo») hace esperar el texto de la Vulgata a la lectura de los textos laterales para mantener la intertextualidad en un renglón aproximado. Por otro lado, un sistema de letras voladas remite a la palabra correspondiente entre las versiones latina-griega-hebrea, para que el lector pueda reconocerla de manera políglota. Tales palabras son recogidas, como hemos indicado, en su raíz hebrea en el margen, de manera que serán referenciables para consultar el léxico que ofrece el volumen vi.

Este sistema de lectura se completa con el hecho de que la versión de los LXX ofrece, además de todo lo dicho, una traducción propia e independiente de la Vulgata en posición interlineal. El trabajo de García Juan mantiene que el principal autor de esta traducción es Juan de Vergara, uno de los especialistas más destacados del equipo de Cisneros.

Una parte importante del libro de García Juan consiste en la demostración del sistema literal de la traducción latina interlineal. Aunque no es difícil comprobar que esta versión latina se corresponde *verbum ex verbo* con el texto griego, el tema no deja de ser importante por todo lo que implica y se deriva. En primer lugar, porque la interlineal latina del texto griego ponía en evidencia las diferencias con el texto de la Vulgata, el *textus receptus* por toda la *latinitas* hasta el momento, especialmente para el público que desconocía el griego, que era, en este momento, la mayoría. El trabajo de García

Juan demuestra que el traductor de esta versión, Juan de Vergara, dio su resultado con independencia de la versión Vulgata y en apego a la textualidad del texto griego. Los casos en los que la Vulgata y esta interlineal coinciden en su textualidad serían una demostración de la exactitud con la versión de san Jerónimo y no necesariamente una traslación de esta versión a la parte interlineal del griego. Sin embargo y de acuerdo con la mentalidad y la función de la BPC, no se debería pensar que los más frecuentes casos de separación entre las expresiones de la Vulgata y esta interlineal latina van encaminados a «denunciar» la traducción de san Jerónimo, ya que, precisamente, la versión LXX y su traducción están al servicio de la lectura de la Vulgata. Por lo tanto, resulta interesante para la historia del texto bíblico no dejar en mera obviedad el hecho de que la traducción latina interlineal del griego no podía coincidir literalmente con la Vulgata, ya que, a pesar de ello, Cisneros decidió dar esta versión latina al lado de los originales griego y hebreo sin voluntad de escandalizar y, al contrario, por razones digamos prope-déuticas. La Políglota ofreció la traducción interlineal del texto griego para todo el Antiguo Testamento, pero continuamos sin saber con seguridad por qué no sucedió lo mismo con el Nuevo Testamento, cuyo volumen v, como hemos dicho, no ofrece el texto interlineal latino sobre la versión griega.

Por lo tanto, otra parte importante del trabajo de García Juan consiste en estudiar cómo Juan de Vergara traduce las palabras de la versión LXX de modo diferente respecto de la Vulgata. Ello, además, viene recogido en un valioso «Índice de equivalencias latín (según esta interlineal, llamada La^{Prov}) – griego (llamada LXX^{Prov})» (p. 319-86); inversamente en un «Índice de equivalencias griego (LXX^{Prov}) – latín (La^{Prov})» (p. 387-400).

Los méritos de este estudio prosiguen. Ofrece la edición de la versión interlineal LXX^{Prov}, con criterios diplomáticos y exquisitamente distribuido en forma de *cola et*

commata. Y, a su lado, su traducción castellana de LXX^{Prov}, con la que el público que no tiene acceso a las lenguas clásicas de la Biblia también podrá trabajar en su aproximación a la versión griega de los LXX.

Tras la bibliografía, García Juan ofrece cuatro apéndices, a los que queremos dedicar algo de atención y que requerirán que nos adentremos en ciertos problemas que continúa planteando la BPC. Estos apéndices inciden en la manera de trabajar de los filólogos de la Políglota y tiene en cuenta ciertos materiales que, con toda probabilidad, usaron para fijar los textos de la misma.

El primero de ellos, *Variae lectiones* etc. (p. 413-35), muestra diferencias textuales entre el texto griego editado por la Políglota (LXX^{Prov}), la edición de Rahlfs y el ms. 22 de la Biblioteca Histórica «Marqués de Valdecilla» (BH MSS 22, codificado por Rahlfs con el número 68), en donde se conservan materiales compilados por Cisneros y compuestos por su equipo para la elaboración de esta edición políglota. Se trata de un manuscrito perdido durante medio siglo xx hasta que recientemente lo volvió a localizar Fernández Marcos y que no fue considerado por García Juan en su estudio de Job, con lo que vemos aquí un nuevo avance. Este apéndice, pues, nos habla de la calidad del texto griego impreso por la BPC (siempre en referencia a Prv).

Si dejamos para el final el segundo apéndice, el apéndice 3, *Variae lectiones* etc. (p. 446-47) muestra variantes del texto interlineal La^{Prov} respecto al texto interlineal que ofrece la Biblia Regia (Reg^{Prov}) editada por Arias Montano (Anvers, 1568-1572), cuyos volúmenes I-V reeditan la BPC con añadidos nuevos y rasgos formales actualizados.

Finalmente, el apéndice 4 (p. 448-51) ofrece variantes gramaticales que pueden ofrecer las palabras griegas según los *Erotemata Chrysolorae*, un modelo muy influyente en la labor de Demetrio Ducas a la hora de fijar el texto griego de los LXX en la BPC.

Detengámonos ahora en el segundo apéndice *Variae lectiones* etc. (p. 436-46), en

donde García Juan muestra las diferencias textuales que ofrece la BPC en la Vulgata (Vulg^{Prov}) con respecto al *textus receptus* de la Vulgata (Vulg). Las tablas comparativas se basan en la edición crítica preparada *iussu Pii PP. XII* (Roma, 1927), que ofrece el texto de la Clementina, pero con el aparato crítico más completo hasta el momento para el estudio de la Vulgata. Nosotros le atribuiremos por comodidad la sigla Q (por Dom Henri Quentin), uno de los principales responsables de esta. Lo importante para nosotros de la edición de Quentin es que ha tenido en cuenta en su aparato crítico varios testimonios de tradición hispánica que son susceptibles de haber sido utilizados por el equipo de Cisneros para la fijación de la columna de la Vulgata. Por ejemplo, su testimonio X (*Complutensis*, BH MSS 31), Σ^T (*Toletanus*, Madrid, Biblioteca Nacional de España, Mss/2) y Σ^C (*Complutensis*, BH MSS 32). Aun así, conocemos otros testimonios que fueron influyentes con total seguridad: debemos considerar también el BH MSS 33-34 (en cuyo segundo tomo encontramos Prv, fols. 19va y ss.) y el impreso de Brocar *Liber differentiarum* con la signatura BH FLL 5514, gracias al cual el equipo de la BPC dispuso de notas filológicas para el establecimiento de la Vulgata, además de una versión previa de los Salmos *iuxta hebraeos*, que es, precisamente, la que saldrá publicada en la Políglota.

Efectivamente, todos estos materiales y otros que no viene al caso citar, como también el testimonio de la Biblia Regia en cuanto *secunda editio* de la Políglota, deben ser tenidos en cuenta para el estudio de los textos de la BPC. Aun así, el apéndice 2 resulta interesante porque ofrece un buen número de variantes de la Vulgata que no corresponden con el *textus receptus* y que, además de ser muy inestables, no son explicables con los testimonios manuscritos. ¿Cómo explicar, pues, estas variantes textuales que ofrece la Vulgata de la BPC? Una aproximación a esta respuesta será nuestra mejor contribución a la reseña del libro de García Juan.

Cuando se estudia el texto bíblico de la Vulgata debemos preguntarnos sistemáticamente qué Vulgata es la que tenemos ante los ojos. Como se sabe, hasta las ediciones Sixto-Clementina (1590-1598) de después del Concilio de Trento la Biblia Vulgata no tiene una dimensión oficial. O, mejor dicho, el texto de la Vulgata no tiene dimensión oficial. Estos impresos postridentinos de finales del s. XVI fijaron definitivamente el texto latino hasta 1979, cuando fue aprobada la Nova Vulgata por el Papa san Juan Pablo II. Todo lo que es anterior a la Sixto-Clementina, pues, es un ejemplar, más o menos cualificado, pero un ejemplar.

Las 322 variantes del apéndice 2, pues, demuestran que el texto Vulgata de la BPC corresponde a su edición de la Vulgata. Muchas de sus particularidades textuales, efectivamente, corresponden a manuscritos *antiquissimi et castigatissimi* (como dice Cisneros en el prólogo a la BPC), y estas lecturas fueron influyentes en ediciones posteriores, pasando por la Biblia Regia hasta llegar a la influyente edición de Hentenius (Lovaina, 1583), en la que se basa la aprobación Sixtina y Clementina. Pero no las variantes del apéndice 2. El número de variantes es suficientemente alto para pretender una explicación de las mismas. Creemos que su explicación está en los impresos anteriores a la BPC, un tipo de testimonio no tenido en cuenta por casi nadie en el estudio de la Vulgata de la BPC.

Entre la impresión de Gutenberg (c. 1450) y la BPC (1514-1517) aparecieron más de un centenar de ediciones incunables. Pero, como ya demostró Quentin en su estudio citado de 1922, todas ellas tienen que ver con reimpressiones (a veces corregidas, a veces acompañadas de glosas o de apéndices de varios tipos) del texto de Gutenberg, al que Quentin llamó *α*. De hecho, su breve estudio sobre la *Polyglotte de Ximenes* viene a decirnos que también su texto es un *textus receptus* de la edición de Gutenberg, razón por la cual, fundamentalmente, Quentin no le dio más importancia y la BPC no pasó a tener una sigla en su aparato crítico.

No hay constancia que en la Biblioteca de Cisneros (si es que podemos considerar así buena parte del fondo de la BH «Marqués de Valdecilla») hubiera algún ejemplar de la Biblia de Gutenberg; pero encontramos, cuando menos, cuatro ediciones incunables de la Vulgata, todas ellas dependientes textualmente de *α*. Son las siguientes (las siglas son nuestras):

α^{RN} : Venecia, Theodorus Reynsburg - Raynaldus de Novimagio (1478): BH INC FL-115.

α^A : Basilea, Iohannes Amerbach - Antonius Koberger (1489), con el ex-libris del Colegio de San Ildefonso: Madrid, Biblioteca Nacional de España, INC/767, INC/768, INC/769, INC/770.

α^F : Basilea, Iohannes Froben (1491): BH INC FL-168.

α^P : Venecia, Paganino Paganini (1495). Con glosa ordinaria, pero solo conservado el ejemplar del NT. La presencia de este volumen permite considerar que también estaban a disposición los volúmenes del AT: BH INC FL-207.

Si tomamos a continuación las excepciones textuales de la Vulgata de la BPC que García Juan ha recogido en el apéndice 2, veremos que todas ellas tienen su explicación en estos ejemplares, especialmente el de Froben (*α^F*). Puesto que esto es una reseña, bastará con algunos casos (por ejemplo, los primeros, tomados de las p. 436-37) para demostrar el uso de la BPC de estas ediciones (ver tabla).

Como puede verse en los casos del capítulo 1 de Prv, solamente los lugares de 1, 7 y de 1, 23 no son explicables con la edición de Froben (*α^F*), que se presenta la más regular y fiel con el texto de la BPC. El *et* del segundo caso, ni siquiera es recogido en el aparato de Quentin, ni tampoco en el aparato de la edición de Weber. Sigue sin explicación (¿un error o una concordancia con el texto hebreo?). En cuanto al caso más problemático, la palabra *initium* de 1, 7, según el aparato de Quentin tampoco tiene explica-

Lugares críticos de Prv	Vu ^{gl} Prov	Vulg
1, 1	-] a ^F	salomonis] a ^{RN} a ^A a ^P
1, 1	israel] a ^A a ^F a ^P	israhel] a ^{RN}
1, 4	astutia] + et a ^{RN} a ^A a ^F a ^P	astutia
1, 6	sapientum] a ^F	sapientium] a ^A a ^P
1, 7	initium sapientie] principium sapientie a ^{RN} a ^A a ^F a ^P	principium scientiae
1, 10	acquiescas] + eis a ^A a ^F a ^P	adquiescas] a ^{RN}
1, 18	ipsi quoque] a ^{RN} a ^A a ^F a ^P	ipsique
1, 23	ostendam] + uobis a ^{RN} a ^F	ostendam] a ^A a ^P
1, 26	uobis] + id a ^{RN} a ^F	vobis] a ^A a ^P
1, 32	Eos	eos] + et a ^{RN} a ^A a ^F a ^P
2, 2	cognoscendam] a ^{RN} a ^A a ^F a ^P	noscendam

ción a partir de los testimonios, aunque sí en algunos lugares de los Padres de la Iglesia (Hilario, Ambrosio y Ps 110, 10 en la tradición Romana y Galicana). Además, la versión interlineal traduce del griego *initium sapientie*, coincidiendo con esta redacción de la Políglota. Podría pensarse, como ocurre con otros lugares críticos, que esta lectura particular de la BPC *initium* ha sido corregida, no con testimonios manuscritos, sino a través de la Patrística, como, por otra parte, ocurre en otros lugares de la Vulgata de la Políglota. Con esta autoridad, pues, el texto de la Vulgata se aproximaría mejor a la versión interlineal, es decir, LXX.

Esta es nuestra principal aportación en esta reseña: tener en cuenta las ediciones impresas disponibles en la Biblioteca de Cisneros, especialmente la edición de Johannes Froben (Basilea, 1491), para considerarla, ni más ni menos, como el texto base de la Vulgata de la Biblia Políglota Complutense. Ello sin dejar de lado la consulta de los manuscritos latinos identificados como influyentes en esta edición y el resto de material impreso, como, por ejemplo, el *Liber differentiarum* para el latín del Antiguo Testamento.

Aunque es evidente que nuestras pruebas son insuficientes, nuestra sugerencia

puede aplicarse igualmente al libro de Job. El trabajo anterior de García Juan sobre el libro de Job en la interlineal de los LXX (2020) ofrece una tabla similar al comentado apéndice 2. Si la sometemos al criterio de Froben veremos que se explican la mayoría de variantes «particulares» de la Políglota. Lo mismo ocurre, por lo que hemos podido comprobar, con la mayoría de los libros de la Vulgata, a excepción de Salmos, para el cual, como hemos apuntado, es completamente necesario acudir al *Liber differentiarum*.

Un solo ejemplo que confirma lo dicho: respecto a Job 2, 10 (en la tabla de la ed. de García Juan 2020, p. 351), vemos que la Políglota da el versículo:

BPC Vulg. Iob 2, 10: *Qui ait ad illam. Quasi vna de stultis mulieribus locuta es. Si bona suscepimus de manu dei: mala quare non sustineamus?*

Weber Iob 2, 10: *qui ait ad illam quasi una de stultis locuta es si bona suscepimus de manu Domini quare mala non suscipiamus*

a^F Iob 2, 10: *Qui ait ad illam. Quasi vna de stultis mulieribus locuta es: Si bona suscepimus de manu domini: mala quare non sustineamus?*

Pero la explicación para el *hapax* «dei» en la Complutense se encuentra justificado en el *Liber differentiarum*: en donde comenta: *Si bona suscepimus de manu domini. Hebreo. Si bona suscepimus de manu dei*. Es decir, queda documentado que esta excepción a partir de la edición a^F se explica como una adaptación legitimada por la mediación de la lectura del texto hebreo.

Estaremos atentos, pues, a las aportaciones de García Juan, que ha sabido dar un

nuevo impulso a la tendencia creciente de recuperación de los estudios sobre la Biblia Políglota Complutense.

Óscar de la Cruz Palma

Universitat Autònoma de Barcelona
<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.195>

© del autor

AGUILAR MIQUEL, Julia; NAVARRO NOGUERA, Andrea; PÉREZ LAMBÁS, Fernando (eds.)

Traduir els clàssics: història, reflexions i perspectives d'un ofici mil·lenari

Reus: Rhemata Monografias, 2022, 157 p.

ISBN 9788412507836

La reflexió sobre la traducció, almenys sobre la traducció a Occident, va néixer amb els clàssics. Els primers raonaments que hem conservat sobre el procés de traduir, la manera de fer-ho i els seus perquè remunten a Ciceró, que traduïa Demòstenes, i a Sant Jeroni, que girava el grec de la Bíblia. Denham i Dryden, que encara avui, conscientment o inconscient, són citats innumbrables vegades pels traductors en els seus criteris de traducció, afirmaven haver traduït com si l'autor hagués estat un anglès del seu temps. I l'autor en qüestió era Virgili. L'altre pol, oposat al model assimilador de Denham i Dryden, és, encara avui, representat per Schleiermacher, que l'any 1813 escrivia sobre els diferents mètodes de traducció. I la seva aproximació, la que avui coneixem com a «estrangeritzadora», partia de les seves reflexions a l'hora de traduir Plató. I al segle xx, un dels traductòlegs més citats i, per dir-ho així, un dels pares de la traductologia moderna, Eugene Nida, partia de la seva experiència com a traductor de la Bíblia a l'anglès.

La reflexió sobre la traducció, doncs, sempre ha anat relacionada amb els problemes concrets que comporta anotar els clàssics. Amb l'adveniment dels *translation*

studies, a la segona meitat del xx, amb la conversió d'aquests estudis en una disciplina concreta, en una carrera universitària, per dir-ho senzillament, la reflexió sobre la traducció dels textos antics ha anat quedant arraconada, tant perquè la disciplina ha quedat en mans d'investigadors que no solen conèixer el llatí ni el grec, com sobretot perquè els responsables d'aquestes reflexions, els que traduïen del llatí i del grec, han passat a ser únicament filòlegs, que molt sovint tenen una concepció única sobre la traducció que no cal reconsiderar: l'anomenada traducció «literal» o «fidel», vulgui dir el que vulgui dir això. Que un volum com el present, editat i escrit per filòlegs, i amb un títol d'allò més eloqüent, vulgui posar al centre la qüestió de la traducció dels clàssics, des de múltiples vessants, és ja una gran notícia i una cosa de la qual ens congratulem abans i tot d'obrir el llibre.

Quan l'obrim veiem de seguida que es tracta d'un compendi d'articles d'allò més variats que toquen múltiples aspectes de la traducció dels clàssics. El volum, però, s'obre amb un pròleg de Jordi Sanchis Llopis i es tanca amb un article, que en realitat és un postfaci, de Lluís Pomer Monferrer, que van en la mateixa direcció:

la «necessitat» de traduir els clàssics a l'estàndard valencià, que ja d'entrada s'endevina com el veritable pretext del volum: servir com a carta de presentació del projecte ARIADNA, que neix, en paraules del seu coordinador, «de la necessitat d'acostar la literatura grega i llatina a un públic valencià de preferència, però no exclusivament» (p. iv), mentre que l'autor del postfaci, Lluís Pomer Monferrer, defensa «la necessitat de fer traduccions dels clàssics grecollatins en la llengua estàndard amb les formes dialectals valencianes» (p. 149).

Entre aquests dos textos, sobre els quals tornaré més endavant, queden tota una sèrie d'articles molt heterogenis, tant per contingut —com sol passar en volums miscel·lanis d'aquesta mena— com per l'aproximació, perquè s'hi agrupen treballs sobre temes molt específics sobre els quals els autors fan una exposició i una anàlisi pregones, així com estats de la qüestió o perspectives més generals. En aquest darrer grup hi trobem, primer, el treball de Raül Garrigasait, que fa una breu presentació sobre el perquè de la Fundació Bernat Metge des d'una aproximació molt interessant, diferent i més informal que la que podem llegir a *Els fundadors* (2020) a partir del concepte de la «inflació simbòlica» dels clàssics, que va afectar el mateix Riba, a més d'oferir una breu perspectiva de la situació actual de la Casa dels Clàssics. També en aquest grup hi ha un estat de la qüestió molt útil sobre les traduccions de la comèdia grega al català per part de Jordi Pérez Asensio, o l'estudi sobre les traduccions ribianes de Sòfocles de Pérez Lambás, potser amb algunes generalitats, com la de considerar que les traduccions poètiques de Riba, sense notes i en vers, són més «rigoroses i erudites» (p. 15) que no les versions anotades en prosa de la Fundació, o bé que el poeta escriu «can» per girar «κυνῶν» per «captar millor el sentit original de les paraules» (p. 19).

D'altra banda, hi ha, per exemple, els treballs d'Andrea Navarro, que fa una anàlisi molt profunda de diferents traduccions de passatges molt concrets de les *Troianes*, a

partir d'un model instrumental de la traducció —això és, el que analitza i valora una traducció a partir de com ha quedat el contingut de l'original que es considera invariable—, prenent com a model les traduccions de Carles Riba i Adrià Piñol. També en aquest grup caldria incloure els dos únics treballs que no toquen cap aspecte de les traduccions catalanes i que, per tant, queden una mica penjats (però no per això són menys interessants), com són l'acurat estudi sobre la traducció a la biblioteca d'Eusebi de Cesarea de Jordi Sanchis Llopis, l'autor del pròleg, o l'estudi completíssim de Mayron Estefan Cantillo Lucuara sobre les traduccions victorians de Safo de Michael Field, nom de ploma de Katherine Harris Bradley i Edith Emma Cooper. Mereix una menció especial el magnífic article de Tomàs Martínez Romero sobre la concepció de la traducció a les diverses llengües romàniques i la seva evolució durant l'edat mitjana, des d'una aproximació literalista que provenia de la sacralització dels textos clàssics i que no pretenia ser autònoma, sinó un «auxili per a la lectura» (p. 96) fins a la valoració de la traducció no com una eina de servei, sinó com un intent de produir un text amb un valor literari per compte propi que rebutja la «translació sense art» (p. 104), quan les llengües romàniques adquireixen finalment una entitat pròpia. En aquesta primera fase, per cert, no som tan lluny dels criteris que sanciona l'anomenada «traducció filològica».

Però, com deia, tots aquests treballs, als quals, per cert, hauria calgut una última correcció editorial, no semblen sinó el pretext per a la presentació del projecte ARIADNA i la seva justificació. No en va els textos que obren i tanquen el volum versen sobre el mateix, cosa que, la veritat, afecta la cohesió, perquè els treballs que trobem entremig, tots ells interessants, no tracten en cap cas la qüestió que ja d'entrada es presenta com el veritable motiu: la necessitat de traduir els clàssics grecollatins «privilegiant les característiques gramaticals i lèxiques de la varietat diatòpica valencia-

na» (p. i), com ja s'està fent, segons se'ns anuncia, en una sèrie de noves traduccions que sortiran a la llum pròximament.

Tant l'autor del pròleg com del postfaci van amb peus de plom a l'hora de presentar els objectius i els perquè del projecte ARIADNA per tal que no se'ls pugui titllar de secessionistes lingüístics. I en efecte, en cap moment es planteja que català i valencià no siguin la mateixa llengua, ni que sigui un projecte que només pugui tenir interès per al País Valencià. Ara bé, a l'hora de presentar el projecte es barregen qüestions diferents. Per exemple, entenem i compartim, sí, la necessitat de traduir «en l'estàndard que geogràficament» correspon als traductors, «en virtut del policentrisme» i de la «llibertat» (p. ii) legítima i necessària que cal a qualsevol traductor, és a dir, a qualsevol escriptor. No hi ha dubte que el fet que un traductor natural del País Valencià faci ús de l'estàndard valencià ho entendrem, primer, com una tria natural i, segon, «com una aportació a la riquesa inestimable de la llengua comuna» (p. v), com ens passa per exemple amb l'*Odissea* de Mira, però en cap cas entenem que la traducció al valencià diferenciada de l'estàndard sigui una «necessitat». Dit d'una altra manera, si la traducció de Mira és admirada i llegida tant dins com fora de València no és perquè calgués una traducció valenciana del poema homèric, sinó perquè era necessària a tot el domini lingüístic del català una nova traducció catalana i en vers de l'*Odissea*; calia, doncs, una alternativa a la de Riba. I el cas és que qui la va traduir és valencià i la va escriure, doncs, en estàndard valencià. Però, en canvi, sí, com es fa en el postfaci, es considera que la traducció al valencià és «necessària» perquè les traduccions en estàndard, que s'associa al barceloní, no serveixen per a un públic valencià, especialment d'educació secundària, si que s'està qüestionant la unitat de la llengua. Una altra cosa és jutjar-les necessàries perquè el registre àulic de moltes traduccions dels clàssics —no només catalanes— les fa indigeribles per als estudiants de secundària,

però això no té res a veure amb l'ús d'una variant dialectal o altra, com els mateixos autors reconeixen, perquè és una cosa que succeeix tant al Principat i les Illes com al País Valencià.

Si, com deia, s'afirma que l'ús d'un «estàndard monolític» (p. 147) produeix «desafecció» entre un públic que no es veu reflectit en el text traduït perquè, en el fons, no en considera la llengua com a pròpia, i es reclama, doncs, textos escrits exclusivament en aquella varietat, sí que es voreja perillosament el discurs secessionista de blavers i gonelles, perquè s'estima que les traduccions escrites en estàndard provoquen el pas a «una *lingua franca* com el castellà» (p. 148). Si tal desafecció es produeix, cosa que no dubtem en cap cas, és per una qüestió sociolingüística i política i, com el mateix responsable del projecte afirma, «l'àmbit per a la solució d'aquests problemes no és el de la traducció, sinó més bé l'educatiu i els mitjans de comunicació» (p. iii). No hi podríem estar més d'acord.

D'altra banda, els pocs criteris de diferenciació de l'estàndard valencià que se'ns exposen ocupen poc més d'una pàgina i si aquests són els únics que el diferencien, ens demanem sincerament per què són tan imperioses, doncs, unes traduccions específicament en estàndard valencià, si no és que parlem de qüestions sociolingüístiques i polítiques que hem quedat que deixàvem fora de l'àmbit de la traducció. Realment un text que no digui «ací» sinó «aquí» no funciona a la Vall d'Albaida? O al revés, una traducció que digui «desset», i no «disset» o «meua» per «meva» no la sentirà com a pròpia un estudiant de Reus o un de Felanitx? Trec els exemples de les formes que ens assenyala el mateix autor (p. 150). Dit d'una altra manera, i entenent que es tracta de llenguatge científic, hi ha de veritat una diferència prou significativa entre els textos escrits pels autors valencians d'aquest volum, en estàndard valencià, respecte a l'únic autor de fora del País Valencià inclòs al llibre com és Raül

Garrigasait? I encara més, realment es creu que aquest projecte és «factible, a nivell editorial», per «la força si més no demogràfica del País Valencià» i per la «bona acceptació, especialment per la docència en secundària» (p. 149)? Al Principat, si més no, les edicions dels clàssics, també les destinades als escolars, es venen amb comptagotes, siguin en català central, en valencià o en mallorquí. No tan sols és, creiem, fer en certa manera el joc als secessionistes, sinó que es cau en el raonament segons el qual aquestes edicions només seran útils per al País Valencià, cosa que no pensem en absolut. Una cosa ben diferent, creiem, és denunciar la centralització editorial barcelonina i la marginació de tota una sèrie de traductors i, per tant, d'escriptors que no són de Barcelona o no hi viuen, amb la qual cosa és impossible no estar d'acord.

Una nova fornada de traduccions al valencià serà una magnífica notícia per a tot el domini lingüístic del català, sens dubte, però no pel fet concret de ser escrites en estàndard valencià, sinó perquè tota traducció aporta un guany i una nova perspectiva sobre el text original, i perquè els lectors catalans, de Salses a Guardamar i de Fraga a Maó, tindran una nova alternativa per acostar-se als textos antics, cosa que, aquesta sí, comportarà «una inestimable riquesa intrínseca» (p. ii).

Eloi Creus

Universitat de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/faventia.185>

© de l'autor

FAVENTIA

Núm. 46, 2024

ISSN 0210-7570 (imprès), ISSN 2014-850X (en línia)

<https://revistes.uab.cat/faventia>

- 7 **Muñoz Cuadrillero, David.** Suports epigràfics i funció de l'escriptura a la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica
- 31 **Navarro López, Maria.** Vida i obra de l'esclava fenícia: alguns apunts a *Odissea XV*, 417-81
- 45 **Warburg, Inés.** Un tratado de cómputo pascual visigótico transmitido al final del libro x de las *Etymologiae*
- 63 **Antela-Bernárdez, Borja.** «Un enigme pour tous les temps». L. Cornelio Sila en la historiografía moderna y contemporánea
- 85 **Vidal Palomino, Jordi.** La primera traducció al català de l'epopeia de Gilgamesh (1893)
- 107 **Vilella, Josep.** Nota a la inscripció de los *nomina episcoporum Oretanorum*